tarih

CATHERINE NIXEY

KASVETLİ ÇAĞ

Klasik Dünyanın Hıristiyanlar Tarafından Yıkılışı

Çeviren: Arzu Akgün

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

Catherine Nixey Gazeteci ve Klasik Antikçağ uzmanı. Annesi rahibe, babası ise papaz olan Nixey, Katolik kültürün hâkim olduğu bir çevrede büyüdü. Cambridge'te tarih okuduktan sonra gazetecilik yapmaya başladı. 2017 yılında yayımladığı *The Darkening Age* yılın en önemli kitaplarından bir sayıldı, özgünlüğü ve üslubu övgüye değer bulundu. Nixey Londra'da gazetecilik yapmaya devam etmektedir.

Arzu Akgün Eskişehir doğumlu. Eskişehir Anadolu Lisesi'nden mezun olduktan sonra eğitimini İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde ve Kadir Has Üniversitesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü'nde tamamladı. Uzun süre ithalat sektöründe çalışmasının ardından çevirmenlik ve ağırlıklı olarak tarih, ezoterizm ve felsefe alanlarında editörlük yapmaya devam ediyor.

CATHERINE NIXEY

Kasvetli Çağ

Klasik Dünyanın Hıristiyanlar Tarafından Yıkılışı

Çeviren
Arzu Akgün

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 6168
Tarih - 165

Kasvetli Çağ - Klasik Dünyanın Hıristiyanlar Tarafından Yıkılışı
Catherine Nixey
Özgün adı: **The Darkening Age - The Christian Destruction of the Classical World**
Çeviren: **Arzu Akgün**

Kitap editörü: **Korkut Erdur**
Düzelti: **Korkut Tankuter**

Kapak ve sayfa tasarımı: **Mehmet Ulusel**
Grafik uygulama: **İlknur Efe**

Baskı: Yaz Basım
Kurtköy Mah. Ankara Cad. Yelken Plaza No:289
İç Kapı No:21 Pendik / İstanbul
T. +90 216 706 80 60
www.yazbasim.com
Sertifika No: 53624

Çeviriye temel alınan baskı: Macmillan, Londra, 2017
1. baskı: İstanbul, Mart 2023
ISBN 978-975-08-5638-9

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2021
Sertifika No: 44719
Copyright © Catherine Nixey 2017

Bu kitap ilk olarak Macmillan Publishers International Limited bünyesindeki
Pan Macmillan'ın bir alt markası olan Macmillan tarafından 2017'de yayımlanmıştır.

Bu kitabın telif hakları AnatoliaLit Ajansı aracılığıyla alınmıştır.

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0212) 252 47 00 Faks: (0212) 293 07 23
https://www.ykykultur.com.tr
e-posta: **ykykultur@ykykultur.com.tr**
facebook.com/yapikrediyayinlari
twitter.com/YKYHaber
instagram.com/yapikrediyayinlari

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

Elyazımı deşifre eden T.'ye

İçindekiler

Bir Başlangıç
Önsöz • 11

Bir Son
Giriş • 15

Birinci Bölüm
Görünmez Ordu • 27

İkinci Bölüm
Şeytanların Savaş Alanı • 35

Üçüncü Bölüm
Bilgelik Aptallıktır • 47

Dördüncü Bölüm
"Az Sayıda Şehit Üzerine" • 67

Beşinci Bölüm
Şu Meczup Adamlar • 79

Altıncı Bölüm
Dünyanın En Muhteşem Yapısı • 95

Yedinci Bölüm
Tapınakları Küçümsemek • 103

Sekizinci Bölüm
Bir İfrit Nasıl Yok Edilir • 115

Dokuzuncu Bölüm
Pervasızlar • 133

Onuncu Bölüm
İfritlerin Kadehinden İçmek • 145

On Birinci Bölüm
İfritlerin Hatasını Temizlemek İçin • 161

On İkinci Bölüm
Carpe Diem • 173

On Üçüncü Bölüm
Tanrı'nın Yolundan Ayrılanlar • 189

On Dördüncü Bölüm
Neşenin Zulmünü Yok Etmek İçin • 199

On Beşinci Bölüm
Merhametli Vahşet • 209

On Altıncı Bölüm
Zorbalık ve Buhran Dönemi • 223

Kaynakça • 236
Dizin • 253

Bir Başlangıç

Önsöz

PALMYRA, MS 385 Civarı

"Mesih'i kabul edenler için suç yoktur."

Aziz Şenuda

Yağmacılar çölden geldi. Palmyra onları bekliyor olmalıydı: Yıllardır sakallı, siyah cüppeli yobazlardan oluşan, taşlarla, demir çubuklarla ve sarsılmaz bir haklılık duygusuyla silahlanmış yağmacı çeteler, Roma İmparatorluğu'nun doğusunda terör estiriyordu.

Saldırıları ilkelce ama çok etkiliydi. Bu adamlar sürüler halinde hareket etti –sonraları sayıları beş yüzü bulan sürüler halinde– ve daha aşağı indikleri zaman onları tam bir yıkım izledi. Hedefleri tapınaklardı ve saldırıları şaşırtıcı derecede hızlı olabiliyordu. Yüzyıllardır ayakta duran büyük taş sütunlar bir öğleden sonra içinde çöktü; beş yüz yıldır duran heykellerin yüzleri bir anda parçalandı; Roma İmparatorluğu'nun yükselişine tanıklık eden tapınaklar bir günde yıkıldı.

Bu acımasızca bir işti ve hiçbir şekilde resmi değildi. Bağnazlar "kötü", "putperest" heykelleri yerle bir ederken kahkahalar attılar; dindarlar tapınakları yıkarken, çatıları sökerken ve mezarları tahrip ederken alay ettiler. Bu muhteşem anları ölümsüzleştiren şarkılar ortaya çıktı. Hacılar gururla "O utanç verici şeyler" diye şarkı söyledi; "ifritler ve putlar... bizim iyi Kurtarıcımız hepsini ayaklar altına aldı."[1] Bağnazlık nadiren iyi şiir yazdırır.

Bu atmosferde Palmyra'nın Athena* tapınağı açık bir hedefti. Etkileyici yapı, nefret edilen tüm inananların müdanasız bir kutlamasıydı: Tektanrıcılığa anıtsal bir sitem. Büyük kapılarından içeri girdiğinizde, Suriye güneşinin parlaklığından sonra gözlerinizin içerideki serin karanlığa alışması biraz zaman alırdı. Alışınca, havanın tütsünün keskin kokusuyla ağırlaştığını ya da belki de oradaki azıcık ışığın, inananların bıraktığı kandillerden geldiğini fark ederdiniz. Yukarı bakarsanız, kandilin titrek parıltısında, Athena'nın büyük figürünü görecektiniz.

---

* Palmyra'da tanrıça, yerel tanrıça Allat ile ilişkilendirildi ve "Athena-Allat"a dönüştü.

1 Kıpti hacıların şarkısı, Kristensen'den alıntı, (2013), 85.

Bu heykelin güzel, mağrur profili, Athena'nın memleketi Atina'dan uzak olsa da, düz Yunan burnu, yarı saydam mermer teni ve dolgun, hafif somurtkan ağzıyla hemen tanınıyordu. Heykelin boyutu –herhangi bir insandan çok daha uzundu– ayrıca etkileyiciydi. Belki de fiziksel boyutundan daha hayranlık uyandırıcı olan, bu nesneyi buraya getiren emperyal altyapının ve hırsın boyutuydu. Heykel, bin milden çok daha uzaktaki Atina Akropolisi'nde duran diğerlerini yansıtıyordu; bu özel versiyon, Palmyra'dan yüzlerce mil uzaklıktaki bir atölyede yapılmış ve ardından, Suriye çölünün kıyısında küçük bir Greko-Romen kültür adası yaratmak için hatırı sayılır bir zorluk ve masrafla buraya taşınmıştı.

Yağmacılar içeri girince bunu fark etti mi? Bir an için de olsa, mermeri taş ocağından çıkarabilen, yontabilen ve ardından bu kadar uzak mesafelere taşıyabilen bir imparatorluğun gelişmişliğinden etkilenmişler midir? Sert mermerden öpülecek kadar yumuşak görünen bir ağız yapabilen beceriye sadece bir anlığına hayran kalmışlar mıdır? Sadece bir saniyeliğine bu güzellik karşısında şaşırmışlar mıdır?

Görünen o ki hayır. Çünkü tapınağa girdiklerinde bir silah alıp tek bir darbeyle Athena'nın başına öyle bir vurdular ki tanrıçanın başı kesildi. Kafası –burnu kırılarak ve bir zamanlar pürüzsüz olan yanakları ezilerek– yere düştü. Athena'nın el değmemiş gözleri artık şekli bozulmuş bir yüzün parçasıydı.

Sadece başını kesmek yeterli değildi. Athena'nın yüzeyini kazıyan, miğferi tanrıçanın kafasından çıkarıp parçalara ayıran daha fazla darbe geldi. Bunu başka darbeler izledi. Heykel kaidesinden düştü, ardından kolları ve omuzları kesildi. Gövdesi çamurun içinde yüz üstü bırakıldı; yanındaki sunak parçalandı.

Görünen o ki ancak ondan sonra bu adamlar –bu Hıristiyanlar– işlerinin bittiğine ikna oldular ve bir kez daha çölde kaybolup gittiler. Tapınak sessizliğe gömüldü. Artık bakımı yapılmayan adak kandilleri söndü. Yerdeki Athena'nın başı, Suriye çölünün kumlarıyla kaplanmaya başladı.

Hıristiyanlığın "zaferi" başlamıştı.

Bir Son

Giriş

ATİNA, MS 532

"Aynı yıldızları görüyoruz, hepimiz aynı gökyüzünü
paylaşıyoruz, aynı dünya hepimizi kucaklıyor.
Bir insanın gerçeği aramak için hangi bilgeliği
kullandığının ne önemi var?"

"Pagan" yazar Symmachus

"Paganların ve putperestlerin bütün batıl inançlarının
yok edilmesi, Tanrı'nın istediği, Tanrı'nın emrettiği,
Tanrı'nın ilan ettiği şeydir."

Aziz Augustinus

Melankolik bir takım olmalıydılar. MS 532'de, yedi kişilik bir topluluk, yanlarına felsefe eserleri dışında pek az şey alarak Atina'dan yola çıktı. Hepsi de bir zamanlar Atina'nın en ünlü felsefe okulu Akademia'nın üyesiydi. Akademia'nın filozofları, kendi deyimleriyle "altın bir zincir"[1] olan ve kesintisiz bir çizgi halinde neredeyse bin yıl öncesine, bizzat Platon'a kadar uzanan tarihlerinin izini gururla sürdüler. Şimdi ise bu zincir olabilecek en dramatik şekilde kırılmak üzereydi: Bu adamlar yalnızca okullarını değil, Roma İmparatorluğu'nun kendisini de terk ediyordu. Atina –Batı felsefesinin doğuşuna tanıklık eden şehir– artık filozofların yeri değildi.

Liderleri Damaskios, bilinmeyene doğru çıktıkları bu yolculukta onlara biraz güven aşılamış olmalıydı. Zamanın standartlarına göre yaşlı, hatta oldukça ihtiyardı Damaskios –yolculukları başladığında neredeyse yetmiş yaşındaydı– ama güçlüydü. Metinlerine matematiksel benzetmeler serpiştiren, parlak ve son derece incelikli bir düşünürdü – ve aptallara bile isteye katlanmazdı. Filozof arkadaşlarına yazdığı iğneleyici "Kim Kimdir?", zekâsı ya da cesaretinin eksik olduğunu düşündüğü herkes hakkında kırıcı yorumlarla doludur. Hayatında da yazılarında olduğu gibi ölçüsüz olabilirdi: Bir keresinde kayıkçının onu karşıya geçirmesini bekleyemeyecek kadar sabırsız davranıp yüzmeye karar vermişti ve neredeyse nehirde boğulacaktı.

1 Athanassiadi (1993), 4; Marinus, *Life of Proclus*, 26.

Damaskios'un aldığı en büyük risklerinin çoğu, çok sevdiği felsefenin hizmetinde yaşandı. Aranan bir filozofu kendi evinde barındırmış, bilinmeyene doğru binlerce millik yolculuklara çıkmış, işkence görme ve tutuklanma riskine göğüs germişti. Hiç kimsenin daha azını yapmaması gerektiğini düşünüyordu. Bir keresinde küçümseyerek "Erkekler eylemsiz bir hayata erdem adını verme eğilimindedir" diye yazmıştı. "Ama ben buna katılmıyorum... köşelerinde oturup adalet ve ölçülü olmak üzerine uzun uzadıya felsefe yapan bilginler, harekete geçmek zorunda kaldıklarında kendilerini tamamen rezil ederler."[2]

Bir filozofun felsefe yapacağı zaman değildi. Filozofların dediği gibi "Tiran"[3] iş başındaydı ve pek çok korkutucu icraatı vardı. Damaskios'un döneminde evler basılarak kitaplar ve uygun görülmeyen eşyalar aranırdı. Bulunanlara el konulur ve şehir meydanlarındaki muzaffer şenlik ateşlerinde yakılırdı. Dini konuların kamusal alanda tartışılması "lanetlenmiş bir küstahlıktı" ve yasaklanmıştı.[4] Yasa, eski tanrılara kurban veren herkesin idam edileceğini söylüyordu. İmparatorluğun her yerinde, eski ve güzel tapınaklara saldırılmış, çatıları sökülmüş, hazineleri eritilmiş, heykelleri parçalanmıştı. Hükümet kurallara uyulduğundan emin olmak için şehrin sokaklarında, pazar yerlerinde, kapalı kapılar ardında ve evlerde olup bitenleri rapor etmeleri amacıyla casuslar, görevliler, muhbirler görevlendirmeye başladı. Etkili bir Hıristiyan vaizin dediği üzere onun cemaati tıpkı bir avcının avını ağlara doğru kovalaması gibi günahkârları amansızca avlamalı ve onları kurtuluş yoluna sürüklemeliydi.[5]

Kurallardan sapmanın sonuçları ağır olabilirdi ve felsefe artık tehlikeli bir uğraş haline gelmişti. Damaskios'un erkek kardeşi tutuklanmış ve diğer filozofların adını vermesi için işkence görmüştü, ancak Damaskios'un gururla kaydettiği üzere, "sırtına vurulan birçok değnek darbesini sessizlikle ve metanetle karşılamıştı."[6] Damaskios'un filozof çevresinden oluşan diğer kişiler de işkence görmüş ve arkadaşlarının isimlerini verene kadar bileklerinden asılı kalmışlardı. Birkaç yıl önce bir filozof arkadaşının derisi canlı canlı yüzülmüştü. Bir diğeri sırtından kan akana kadar yargıç önünde dövülmüştü.

Bu vahşi "tiran"ın adı Hıristiyanlıktı. MS 312'de, bir Hıristiyan imparatorun Roma'da hüküm sürdüğü neredeyse ilk yıllardan beri özgürlükler aşınmaya başlamıştı. Ve ardından MS 529'da son darbe indirildi. "Paganizm çılgınlığına hizmet edenlerin", yani Damaskios ve filozof arkadaşlarının artık

2 *PH*, 124.
3 *PH*, 117C; Olympiodorus, *Commentary on the First Alcibiades*, Cameron'dan alıntı, (1969), 15.
4 C. Th., 16.4.4.2, 16 Haziran 388 tarihli.
5 *AGT*.
6 *PH*, 119.

öğretmenlik yapmasına izin verilmeyeceğine dair bir karar verildi. Daha kötüsü de vardı: Henüz vaftiz edilmemiş olanların hemen ortaya çıkıp "kutsal kiliseler"e kendilerini tanıtmaları, aksi halde sürgüne gönderilmekle karşı karşıya kalacakları açıklandı. Ve eğer biri vaftiz edilip de ardından tekrar eski pagan âdetlerine geri dönerse idam edilecekti.

Damaskios ve arkadaşları için bu yolun sonu demekti. Artık eski tanrılarına tapamıyorlar, para kazanamıyorlar ve her şeyden önce de felsefe öğretemiyorlardı. Bir süre Atina'da kalıp geçimlerini sağlamaya çalıştılar. MS 532'de, artık böyle devam edemeyeceklerini fark ettiler. Doğu'da kendisi de büyük bir filozof olan bir kralın yaşadığını duymuşlardı. Yolculuğun risklerine rağmen oraya gidebileceklerine karar verdiler. Antik dünyanın ve belki de bütün zamanların en büyük ve en ünlü okulu olan ve tarihi neredeyse bin yıl öncesine dayanan Akademia kapandı. Yolculuğun Atina ayağının ne kadar zahmetli olacağını hayal etmek imkânsız. Giderken, kahramanlarının –Sokrates, Platon, Aristoteles– yürüdüğü, çalıştığı ve tartıştığı sokaklardan ve meydanlardan geçecekler, o kutlu zamanların artık geride kaldığını hatırlatan binlerce şey göreceklerdi. Atina'nın tapınakları kapalı ve darmadağın haldeydi. Bir zamanlar içlerinde duran muhteşem heykellerin çoğu tahrip edilmiş ya da kaldırılmıştı. Akropolis bile kaçamamıştı bu zulümden: Büyük Athena heykeli yıkılmıştı.

Damaskios'un yazdıklarının çoğu kayboldu, ancak nadiren de olsa bazı parçalar geriye kaldı ve bu parçalar Damaskios'un duygularını anlamak için kesinlikle yeterliydi. Bütün hayatının "bir sağanakla süpürüldüğünü" yazmıştı.[7] Birkaç yıl öncesinden başka bir Yunan yazarın yazdıkları da aynı umutsuzluğu gösteriyordu: "Biz" diye yazdı, "küllere dönüşmüş insanlarız... bugün her şey altüst oldu." Aynı ıstıraplı şair başka bir kasvetli vecizesinde şöyle sormuştu: "Biz Yunanların, öldüğümüz ve sadece yaşıyor gibi göründüğümüz doğru değil mi? ... ya da biz yaşıyoruz da hayat mı öldü?"[8]

Modern tarihçiler bu dönemi, eski dinlerin öldüğü ve Hıristiyanlığın nihayet egemen olduğu zaman olarak tanımlar ve "Hıristiyanlığın zaferi" deme eğilimi gösterirler. Yine de "zafer" sözcüğünün özgün Roma anlamını hatırlamakta fayda var. Gerçek bir Roma zaferi yalnızca kazananın zaferiyle ilgili değildi.[9] Kaybedenin mutlak boyun eğdirilmesiyle ilgiliydi. Gerçek bir Roma zaferinde kaybeden taraf başkentte teşhir edilirken, kazanan taraf askerleri öldürülen, malları yağmalanan ve liderleri aşağılanan düşmanı izlerdi.

Zafer sadece bir "galibiyet" değildi, bir yok oluştu.

---

7 *PH*, 42.

8 Palladas, 10.90 ve 10.82.

9 Bir zafer için kıstaslar değişiyordu; binlerce ölü şartı bir süreliğine bunlardan biriydi. Bir zaferin ne zaman kazanıldığına karar vermek genellikle bilimden ziyade bir sanattı. Bkz. Beard (2007).

Bu kitapta anlatılanların çok azı akademik çevreler dışında bilinmektedir. Eski bir rahibenin ve eski bir keşişin kızı olarak Galler'de büyürken ben de pek iyi bilmiyordum. Tahmin edebileceğiniz gibi çocukluğum oldukça dindar bir çevrede geçti. Her pazar günü kiliseye giderdik, yemeklerden önce dua ederdik ve her gece dualarımı (ya da en azından aynı şey olduğunu düşündüğüm istekler listesini) okurdum. Katolik akrabalar geldiğinde film izlemek yerine İlk Kutsal Komünyon, hatta bazen gerçek komünyon oynardık. Korkunç bir günahtı (zaten harika bir oyun da değildi), en azından yetişkinlerden fazladan frenküzümü suyu istemek için bir fırsattı.

Dolayısıyla benim çocukluğumda çok fazla Tanrı ya da her halükârda Katoliklik vardı. Ama manastır duvarları içinde yirmi altı yıl geçirmiş olmalarına rağmen annemle babamın inancı hiçbir zaman dogmatik değildi. Eğer dünyanın kökenleri hakkında soru sorsam, Yaradılış yerine Büyük Patlama'dan bahsedilmesi daha olasıydı. İnsanların nereden geldiğini sorsam, Âdem değil de evrim anlatılırdı. Çocukken Tanrı'nın varlığını sorguladığımı hiç hatırlamıyorum – ama aynı şekilde gençken de O'nun olmadığına oldukça emin olduğumu hatırlıyorum. Sahip olduğum inanç ölmüştü ve ebeveynlerim bunu ya fark etmedi ya da umursamadı. Sanırım manastır ile dünya arasında bir yerde onların inançları da ölmüştü.

Bununla birlikte ailemde asla ama asla ölmeyen duygu Kilise'nin eğitim gücüne olan inancıydı. Her ikisi de çocukken keşişler ve rahibeler tarafından eğitilmişti; ve biri keşiş, diğeri bir rahibe olarak ikisi de öğretmenlik yapmıştı. Onların zihnini aydınlatan Kilise'nin, uzak tarihte de bütün Avrupa'yı aydınlattığına dair kuvvetli kanaatleri vardı. Rönesans'ta daha geniş bir çevre tarafından yeniden ele alınana kadar, cahil ortaçağda klasik dünyanın Latince ve Yunancasını canlı tutanın Kilise olduğunu söylediler. Tatillerde müze ve kütüphaneleri ziyaret ederdik. Küçük bir çocukken, ışıldayan el yazmalarının parıldayan altın rengine bakar, entelektüel açıdan karanlık çağlardaki daha metaforik bir aydınlanmaya inanırdım.

Ve bir şekilde ailem buna inanmakta haklıydı çünkü bu doğruydu. Manastırlar birçok klasik bilgiyi muhafaza etmiştir.

Ama bu olgu, gerçeğin tamamından uzaktı. Aslında bu cazip anlatı, daha eski ve daha az görkemli bir hikâyeyi neredeyse tamamen gizledi. Çünkü muhafaza etmeden önce yok eden Kilise'ydi. Dördüncü ve beşinci yüzyıllarda, daha önce hiç görülmemiş –ve bunu izleyen birçok Hıristiyan olmayan kişiyi dehşete düşüren– bir yıkımın sancısıyla, Hıristiyan Kilise şaşırtıcı miktardaki sanat eserini yıktı, tahrip etti ve eritti. Klasik heykeller kaidelerinden düşürüldü, tahrip edildi, kirletildi ve uzuvları birbirlerinden ayrıldı. Tapınaklar temellerine kadar dümdüz edildi. Bütün imparatorluğun en görkemli tapınağı kabul edilen tapınak yerle bir oldu. Parthenon heykellerinin

çoğuna saldırıldı, yüzleri parçalandı, elleri ve kolları koparıldı, tanrıların başları kesildi. Yapının en güzel heykellerden bazıları neredeyse tamamen parçalandı ve daha sonra kilise inşaatlarında kullanılmak üzere moloz haline getirildi. Genellikle tapınaklarda muhafaza edilen kitaplar korkunç zarar gördü. Antik dünyanın en büyük kütüphanesinin kalıntıları, bir zamanlar belki 700.000 ciltlik olan kütüphane, Hıristiyanlar tarafından yok edildi. Başka bir kütüphanenin onun sahip olduklarına yaklaşması bin yıldan fazla zaman aldı. Suçlanan filozofların eserleri yasaklandı ve yasaklanmış kitaplar alevler içinde küle dönerken imparatorluğun her yerinde şenlik ateşleri yakıldı. Bütün bunlar dramatik olsa da, ihmale dayalı çok daha fazla yıkım oldu. Sessiz istinsah evlerinde keşişler çok şey sakladı saklamasına, ama çok daha fazlasını da kaybettiler. Ortam Hıristiyan olmayan yazarlara karşı gayet düşmancaydı. Keşişlerin çalıştığı sessizlikte belirli kitapları talep etmek için işaretler kullanılırdı: Uzanmış avuçlar ve sayfaları çevirme taklidi, keşişin kendisine Mezmurlar Kitabı'nı vermesini istediğini belirtirdi vb. Pagan kitapları istenirken iğrençlikler yapılırdı.[10]

Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bu hor görülen yazarların eserleri baskıya uğradı. Parşömenin kıt olduğu bir zamanda, birçok antik yazarın yazdığı sayfalar daha yüce konular için yeniden kullanılabilmesi amacıyla tamamen silindi ve temizlendi. *Palimsest*'ler, yani bir el yazmasının kazındığı (*psao*) ve yeniden yazıldığı (*palin*) bu el yazmaları, antik eserlerin kaybolduğu anlara dair küçük parıltılar sağlar. Cicero'nun *De re publica*'sının son nüshası, Augustinus tarafından Mezmurlar üzerine istinsah edilmişti. Seneca'nın bir eseri yine bir başka Eski Ahit'in altında kaybolmuştur. Sallustius'un tarihçelerinden oluşan bir kodeks, Aziz Hieronymus'a yer açmak için temizlendi. Diğer antik metinler cehalet yüzünden kayboldu. Yıllar içinde hor görülen ve görmezden gelinen bu kitaplar düşüncelerden ziyade kitap kurtlarının besini oldular ve tamamen toza dönüştüler. En büyük Yunan filozoflarından biri ve atom teorisinin babası olan Demokritos'un çalışmaları tamamen kayboldu. Latin edebiyatının yalnızca yüzde biri yüzyıllar içinde hayatta kaldı. Yüzde doksan dokuzu tarihin karanlığına gömüldü. Kayıtsızlık ve katıksız aptallığın kör silahlarıyla çok şey başarılabilir. Bu dönemin acımasız saldırılarının failleri deliler ya da meczuplar olarak nitelenemezdi. "Deli", "lanetli" ve "çılgın" paganların anıtlarına yönelik saldırılar, Katolik Kilisesi'nin tam merkezindeki erkekler tarafından teşvik edildi ve yönetildi.[11] Büyük Aziz Augustinus'un kendisi Kartaca'daki bir cemaate, "paganların ve kâfirlerin tüm batıl inançlarının yok edilmesi Tanrı'nın istediği, Tanrı'nın emrettiği ve

10 Greenblatt (2011), 43-4.

11 Paganizmin çılgınlık, hastalık vb olarak görülmesiyle ilgili bkz. C. Th., 16.10.1-21 ve C. Just., 1.11.10.

Tanrı'nın duyurduğu şeydir"[12] demişti. Hâlâ popüler Fransız azizlerinden biri olan Aziz Martinus, Galya kırsalında dehşet saçarak tapınakları yerle bir etti ve yerel halkı canından bezdirdi. Mısır'da Aziz Theophilos antik dünyanın en güzel yapılarından birini yerle bir etti. İtalya'da Aziz Benedictus, Apollon'a ait bir tapınağı devirdi. Suriye'de acımasız keşiş çeteleri kırsal bölgelerde terör estirdi, heykelleri parçaladı ve tapınakların çatılarını söktü.

Saldırılar sadece kültür varlıklarıyla sınırlı kalmadı. Kişinin tabağındaki (sade olması ve kesinlikle baharat içermemesi gereken) yemekten yatakta ne yapması gerektiğine kadar (yine aynı şekilde son derece sade olması gerekiyordu) her şey dinin kontrolü altına girmeye başladı. Erkek eşcinselliği yasaklandı; makyaj, müstehcen danslar, zengin yemekler yapmak, mor yatak çarşafları kullanmak ve kılları almak da hor görülüyordu... Liste uzayıp gider.

Bunu başarmak basit bir iş değildi. Her şeyi bilen Tanrı, insanların sadece kalplerini değil evlerinin içini de görmekte sıkıntı yaşamazken, Hıristiyan rahipler bu durumda biraz zorlandılar. Bir çözüm bulundu: Aziz İoannis Hrisostomos, cemaatini birbirlerini ispiyonlamaya teşvik etti. "Birbirinizin evine girin" dedi. "Birbirinizin işlerine burnunuzu sokun. Uymayanları dışlayın. Sonra bütün günahkârları ona rapor edin ki o da gereken şekilde cezalandırsın. Ve eğer onları bildirmezseniz, o zaman siz de cezalandırılırsınız. Tıpkı avcıların vahşi hayvanları kovalaması gibi... bir yönden değil her yandan onları ağlara atalım, bu yüzden birlikte vahşi hayvanlara dönüşenleri kovalayıp kurtuluş ağına atalım, biz bir taraftan, siz diğer taraftan."[13] Ateşli Hıristiyanlar insanların evlerini basıp, şeytani kabul edilen kitaplar, heykeller ve resimler aradılar. Bu türden saplantılı bir dikkat, zalimlik demek değildi. Tam tersine: Tekrar doğru yola döndürmek maksadıyla onları kurtarmak için bir günahkârı dizginlemek, ona saldırmak, onu zorlamak ve hatta ona şiddet uygulamaktı. Dini paradoksun ustası Aziz Augustinus'un dediği gibi: "Ey merhametli vahşet!"[14]

Bütün bunların sonuçları Hıristiyan olmayanlar için dehşet vericiydi. Kasaba halkı uluslararası üne sahip tapınakların yıkılmasını izlemek için meydanlara koştu. Dönemin âlimleri Hıristiyanlığa aykırı olduğu düşünülen ciltlerce kitap –genellikle özgürlükçü metinler– alevler içindeyken umutsuzlukla seyretti. Sanatseverler, antik dünyanın en büyük heykellerinden bazılarının onları asla takdir edemeyecek ve kesinlikle yeniden yapamayacak aptallıktaki insanlar tarafından parçalanmasını dehşet içinde izledi. Ancak Hıristiyanlar her şeyi çoğu zaman etkili bir şekilde yok edemedi: Birçok ta-

12 Augustinus, *Sermon* 24.6, MacMullen'den alıntı, (1984), 95.
13 *AGT.*
14 Augustinus, *Sermon* 279.4, Shaw'dan alıntı, (2011), 682.

pınaktaki birçok heykel, ilkel merdivenleri ve çekiçleri ile ulaşamayacakları kadar yüksek olduğu için kurtuldu.

Bu kitabı başlangıçta bir seyahat günlüğü olarak tasarlamıştım: Damaskios'u –pagan bir Aziz Pavlus misali– Akdeniz'i arşınlarken izlemenin ilginç olacağını düşünmüştüm. Suriye, Şam, Bağdat, Mısır'ın bazı bölgeleri ve Türkiye'nin güney sınırı, seyahat ettiği tüm yerlere ulaşmak hiç kolay değildi ama yapılabilirdi. Ancak fikrin ortaya çıkması ile bu kitabın yazılması arasında geçen yıllarda, bu isteği gerçekleştirmek imkânsız hale geldi.

O zamandan beri, kitabı yazdığım sıralarda, Suriye iç savaşı, Suriye'nin bazı bölgelerini yeni bir İslami halifeliğin kontrolü altına bıraktı. 2014'te, Suriye'nin kimi bölgelerinde müzik yasaklandı ve kitaplar yakıldı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Sina Yarımadası'nın kuzeyine yapılacak hiçbir seyahati tavsiye etmedi. 2015'te, IŞİD militanları, Irak'ta Musul'un hemen güneyindeki antik Asur şehri Nimrud'u "putperest" olduğu için buldozerlerle yıkmaya başladı. İslamcı militanların yaklaşık üç bin yıllık heykelleri kaidelerinden devirdiği ve onları çekiçle parçaladığı görüntüler dünyanın her yanına yayıldı. "Sahte putlar" yok edilmeliydi. Palmyra'da, arkeologlar tarafından özenle onarılan büyük Athena heykelinin kalıntıları bir kez daha saldırıya uğradı. Bir kez daha Athena'nın başı, bir kez daha kolu kesildi.

Hayalini kurduğum yolculuk imkânsız hale geldi. Sonuç olarak da bu kitap, onun yerine bir tür tarihi seyahatname oldu. Önemli olan belli yerlerde ve belli zamanlarda durarak Roma İmparatorluğu boyunca seyahat eden bir kitap. Her seyahatnamede olduğu gibi odaklandığım yerlerin seçimi bütünüyle kişisel ve bu anlamda da tartışılabilir. Başlangıç olarak Palmyra'yı seçtim çünkü imparatorluğun doğusunda bulunuyordu ve 380'lerin ortalarında eski tanrılara ve onların tapınaklarına karşı şiddet giderek tırmanarak çok daha vahim bir hal aldı. Yine aynı şekilde daha erken ya da geç dönemden bir tapınağa olan saldırıyı da seçebilirdim. Bu yüzden bu herhangi bir başlangıç noktası, her şeyin başlangıcı değil. Son olarak da MS 529 yıllarında Atina'yı seçtim – yine aynı şekilde, halkı Hıristiyanlığa geçmekte ayak direyince katledilen ve kolları, bacakları kesilip uyarı olarak sokaklara asılan, daha doğudaki bir şehri de seçebilirdim.

Bu kitap Hıristiyanlığın klasik dünyaya uyguladığı yıkım hakkında. Hıristiyanların saldırıları tek başına asıl etmen değildi kuşkusuz –yangın, sel, istilalar ve zamanın kendisi de bu yıkımda rol oynadı– ama bu kitap özellikle Hıristiyanlığın saldırılarına odaklanıyor. Bu, Kilise'nin bir şeyleri korumadığı anlamına gelmiyor: korudu. Zaten Hıristiyanlığın o dönemdeki iyi işlerinin hikâyesi tekrar tekrar anlatıldı; bu tarz kitaplar kütüphanelerde ve kitapçılarda yığınla mevcut. Hıristiyanlığın mağlup ettiği kişilerin tarihi ve onların çektiği ıstıraplar ise hiç anlatılmadı. Bu kitap onlara odaklanıyor.

Kapsanan alan çok geniş olduğundan bu bölük pörçük tarih, coğrafya ve zaman içinde oradan oraya koşuşturacak. Bundan pişman değilim. Aksi takdirde, ele aldığım dönem geçmişte doğrusal bir ilerleme için çok uzun, ortaya çıkacak anlatı da oldukça basit ve sıkıcı olacaktı. Bu kitap aynı zamanda bir tür öyküsel tarih çalışması: Eski bir tapınağın önünde durmanın nasıl bir his olduğuna, içlerinden birine girince nasıl kokacağına; antik bir hamamda yükselen buharın arasından sızan öğleden sonra güneşinin ne kadar hoş olduğuna dair bir fikir vermeye çalıştım, bunun için de pişman değilim. Bu yaklaşımın kendine has sorunları vardı – kim gerçekten antik bir tapınağı ziyaret etmeden nasıl koktuğunu bilebilir ki? Ancak dünyayı yeniden yaratmaya çalışmamak da yalanın başka bir türü: o dönemki insanlar, kesin tarihsel dönemler ve savaş tarihleriyle çizilmiş bir dünyada hareket etmediler. Şölen günlerinde, dumanı tüten kurban yığınlarının sokakları doldurduğu bir dünyada yaşıyorlardı; Roma'nın merkezinde insanların heykellerin arkasına dışkısını yaptığı bir yerde; tiyatrolarda, genç "nympha"ların ıslak çıplak bedenlerinde ışığın parıldadığı bir yerde. Bu dönemin insanlarını anlayabilmek için hem tarihler hem de bedenler çok önemlidir.

Antik dönem üzerine yazmaya yönelik herhangi bir girişim zorluklarla doludur. Hilary Mantel bir keresinde, "tarih geçmiş değildir... Yüzyıllar geçtikten sonra süzgeçte geriye kalandır" demişti. Geç antik dönem süzgeçte nispeten daha ince parçalar bırakır. Bu nedenle orada kalan çok az şey genellikle hararetle karşılanır ve bir kısmı araştırmacılar tarafından yüzyıllarca tartışılır. Ferman gibi kulağa basit gelen bir şey bile, onu ufuk açıcı bulanlar ile onu sadece bir mektup statüsüne indirenler arasında yıllarca sürüp giden bir anlaşmazlığı doğurabilir. Bu tarz tartışmaların bazılarını dipnotlarda belirttim ama tabii ki hepsini değil: Bu zaten hem imkânsız olurdu hem de kitabı okunamaz hale getirirdi. Geriye kalanlar –üzerinde tartışılmış olsun ya da olmasın– dikkatle ele alınmalıdır. Tüm antik kayıtlarda olduğu gibi, alıntı yaptığım yazarların da sınırlı bakış açıları ve kendi gündemleri vardı. Aziz Hrisostomos, Yunanların metinlerinin yok edilmesine sevinirken, bir gerçeği ifade etmekten çok bir arzuyu dile getiriyordu. Aziz Martinus'un yaşamöyküsünün yazarı, Martinus'un Galya'daki tapınakları nasıl vahşice yakıp yıktığını hararetle yazdığında amaç haber vermekten çok ilham vermekti. Bugün bu tür yazılara propaganda diyoruz. Bu yazarların öne sürdüğü her nokta tartışmalıdır, alıntı yaptığım her yazar yanılabilir. Kısacası onlar insandı, bu yüzden onları okurken dikkatli olmalıyız. Ama yine de okumalıyız, çünkü hikâyeleri hâlâ anlatılmaya değer.

Benim hikâyem manastırcılığın doğduğu Mısır'da başlıyor, ardından – bu yeni din orada ortaya çıktığı için– Roma'ya doğru ilerliyor. Daha sonra Türkiye'nin kuzeyine, Hıristiyan olmayan biri tarafından Hıristiyanlara dair

ilk kaydın yazıldığı Bitinya'ya yol alıyor. En kötü olayların yaşandığı Mısır'daki İskenderiye'ye giderek bu hikâyedeki en tuhaf oyunculardan bazılarının var olduğu Suriye çöllerine kadar uzanıyor: Tanrı aşkı adına, bütün hayatlarını sütunlar ya da ağaçlar arasında ya da kafesler içinde geçiren keşişler. Ve sonunda Atina'ya varıyor, Batı felsefesinin gerçekten başladığı ve MS 529'da sona erdiği söylenen şehre.[15]

Bu kitapta tarihi anlatılan yıkımın boyutları çok büyük – ve tabii modern dünya tarafından neredeyse tamamen unutulmuş durumda. En itibarlı Kilise tarihçilerinden biri, Hıristiyanlığın dizginleri ele aldığı ânı, tüm baskıların sona erdiği, "bir zamanlar yukarı bakmaya cesaret edemeyen adamların birbirlerini gülümseyen yüzler ve parlayan gözlerle selamladıkları"[16] zaman olarak tanımlayacaktı. Daha sonraki tarihçiler de bu fikre katılacaktı. Romalılar din değiştirmekten neden mutlu olmasındı ki? Bu argümana göre, Romalılar mantıklı insanlardı ve haysiyetsiz eril Jüpiterleri ile şehvetli Venüsleri'nden müteşekkil kendi dinlerine asla gerçek anlamda inanmamışlardı. Bu argümana hayır diyenler şu argümanı öne sürer: Romalılar bekleyen Hıristiyanlardı, mantıklı ("tektanrılı" olarak okuyun) bir din ortaya çıkar çıkmaz, kendi saçma ve kafa karıştırıcı çoktanrılı ritüellerinden vazgeçmeye hazır ve istekliydiler. Samuel Johnson'un her zamanki gibi kısa ve öz ifade ettiği şekilde: "Barbarlar kolay din değiştirdi çünkü vazgeçecek bir şeyleri yoktu."

Aslında Samuel Johnson yanılıyordu. Birçoğu mutlu bir şekilde Hıristiyanlığa geçmişti geçmesine, bu doğruydu ancak bazıları öyle yapmadı. Birçok Romalı ve Yunan, dini özgürlükleri ellerinden alındığında, kitapları yakıldığında, tapınakları yıkıldığında ve antik heykelleri haydutlar tarafından çekiçlerle parçalandığında gülümsemedi. Bu kitap onların hikâyesini anlatıyor; insanlık tarihinin gördüğü en büyük sanatsal yıkıma utanmadan yas tutan bir kitap. Hıristiyanlığın "zaferinin" ardındaki trajediler hakkında bir kitap.

Sözcük dağarcığı üzerine bir not: Bir Hıristiyan karakterin düşüncelerini ya da eylemlerini aktarmak dışında, "pagan" sözcüğünü kullanmaktan kaçınmaya çalıştım. Küçük düşürücü ve aşağılayıcı bir ifadeydi ve o dönem için Hıristiyan olmayan birinin kendileri için isteyerek kullanacağı bir sözcük değildi. Bu da Hıristiyanlığa özgü bir yenilikti: Hıristiyanlığın yükselişinden önce çok az insan kendini diniyle tanımlamayı düşünürdü. Hıristiyanlıktan sonra, dünya sonsuza kadar dini sınırlara bölündü ve sözcükler bu ayrışmaları sınırlayacak şekilde ortaya çıktı. En yaygın olanlardan biri de "pagandı." Başlangıçta bu sözcük bir askerden çok bir sivili ifade etmek için kullanılırdı.

15 Eusebius, *The History of the Church from Christ to Constantine*, 10.9.7.

16 Johnson, 15 Nisan 1778, MacMullen'den alıntı, (1997), 169 n.37, bu paragraf için kendisine minnettarım.

Hıristiyanlıktan sonra söz konusu askerler Roma lejyonerleri değil Mesih'in ordusuna katılan askerlerdi. Daha sonra, Hıristiyan yazarlar bunun için yanlış ve aşağılayıcı etimolojiler uydurdular: Pagan sözcüğünün *pagus* [köylüler] sözcüğüyle ve tarlayla ilgili olduğunu söylediler. Öyle değildi; ancak bu tür karalamalar mevcudiyetini korudu ve "paganizm" bugüne kadar taşıdığı bir leke olan, rustik ve geri kalmışlığın nahoş kokusunu üstünden atamadı.

Ayrıca, antik karakterlere modern milliyetler atfetmekten elimden geldiğince kaçındım, bunun yerine onları kullandıkları dil ile tanımladım. Bu nedenle Hatip Libanios'u Suriye'de doğup yaşamasına rağmen "Suriyeli" değil Yunan olarak tanımlıyorum. Bu, İskenderiye'den Atina'ya kadar herhangi bir yerde herkesin kendisini bir "Helen" –bir Yunan– olarak kabul edebileceği kozmopolit bir dünyaydı ve ben de bunu yansıtmaya çalıştım.

Bazen, tamamen okuma kolaylığı için, Hıristiyanlaşmanın başlamasından önceki Greko-Romen toplumun taptığı inanç yelpazesine atıfta bulunmak için "din" sözcüğünü kullandım. Bu sözcüğün, en azından pratikte var olandan daha merkezi ve tutarlı bir yapıyı ima etmesi gerçeği gibi sorunları mevcut. Yine de hantal benzerlerinin çoğundan daha zarif.

Son bir not: Çok ama çok fazla sayıda iyi insan, Hıristiyan inançları gereği, birçok iyilik yapmak zorundadır. Biliyorum çünkü kendim neredeyse her gün böyle bir iyilikten yararlanıyorum. Bu kitap bu insanlara yönelik bir saldırı amacı taşımıyor ve umarım onlar da bunu öyle görmez. Ancak tektanrıcılığı ve onun korkunç silahlarını korkunç hedefleri için kullananların geçmişte de şimdi de var olduğu inkâr edilemez. Hıristiyanlık bunu kabul ettiğinde ve ona karşı mücadele ettiğinde daha büyük ve güçlü bir din olur.

Birinci Bölüm

Görünmez Ordu

"Ben size, yılanları ve akrepleri ezmek ve
düşmanın bütün gücünü alt emek için yetki verdim.
Hiçbir şey size zarar vermeyecektir."

Luka 10:19

Şeytan, Aziz Antonios'u nasıl baştan çıkaracağını biliyordu. Bir gün, Roma İmparatorluğu'nun uzak bir köşesinde, Mısır'da, bu varlıklı genç adam o dönem için oldukça sıra dışı bir şey yaptığı sırada İblis'in dikkatini çekti. Yaklaşık yirmi yaşlarında olan Antonios evinden dışarı çıktı, malını mülkünü sattı, tüm topraklarını bağışladı ve ahır gibi bir yerde yaşamaya başladı.[1]

MS 270'in Roma dünyası genellikle basit bir yaşamın takdir edildiği bir yer değildi. Aslında, eğer Şeytan bu dünyanın içinden bakabilseydi, işlerin yolunda olduğuna dair tatminkâr bir coşku yaşama fırsatını yakalardı. Şehvet, oburluk ve açgözlülük gibi günahlar ülkede kol geziyordu. Eskiden Roma aristokratlarının basit ev dokuması tunikler giymekle övündükleri yerde, şimdi varlıklı insanlar işlemeli altınla süslü kıpkırmızı kumaşların altında ter içinde geçip gidiyorlardı. Kadınlar daha bile kötüydü, mücevher kaplamalı sandaletler giyiyorlardı ve pahalı ipek elbiseleri öylesine inceydi ki tamamen giyinik olsalar bile vücutlarının her kıvrımı görülebiliyordu. Bir zamanlar Romalı soyluların soğukta yüzmekten keyif almakla böbürlendikleri girdabı bol Tiber'de, yanlarına bir sürü tıngırdayan gümüş merhem şişesi alarak şatafatlı hamamlara gitmeyi tercih eden bir nesil peyda olmuştu.

O buharlı odaların içinde gayet iffetsizce şeylerin yaşandığı söylenirdi. Kadınlar çırılçıplak soyunup parmakları yağa bulanmış kölelerin, vücutlarını tepeden tırnağa ovmasına izin verirdi. Kadınlar ile erkekler, bir gözlemcinin dediği gibi, "tunikleriyle birlikte iffetlerini de çıkararak"[2] birlikte banyo yapardı. O yazar, utanç içinde "şehvet" ve "şehvet düşkünlüğünü hoş görme" üzerine sadece homurdanmakla yetindi. Pompeii hamamlarındaki freskler çok daha açıktı. Bir soyunma odasında, yıkananların kıyafetlerini çıkardığı

1 Chitty (1977) burayı bir domuz ahırı olarak adlandırır, ancak bu tam olarak doğru olmayabilir: Yunanlar onun "evinin hemen dışına" taşınmasından bahseder – muhtemelen oradaki basit bir yapı söz konusudur. Yine de domuz ahırı fikri, hiç kuşkusuz uygun olabilecek basitlik–hatta sefalet– duygusunu çok iyi verir.

2 Klement, *The Instructor*, 3.5.

tezgâhın üstünde, bir kadına oral seks yapan bir erkeğin küçük bir resmi vardı. Gerçekten de o odadaki tezgahların her birinin üzerinde farklı bir resim vardı: birinin üstünde üçlü ilişki, bir diğerinde lezbiyen seks vb. Bunun, kıyafetlerinizi nereye bıraktığınızı işaretlemenin dolap numarasından daha akılda kalıcı bir yöntem olduğu tahmin ediliyor.

Şeytan imparatorluğun yemek masalarına baksaydı, buradaki davranışların bir nebze daha iyi olmasından memnuniyet duyardı. Yüzyıllar önce İmparator Augustus (biraz gösterişli bir şekilde) basit, iri taneli bir ekmek ve peynirden oluşan beslenme düzeninin tadını çıkarıyordu. Bu tutumluluk aynı şekilde devam etmedi: Kısa süre sonra pisboğazlığın tadına varan saray efradı, kar suyuyla soğutulmuş yüz yıllık şaraplarını değerli taşlarla süslü kadehlerden yudumlayıp istiridyelerini Abidos'tan temin etti. Bütün bunlar birçok insan açlıktan ölürken oldu. En iyi sofralarda oturanlar bile en iyi yiyecek ya da içeceğin lezzetinden emin olamadılar: Bu gösterişli hiyerarşik dünyada ev sahipleri, en kötü şarabı önemsiz, orta karar şarabı ortalama ve en iyi şarabı en önemli misafirlerine sunarak şaraba sınıfsal bir değer atfetti.

Genç Antonios o ahır gibi yere gitmeden önce, akşam yemeklerinde nispeten iyi şaraplardan tüketebilecek adamlardan biriydi. Evet taşralıydı ama aynı zamanda genç, yakışıklı, zinde ve sağlıklıydı: Kendisine uygun bir eğitim sunulmuştu (eskiden beri süregelen şekilde ayrıcalıklı genç erkeklere yapıldığı gibi, bundan yararlanmayı reddetti) ve varlıklıydı: Kendisine yüzlerce dönüm bereketli tarım arazisi miras kalmıştı. Tam da bir erkeğin kendisinden söz ettirmeye başlayacağı yaştaydı.

Antonios bunun yerine her şeyi terk etti. Anne babasının ölümünden kısa bir süre sonra, Matta İncili'nden şu bölümün okunduğunu duydu: "İsa ona, 'Eğer eksiksiz olmak istiyorsan, git, varını yoğunu sat, parasını yoksullara ver; böylece göklerde hazinen olur. Sonra gel, beni izle' dedi."[3] Ve hemen öyle yaptı. Antonios beş yıl sonra –kısa bir süre sonra öyle ünlü olacaktı ki sadece bu isimle tanınabilecekti– daha da ileri gitmeye karar verdi; yirmi yıl kalacağı, Mısır çölü sınırındaki metruk bir Roma kalesinde yaşamak üzere yola çıktı. Bir süre sonra daha da ileri giderek evini Kızıldeniz kıyısındaki bir dağa yaptı. MS 356'da ölene kadar orada kalacaktı.

Antonios imparatorluğun pisboğaz takımından biri değildi. Onun gözünde Sicilya'nın bofa balıklarının değeri yoktu, bunun yerine sadece ekmek yiyordu, bir de tuz ve su – bunları da çok az tüketiyordu, günde bir kere, güneş battıktan sonra. Bu dört gözle beklenecek bir yemek olamazdı elbette: kalede yaşadığı sırada, ekmek sadece yılda iki kere getiriliyordu. Hayatı

3 Matta 19:21.

hakkındaki çok az şey güzelliğe düşkün birinin iştahını kabartabilirdi. Antonios üstüne keçi kılından bir battaniye örterek basit bir hasırın üzerinde uyudu. Genellikle de bütün geceyi uyanık bir halde, dua ederek geçirmeyi tercih etti. Diğer genç erkekler pahalı parfümler ve merhemler sürüp kıllarını öyle özenli koparırlardı ki (ahlakçılar bundan hiç hazzetmez) çene hatlarını kadınlarınkinden ayırt etmek imkânsız hale gelirdi, Antonios vücudunu hor gördü. Vücuduna her gün saldırdı, onu meshetmek ve temizlemek için yağ kullanmayı reddetti, bunun yerine sert kıllı bir mintan giydi ve asla yıkanmadı. Ayaklarındaki çamuru ancak bir nehirden geçerken temizledi. Ölene kadar kimsenin onun vücudunu çıplak görmediği söylenir.

Onun hayatı tecrit, alçakgönüllülük (ya da Hıristiyan terminolojiden uzak duracak olursak: aşağılanma) ve kendini inkâr etmeye (riyazet) adanmıştı. Antonios ölümünden ancak çeyrek asır sonra ünlü oldu. Athanasios adında bir piskoposun yazdığı hayat hikâyesi, Mısır'dan İtalya'ya okuyucuların yalayıp yuttuğu, yüzyıllar boyunca en çok satanlar listesinde kalan edebi bir heyecan yaratmıştı. Genç erkekler bu genç adamın kendini inkâr hikâyesini okuyup ilham aldı ve onu taklit ederek çöllere doğru yola çıktı. O kadar çok erkek bu yolu seçmişti ki çölün keşişler tarafından bir şehir haline getirildiği söylenir. Antonios yüzyıllar sonra, Hıristiyanlık tarihinin en etkili insanlarından biri ve manastırcılığın kurucu babası olarak büyük saygı görecekti. Ölümünün üzerinden birkaç yıl geçmeden insanlar onun önemini fark etmeye başlamıştı. Aziz Augustinus, Antonios'un dünya nimetlerinden uzak durduğu hayat hikâyesini duyduğunda, anlaşılan gücünden o kadar etkilenmişti ki evden bahçeye koşup saçlarını yolmuş ve elleriyle kafasını dövmeye başlamıştı: "Böyle basit adamlar ayaklanıyorlar ve zorla cenneti alıyorlar."[4]

Herkes bu kadar memnun değildi. Antonios'un yaşamöyküsünü yazan Athanasios'a göre Şeytan bu sert kıldan yapılma mintan giyen uykusuz azize baktı ve isyan etti. Böylesine genç biri için kabul edilemez bir erdemdi ve bu yüzden Karanlığın Prensi harekete geçmek zorundaydı. Ne şekilde musallat olacağı konusunda hiçbir şüphesi yoktu: Antonios bedensel arzularını hor gören biriydi, dolayısıyla bedensel zevklerle ayartılacaktı. "Kirli düşünceler" diye açıklar Athanasios, "Şeytan'ın gençleri baştan çıkarmak için klasik silahıdır ve bu nedenle gençleri geceleri rahatsız etmek için tahrik edici rüyalar gördürerek başlar." Heyhat, saygıdeğer Antonios bunun için uygun kişi değildi ve sürekli dua etmenin gücüyle o rüyaları uzaklaştırdı.

Şeytan ikinci kademedeki baştan çıkarmaya geçmek zorunda kaldı. "Bir gece İblis genç güzel bir kadına dönüştü" diye ekler –kalemiyle merak uyan-

4 Augustinus, *Confessions*, VIII.7-8.

dırmayı iyi bilen– Athanasios, "şehvetli düşünceler uyandırabilecek hiçbir ayrıntı yoktu." Antonios karşı koymakta zorlansa da aklına "cehennemin ateşli cezasını ve solucanların verdiği azabı"[5] getirerek kararlılığını korudu. Şeytan öfkeyle dişlerini gıcırdattı, daha işi bitmemişti. Son kozunu kullanmaya karar verdi: Antonios'un ayaklarına kapanan küçük siyahi bir çocuğun hayaleti. Orada yatarken İblis onun "zina dostu" olduğunu duyurdu ve kaç erdemli ruhu yoldan çıkardığıyla övündü. Antonios bir Mezmur söyleyerek karşılık verdi; bu o zaman için bile cinsel arzuyu frenleyici bir hareketti ve çocuk birden ortadan kayboldu.[6]

Antonios ilk başlardaki bu savaşları kazanmış olabilirdi, ancak kötülükle mücadelesi henüz bitmemişti. Sonraki on yıllar boyunca, çölün ortasında dolaşırken tekrar tekrar şeytani saldırılarla karşı karşıya kaldı. İblisler tarafından öylesine şiddetli hırpalandı ki konuşamadı. Doğanın kurallarının çiğnendiğini gördü: ince hava gümüşe döndü ve ardından duman gibi kayboldu; duvarlar havaya dönüştü ve akrepler, aslanlar ve engerekler içinden geçip onu parçaladı. Şeytan'ın kendisini bile gördü: Şeytan Antonios'a aynı Eyüp'e göründüğü gibi göründü. Gözleri sabah yıldızı gibiydi, ağzından tütsü fışkırıyordu, saçlarına alevler saçılmıştı, burun delikleri dumanla doluydu ve nefesi kızgın bir kor parçası gibiydi. Antonios, yaşamöyküsü yazarının kaydettiğine göre, bu durumu "korkunç" buldu.[7]

Bugün, Hıristiyanlığın Roma'yı nasıl fethettiğinin hikâyesi, güven verici dünyevi kavramlarla anlatılır. Zayıflayan imparatorların ve işgalci barbar orduların masalıdır bu; ceza niteliğinde vergiler, ürkütücü veba ve yorgun, bitkin bir halk. Bu anlatılarda dine daha çok psikolojik bir rol verilir. Dönemin bir kaygı çağı olduğu savı ileri sürülür. Hastalık, savaş, kıtlık, ölüm –vergi tahsildarlarının aynı ölçüde kaçınılmaz olan dehşetini belirtmeye gerek bile kalmaz–, binbir musibet imparatorluğu sarmıştı. Üçüncü yüzyıldaki elli yıllık dönem boyunca en az yirmi altı imparator –ve muhtemelen en az o kadar da gaspçı– iktidarı ele geçirdi. Barbarlar henüz kapıda olmasa bile yakınlarda toplanıyor, Britanya, Galya, İspanya, Fas, hatta İtalya'ya bile akınlar düzenliyorlardı. Tam da işler daha da kötüye gidemez gibi göründüğünde, mağdurların bağırsaklarının "sürekli kusmayla sarsıldığı", gözlerinin "kan oturduğu için ateş gibi olduğu" korkunç bir veba baş gösterdi; daha baş edilebilir ıstıraplar bir yana ayakları ve bacaklarının bir kısmı "hastalıklı bir çürümenin yayılmasıyla işlevsizleşiyordu."[8]

---

5 *Life of Antony*, 5.
6 *Life of Antony*, 5-6.
7 *Life of Antony*, 24.
8 Cyprian, Bishop of Carthage, *On the Mortality*, 14.

Hıristiyanlığın geleneksel anlatılarını kanıtlamaya çalışan hangi insan böyle bir zamanda güvence aramazdı ki? Takipçilerine bu hayatta olmasa da belki bir sonrakinde bazı şeylerin daha iyi olacağına dair güvence veren bir dine kim kapılmazdı ki? Bir yerlerde birinin bir planı olduğunu ve her şeyin de bunun bir parçası olduğunun söylenmesini kim istemezdi ki? Yirminci yüzyıl tarihçilerinden birinin dediği gibi, "kaygı çağında 'totaliter' öğretiler güçlü bir çekim yaratır: Günümüzde, birçok şaşkın zihne komünizmin çekici geliyor olmasını düşünmek yeterli."[9] Ancak bu sav üzerinden gidersek, Roma'nın eski dinleri böyle bir rahatlık sunmuyordu. Hatta bundan çok uzaktı. Greko-Romen yeraltı dünyası Tantalos'un susuzlukla işkence gördüğü, Sisyphos'un bir kayayı sırf yeniden aşağı yuvarlansın diye yokuş yukarı yuvarlayarak günlerini geçirdiği bir yerdi. Bir insanın pek de inzivaya çekilmek isteyeceği türden bir yer değildi kısacası. Zaten Greko-Romen dini sistemi de yaşayanlara herhangi bir rehberlik sunmadı. Bu kültler günlük yaşam için ahlaki bir kılavuz sağlamadı. Doğum ile ölüm arasındaki belirsizlikte ruhlara rehberlik edecek hiçbir buyruk, ilmihal ya da inanç yayımlamadılar. Geniş kurallar ve kurban talepleri vardı kuşkusuz. Dinin sınırlarının silindiği yerde, biraz olsun teselli vermek için felsefe devreye girer – ancak Stoacılığın şikâyet etmeden acı çekme felsefesinin o dönemde revaçta olduğu düşünüldüğünde, bu en iyi ihtimalle bir züğürt tesellisi sayılır. Bir Yunan şairi daha sonra umutsuzca "Dünya bir sahne, hayat ise bir oyuncaktır" diye yazacaktı:

> "Giyinip kuşan ve rolünü oyna; Bütün ciddi düşünceleri bir kenara bırak
> Ya da kırık bir kalbi riske at!"[10]

Ardından bu soğuk nihilist dünyada Hıristiyanlık ortaya çıktı. Bu yeni din sadece bu hayatta güven, arkadaşlık ve amaç sunmakla kalmadı, aynı zamanda bir sonraki hayat için de sonsuz mutluluk vaadi verdi. Ve bütün bunlar yeterince baştan çıkarıcı değilmiş gibi Hıristiyanlığın din değiştirenlere sunabileceği çok daha fazla şey olması çok uzun sürmedi. MS 312'de İmparator Konstantin kendini Mesih'in takipçisi ilan etti. Kilise onun himayesinde kısa süre içinde vergilerden muaf tutularak kilise hiyerarşisi fazlasıyla ödüllendirilmeye başlandı. Piskoposlara âlimlerin beş katı, hekimlerin altı katı, hatta valinin maaşı kadar maaş veriliyordu. Öteki dünyada sonsuz haz, bu dünyada ise bürokratik terfi. Bir insan daha fazla ne isteyebilir ki?

Dolayısıyla geleneksel sav yürürlüğe girer – ve gerçekten de içinde büyük ölçüde bir doğruluk payı vardır. Hiç şüphesiz paranın, zenginliğin, mevkinin yanı sıra sonsuz yaşam düşüncesinin de (İsa'nın öğretilerinin birçoğunun

9 Dodds (1965), 133-4.
10 Palladas, *Palatine Anthology*, 10.72, Dodds'tan alıntı, (1965), 11.

katıksız sağduyu ve kereminden tamamen bağımsız olarak) nispeten bu yeni dine katılmak isteyenler üzerinde bir etkisi olmalıdır.

Ama dördüncü yüzyılda Hıristiyanlığı pazarlama şekli bu değildi. Kilise, vergileri iyileştirme yöntemi ya da kaygı giderici bir merhem olarak sunulmadı. Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'na dünyanın kötülüklerine karşı güven veren dini bir battaniye değildi. Bu bir hayat tarzı seçimi değildi. Bu, yaşam ve ölüm hakkında da değildi. Tüm bunlardan çok daha önemliydi.

Bu bir kavgaydı. İmparatorluğun ihtidası için verilen mücadele, iyi ile kötünün, karanlığın güçleri ile aydınlığın güçlerinin mücadelesinden başka bir şey değildi. Bu, Tanrı ile bizzat Şeytan arasındaki bir savaştı.

İkinci Bölüm

Şeytanların Savaş Alanı

"Adım Tümen, çünkü sayımız çok."

Markos 5:9

Bu dönem, sonraki dönemler için bir kahramanlık çağıydı. O günlerde Kilise'nin büyük isimleri hâlâ yeryüzündeydi; Aziz Augustinus'un Aziz Ambrosius ile konuşmaya gittiği ya da Aziz Hieronymus'a mektuplar yazdığı bir dönemdi. Birçoğunun ismi günümüzde bile iyi biliniyor. İmparator Konstantin, Aziz Martinus ve Aziz Antonios –ya da en azından Aziz Antonios Manastırı– adlarını duyduk. Hatta ara sıra kendileri hakkında, Konstantin'in Konstantinopolis'i kurması; (pek hoş olmasa da) karısını banyodaki kaynar suya atması gibi mevcudiyetlerini pekiştirici ayrıntılara vâkıfız. Augustinus'un baskıcı bir annesi olduğundan ya da genç bir adam olarak –hemen olmasa da– Tanrı'dan kendisini iffetli yapmasını dilediğinden de haberdarız.[1] Kısacası pek de yabancısı olmadığımız bir dönem bu.

Gene de aldanmayalım. Orası başka bir ülkeydi ve işler farklı şekillerde yürüyordu. Bir keşişin Mesih ile şahsen konuşabildiği, Vaftizci Yahya ile yürüyebildiği ve bir peygamberin gözyaşlarının cennetten tenine düşmesini hissedebildiği bir dönemdi. O zamanlar dünyada hâlâ mucizelere yer vardı: Körlerin gözleri açılıyor, inananlar mezardan diriliyor, kutsal atfedilenler suyun üzerinde yürüyordu. Garip, ruhani bir yerdi; dini algının kapılarının ardına kadar açık olduğu, William Blake'vari bir dünya; kutsal bir adamın titreyen bir aleve dönüşebileceği, parlak bir bulutun üzerinde seyahat edebileceği ya da alev almış bir kılıçla bir sürü barbarı tek başına yere serebildiği bir dünya.

Burası sadece kutsal olanların değil kötü hayaletlerin de dünyasıydı: Şeytan'ın yolda yanınızdan geçebileceği, akşam yemeğinde bir ifritin yanınıza oturabileceği bir yer; ölümsüz ruhunuzun ebedi azapta olduğu bir dünya. İmparatorluğun sınırlarından ufak parçalar koparan barbar sürüleri, Hıristiyan yazarlara göre, akın halinde gelen, düşe kalka ilerleyen ve oradan oraya sıçrayan iğrenç ifrit ordusuna kıyasla daha sönük duruyordu. Markos'un İncil'inde şöyle geçiyordu: "[benim adım] Tümen. Çünkü sayımız çok."[2] Bu,

1 Augustinus, *İtiraflar*, 8.17.

2 Markos, 5:9.

zamanın birçok Hıristiyan yazarına göre sadece bir metafor değildi. İfritler ve oluşturdukları tehdit gerçekti.

Bu ifritler, iblis ilmini (*demonology*) utançtan sessizce geçiştirme eğiliminde olan modern tarihçiler tarafından neredeyse tamamen unutulmuş olabilir, ancak bu canavar ruhlar erken Hıristiyanlığın en büyük zihinlerine musallat olmuş, hatta onları ele bile geçirmişlerdi. İfritler Augustinus'un *Tanrı'nın Şehri* –ya da genellikle unutulan tam ismiyle *Paganlara Karşı Tanrı'nın Şehri*– kitabının sayfalarında gizlice dolaşan korkunç birer düşmandı. "Onlar" diye yazar Augustinus, "müstehcenliğin, ahlaksızlıktan zevk alan öğretmenleriydi."[3]

Böylesine bir tehditle karşı karşıya kalan Hıristiyan yazarlar harekete geçmekte gecikmedi. Viktorya dönemi doğabilimcilerin gözetiminde, geç dördüncü yüzyılı konu edinen tarihçiler, teologlar ve keşişler bu türün alışkanlıklarını gözlemlemeye ve kayıt altına almaya başladılar. Keşişlerden biri, Linnaeus sınıflandırmasından hareketle bütün şeytani düşünceleri sekiz ana kategoriye ayırdı: Oburluk, şehvet, açgözlülük, üzüntü, öfke, umursamazlık, kibir ve gurur. Eğer bu liste size tanıdık geliyorsa, bunun nedeni ortaçağ dünyasının ölümcül günahlar kavramının temelini oluşturacağı içindir (umursamazlık, muhtemelen her zamanki gibi nihai toplam yedi olsun diye başka bir günaha dahil edildi.)

Bu şeytani tasvirler –bazı keşişler pornografik hayaller düşüncesi üzerinde biraz fazlaca oyalanma eğiliminde olduklarını kabul etse de– keşişlerin kendi çıkarları ya da en azından sadece kendi çıkarları için yapılmadı. Bilakis, bu tür beyanların Hıristiyanların kötülüğe karşı savaşında değerli bir amaca hizmet ettiği görülüyordu. Bilginin güç olduğu hissediliyordu. İfritlerin ayırt edici özelliklerini, alışkanlıklarını ve saldırı yöntemlerini bilseydiniz, tıpkı bir askerin Kuzey Avrupa'da savaşmaya başlamadan önce Caesar'ın *Galya Savaşları*'nı okuyabilmesi gibi, bu korkutucu düşmanla daha iyi yüzleşebilirdiniz.

Bu yaratıkların nasıl yaratıldıklarından (Milton'vari bir gözden düşüş) onların kötü kokularına (tiksinç), coğrafyalarına (Roma gözde uğrak yerleriydi), tenlerinin hissine (ölümcül soğuk) ve cinsel alışkanlıklarına (çeşitli, yaratıcı ve sürekli) varıncıya dek her şeyi açıklayan karmaşık iblis ilimleri ortaya çıktı. İfritlerin dünya egemenliği için mantıksal ve dilsel güçlüklerin nasıl üstesinden gelmeyi planladıkları da dahil olmak üzere her şey düşünüldü. "Mesela Bretonya'da zina yapan bir kişiyi baştan çıkaran bir zina ruhu, Hindistan'da zina yapan başka biri için de başka bir zina ruhu olmadığını" yazar eskilerden bir teolog ve Şeytan'ın yönetiminde, bütün dünyayı günaha teşvik eden sayısız ruhtan müteşekkil "menfur bir ordu" olduğunu açıklar.[4]

3 Augustinus, *Tanrı'nın Şehri*, 4.27.

4 Origen, *Homilies on Joshua*, 15.5.

İfritlerin gücünün bir özelliği de şaşırtıcı düzeyde süratli olmalarıydı: her an, her yerde ortaya çıkabilirlerdi. Bir zamanlar oldukları melekler gibi bu ifritler de kanatlıydı ve menfur işlerini yapmak için devasa mesafeleri bir çırpıda katedebiliyorlardı – ve genellikle halkı ayağa kaldırıyorlardı. Bir adam uyandığında, yüzünün üstünde bir karga sürüsü gibi uçan bir ifrit kümesi buldu. Kadim bir vakanüvis "bir anda her yerdeler" diye yazmıştı. "Onlar için tüm dünya tek bir yerdir."[5] Başka yazarları da rahatsız eden ifritler korkunç sesler çıkarıyordu: çığlık atabiliyor, uluyabiliyor, tıslayabiliyor, hatta (hepsinden sinsicesi) konuşabiliyorlardı. İnsanları dövebilir, yumruklayabilir, ısırabilir, yakabilir ve derilerinde vantuz gibi iz bırakabilirlerdi. Daha da kötüsü, bu yaratıkların amacı "insanlığı altüst etmek"ten başka bir şey değildi.[6]

Bu şeytani saldırı yöntemlerinin sınırı yoktu ve saldırılacak insana, saldırıyı yapacak ifrite göre değişiyordu. İfritler şaşaalı bir görünüşte ortaya çıkabilirlerdi, öyle de yaptılar – genellikle en korkunç gösterilerini en kutsal düşmanlarına sakladılar. Antonios'a kurt ve akrep olarak göründüler. Daha az önemsiz düşmanlarına, görünürde zararsız, hatta hoş şekillerde de görünebilirlerdi: dost bir keşiş, güzel bir kadın, çıplak bir erkek, hatta bir melek olarak. Yaşlı bir keşiş kendini akşam yemeğinde etrafı çıplak kadınlar tarafından "kuşatılmış" halde, bir diğeri ise ifriti genç bir adamken gördüğü Etiyopyalı bir kız şeklinde kucağında otururken buldu. Başka bir keşiş, manastırında, özellikle belirli bir zamana ait olmayan bir hayalet tarafından –orta düzey bir devlet memuruydu– ziyaret edildi. Memur daha sonra kendisiyle güreşmeye başlayan keşişi yakaladı. Keşiş zaman geçtikçe bürokrasinin değil saf kötülüğün (ayrım gayet iyi tanımlanmış) huzurunda olduğunu fark etti. Fark ettiği bu şey bir ifritti.

Şeytani saldırıların bir kısmı adeta Proust'vari bir ayrıntıcılığa sahipti. Keşişin biri "öğlen ifriti" dediği, sabah 10 ile öğlen 2 arası musallat olan şeyin çalışmasını kaydetti. Bu saatlerde keşişin çalışması gerekiyordu ancak özellikle bu ifrit ona engel oluyor ve "güneşin neredeyse hiç hareket etmediği ve günün elli saat sürdüğü" izlenimini veriyordu. Ardından, keşişi sürekli pencerelerden dışarı bakmaya ve dokuzuncu saatten –akşam yemeği saatinden– ne kadar uzakta olduğunu anlamaya çalışmak için dikkatlice güneşe bakmak için hücresinden dışarı çıkmaya zorlar. İfrit, daha sonra, başka keşiş kardeşlerinin olup olmadığını görmek için keşişi hücresinden çıkarmaya da zorlayabilir. Keşiş kendini öğle güneşi altında "gözlerini ovuşturup gerinirken ve kitabı bir kenara bırakıp duvara bakarken bulur. Sonra kitaba döner ve biraz daha okur. Sayfaları açtıkça metinlerin durumuyla meşgul olur... imlayı

5 Tertullianus, *Apology*, 22.8
6 Tertullianus, *Apology*, 22.4.

ve tezyinatı eleştirir. En sonunda kitabı kıvırıp kafasının altına yerleştirir ve hafif bir uykuya dalar."[7]

Yine de insanlığın büyük bir çoğunluğu için ifritler, insanların kafalarının içine karşı koyamayacakları fikirler sokarak (ve bu fikirlerin hepsi erkeklere aitti) daha monoton ama sinsi ayartma yöntemleriyle işlerini yürüttüler. Bir keşiş, bu şeytani fısıltılara karşı koymak için her türden hayalete cevap verilebilecek kelimelerden oluşan bir rehber oluşturdu. Eski konuşma kılavuzlarının yabancı tren istasyonlarında söylenecek sözler için hazır ifadeler sunması gibi bu kitap da şeytani saldırı durumunda kullanılacak, hepsi Kutsal Kitap'tan alınmış ifadeler sunuyordu. Eğer kişi bir bardak şarabın kendisi için iyi olacağını ileri süren bir düşünceden mustaripse, gayet dindar bir şekilde şu yanıtı verip şeytana uyma halinin kaçıp gitmesini ummalıdır: "Şarap ziyafetlerinden zevk alan kişi, kalelerini utanç içinde bırakacaktır."[8] Kitap kısa özetler halinde, ihtiyaç duyulduğunda kullanılmak üzere 498 pasaj içerir. Dördüncü yüzyıl keşişlerinin, metro istasyonunun nerede olduğunu sorabilen ancak cevabı anlayamayan modern gezginler gibi, muhatapları önceden belirlenen senaryoya tam olarak bağlı kalmadığında sudan çıkmış balığa dönüp dönmediklerini merak etmek hoş olabilir.

İfrit kavramının bir sonucu da kötücül düşüncelerin insanın değil ifritin suçu olduğuydu: en günahkâr düşüncelerin bile özgürce kabul edilebileceği – ve edildiği– anlamına gelen beraat ettirici bir gariplik. Takdire şayan bir içtenlikle yazılan metinlerde, keşiş kimliği çıplak kadın görüntüleriyle –ruhlarını ıstırap ve kalçalarını alevler içinde bırakan görüntüler– işkence edilen keşiş itirafları olarak ortaya çıkar – "iğrenç zina günahını gerçekleştiren" diğer keşişlerden bahsetmiyorum bile. Keşişler cinsellikle ilgili düşüncelerin sıkça musallat olduğunu, öyle ki "birden ayağa kalkıp hücrelerini sık ve tempolu yürüyüşleri için kullanmak"[9] zorunda kaldıklarını da yazarlar. Erotik bir fantazmagorya, gözleri önünde zina ifriti olarak dans eder ve "şatafatlı bir yürüyüşe ve müstehcen sefih bir bedene sahip güzel çıplak bir kadını taklit eden" hilekâr bir ifrit onları tahrik eder.

Merak uyandıran bir ayartılmada ise yaşlı bir keşiş, sadece genç bedenlerin değil aynı zamanda yiyecek ve "ötekinin" yasak meyvesinin musallat olduğu hayallerden yakınır. Hücresinde otururken, genç bir Sarazen –böyle tarif ediyordu keşiş– elinde ekmek sepetiyle onun hücresinin penceresinden içeri tırmanıp salınmaya başladı ve şöyle sordu: "İhtiyar! Güzel dans ediyor muyum?"[10] Suç itirafçının üstünden asla tamamen kalkmaz. Yanan baldır-

7 Evagrius, *Praktikos*, 12; Evagrius, *Eight Spirits*, 13-14, Brakke'den alıntı, (2006), 65-6.
8 Evagrius, *Talking Back*, 1.22.
9 Evagrius, *Talking Back*: çıplak kadınlar, 2.15; keşişler, 2.24; ateş, 2.63, 2.23; yürüyüş, 2.25.
10 John Moschos, *The Spiritual Meadow*, 160.

larına değinmeyi unutmayan aynı keşiş sıkıntıyla "beni günahla tehdit eden şeytan", "seni tüm keşişler arasında bir kahkaha ve utanç nesnesi yapacağım, çünkü sen her türden kirli düşünceyi araştırdın ve bilinir yaptın"[11] diyen ifritten bahseder. Bu mesafeden bile, reddedilen bir inanç karşısında acı çeken ruhun hezeyanları apaçık ortadadır.

Ancak zina ifritleri ne kadar ürkütücü olursa olsun, en korkunç ifritler imparatorluğun geleneksel tanrılarının etrafında –ceset üzerine doluşan sinekler misali– zuhur eder. Jüpiter, Afrodit, Dionysos ve İsis, hepsi Hıristiyan yazarların gözünde şeytan icadıydı. Vaaz üstüne vaaz veren ve risale üstüne risale yazan Hıristiyan vaiz ve yazarlar, gayet sert bir dille, inananlara pagan dinlerin "hatasının" şeytandan ilham almak olduğunu hatırlattı. Bu yazarlar, diğer dinlerin "kuruntusunu" insanların zihnine ilk sokanların ifritler olduğunu açıkladı. Tanrıları "insanların baştan çıkarılmış ve tuzağa düşürülmüş zihinlerine" musallat edenler ifritlerdi.[12] Eski dinlere dair her şey şeytaniydi. Augustinus'un hiddetle söylediği gibi: "Bütün paganlar ifritlerin egemenliği altındaydı." İfritler için tapınaklar inşa edildi, ifritler için sunaklar kuruldu, ifritlerin hizmeti için rahipler görevlendirildi, ifritlere kurbanlar sunuldu ve esrik yaygaracılar ifritlere peygamber olarak getirildi.[13]

İfritlerin niyeti basitti: eğer insan müritleri olursa, o zaman kurbanları da olurdu ve bu kurbanlar daha sonra onların yiyecekleri olacaktı. Bu maksatla, Hıristiyan yazarlar ifritlerin Greko-Romen din sistemini oluşturduklarını, böylece "kendileri için heykellerine ve imgelerine sunulmak için dumandan ve kandan oluşan, uygun bir beslenme düzeni elde edebileceklerini"[14] açıkladılar. Bununla birlikte bu sadece bir beslenme sorunu değildi: İfritler aynı zamanda Hıristiyan Tanrı'dan uzaklaşan insanları görünce ziyafet çekerlerdi.

Eski dini inanışların tüm yönlerini izaha yönelik şatafatlı açıklamalar da eksik olmadı. Söylenene göre en sinsi şeytani oyunlarından biri, kehanet yoluyla geleceği tahmin edebileceklerini iddia etmekti; insanları sunaklarına akın ettirecek kadar baştan çıkarıcı bir yetenek. Bunun dalavereden başka bir şey olmadığı konusunda ateş püskürdü Hıristiyanlar. İfritler sözde "kehanetlerini" eski meleksi güçleri olan hızlı uçuş yetenekleri sayesinde başardılar: Kanatları bir olayı izledikten sonra oradan oraya uçup insanlığa "kehanette bulunacak" kadar hızlı seyahat etmelerini sağladı. Böylelikle ifritler hava durumunu tahmin edebiliyor ve zaten yağdığını hissettikleri yağmuru bile vaat edebiliyorlardı.[15]

11 Evagrius, *Talking Back*, 4.25.
12 Tertullianus, *Apology*, 22.4.
13 Augustinus, *Exposition on Psalm 94*.
14 Tertullianus, *Apology*, 22.6.
15 Tertullianus, *Apology*, 22.10.

Eski tanrılara yapılan tapınaklar ifritlerin eylemlerinin merkezi oldu. Buralara sürüler halinde yerleştiler ve Romalıların tanrılarına sundukları kurbanlarla beslendiler. Gece sürünerek bir tapınağa girseydiniz, donup kalacağınız şeyler duyardınız: konuşur gibi görünen cesetleri, hatta ifritlerin kendi aralarında fısıldaştığını, insanlığa karşı planlar kurduklarını duyabilirdiniz. Harap tapınaklar üzerine Hıristiyan yapıları inşa etmeye çalışanlar bunu yaparken kendilerini tehlikeye attılar. Türkiye'de yeni bir manastırın inşaatında çalışan bir taş ustası, kendini öfkeli ifritler tarafından havaya kaldırılmış ve uçurumdan atılmış halde buldu. Dehşete kapılmış arkadaşlarının gözü önünde yüzlerce metre öteye düştü; en sonunda çok aşağıda, nehrin ortasındaki bir taşın üzerinde durana kadar kayalardan seke seke yuvarlandı. İfritlerin kilisenin gelişimine öfkesi işte bu denli büyüktü.

Bu ilk yüzyıllarda ve bu korkunç tehdit karşısında Hıristiyan vaizler yeni ve neredeyse isterik bir saflık arzusu sergilemeye başladılar. Birini kurban etmemek yeterli değildi: kişi kan, duman, su, hatta diğer insanların kurbanlarının kokusuyla da her türlü temastan kaçınmalıydı. Eski inanışların dumanı ya da kutsal suyuyla kirlenmek kesinlikle tahammül edilemezdi. Dini kirlilikle ilgili –gülünç olacak kadar pratik– sorular ve cevaplar birbirini kovaladı. Dördüncü yüzyılın sonunda gayet imanlı bir Hıristiyan Augustinus'a kaygılı bir mektup yazdı. Bir Hıristiyan paganlar tarafından bayram günlerinde kullanılan hamamları kullanabilir mi diye soruyordu – paganlar hâlâ oradayken mi, yoksa onlar gittikten sonra mı? Eğer bir pagan bir "putun" bayram günü kutlamalarında tahtırevan sandalyesine oturmuşsa, bir Hıristiyan aynı sandalyeye oturabilir miydi? Eğer susamış bir Hıristiyan ıssız bir tapınakta bir kuyuya rastlarsa, orada susuzluğunu giderebilir miydi? Eğer bir Hıristiyan açlıktan ölmek üzereyse ve bir pagan tapınağında yiyecek görürse, onu yiyebilir miydi?[16]

Uhrevi olan ile dünyevi olan arasındaki gerilim devam edecekti. 1500 yıldan fazla bir süre sonra, yirminci yüzyılın başlarında, James Joyce'un *Sanatçının Bir Genç Adam Olarak Portresi*'nde kahraman Stephen Dedalus'un kafası, kaynak suyuyla vaftizin geçerli olup olmadığı, Komünyon'un çok küçük bir parçasının Mesih'in bütün bedenini ve kanını içerip içermediği ve eğer kutsanmış şarap ekşirse, Mesih'in hâlâ sirkenin içinde mi kalacağını yoksa daha taze bir şarabı mı tercih edeceği gibi sorularla karışıktır. Dördüncü yüzyıla dönersek, Augustinus yazıştığı kaygılı arkadaşına tavizsiz bir sertlik içeren bir notla bitirdiği mektubunda şu yanıtı verdi: Eğer bir Hıristiyan çok açsa ve açlıktan ölme noktasına geldiyse ve bulabildikleri tek yiyecek pagan kurbanının kirlettiği yiyeceklerse "Hıristiyan metaneti ile onu reddetmek daha

16 Augustinus, Mektup 46 Publicola'dan.

iyidir." Başka bir deyişle, eğer pagan mallarıyla kirletilmek ile ölüm arasında bir seçim söz konusu ise, Hıristiyan tereddüt etmeden ölümü seçmelidir.[17]

İlk Kilise Babaları bütün retorik güçlerini dinden çıkanlar üzerine yöneltti. Hıristiyanların diğer dinler gibi olmadığının üzerinde defalarca durdular. Hıristiyanlar kurtarılmış, diğerleri kurtarılmamıştı. Hıristiyanlar doğru, diğerleri yanlıştı. Dahası, onlar hasta, deli, kötü, lanetlenmiş ve aşağılıktı. Diğer tüm dinlere ve onlarla ilgili her şeye –bu da neredeyse bütün Roma hayatı anlamına geliyordu– yönelik şiddet içeren yeni bir dil uygulanmaya başlandı. Din, mermerden geçen çizgiler gibi Roma dünyasının içinden geçti. O sırada, kurban ayinlerinden önce gladyatör oyunları gelirdi; tıpkı gösteriler, atletizm müsabakaları, hatta Senato oturumları gibi. Ancak şimdi hepsi şeytan icadıydı ve kaçınılması gerekiyordu. Hıristiyan bir asker, askeri bir görevi sırasında eski tanrıların tapınağına girmek zorunda kaldı. İçeri girerken bir damla kutsal su kıyafetine sıçradı. Buna dayanamadı ve anında, abartılı bir tavırla, pelerinin o kısmını kesip attı. Hıristiyanlar ya da Hıristiyan vaizler, Forum'daki sunaklarda toplanan dumanı teneffüs etmeye zorlandıklarında kaygıya kapılırdı – iyi bir Hıristiyan kazara o dumanı solumaktansa bir pagan sunağına tükürmeyi ve tütsüsünü üfleyip söndürmeyi tercih ederdi. Eski tanrılara tapınmak, Yunan tragedyalarındaki sizi bir felakete sürükleyebilecek "miasma" gibi korkunç bir kirlilik olarak görülmeye başlandı.

Vaizler cemaatlerine tek bir tanrıya tapınmanın diğer tüm tanrılara tapmaya basitçe eklenebildiği eski bırakınız-yapsınlar'cı Roma yöntemlerinin artık kabul edilemez olduğunu söylediler. "Farklı bir tanrıya tapmak söz konusu olduğunda" diye açıkladılar, "siz sadece farklı değildiniz. Siz şeytandınız". "İfritler" dedi din adamları, "eski dinlere tapanların zihinlerinde yaşarlar." Hıristiyanlığı eleştirenler, Hıristiyan apolojist Tertullianus'u uyarmıştı, özgür bir zihinle konuşmuyorlardı. Bunun yerine, Hıristiyanlara saldırıyorlardı çünkü Şeytan'ın ve neferlerinin kontrolü altındaydılar. Bu korkutucu birliklerin "savaş alanı", "gizli niyetleriniz ve ona ayak uyduran zihinleriniz"den[18] başka bir şey değildi. İfritler "insanların ruhlarını ele geçirip kalplerini kapayabiliyordu" ve böylece onların Mesih'e inanmasını engelliyorlardı.[19]

İfritler hakkında bu kadar laf, bin yıl sonrasında önemsiz, hatta komik gelebilirdi. Ama değil. Üstelik sadece retorik de değil. İnsanlığın kurtuluşu ve lanetlenmesiyle ilgiliydi ve hiçbir şey daha önemli olamazdı. Konstantin MS 312'de Roma'ya girdiği zaman ilk başta sanki çok az şey değişecekmiş gibi görünüyordu. İmparator, Roma tarihinde ilk kez Mesih'in bir takipçisiydi – ancak yurttaşlarının yüzyıllardır taptıkları tanrılara tapmaya devam

17 Augustinus, Mektup 47.
18 Tertullianus, *Apology*, 27.3.
19 *The "Octavius" of Minucius Felix*, XXVII.

etmelerine izin vermeye niyetlendi ya da öyle dedi. 313 tarihli ünlü Milano Fermanı "Hiç kimse tam bir hoşgörüden mahrum bırakılmamalıdır" diyerek ekledi: "her insan, hangi ibadeti seçerse seçsin, uygulama konusunda tam bir hoşgörüye sahip olabilmelidir."

Güzel sözler. Ve birçok güzel söz gibi bunlar da boş çıktı. Hıristiyan din adamları böyle bir özgürlüğe izin veremezdi – vermezdi. Rakip Roma dininin feryatları, onların gözünde ibadet için farklı ama eşit fırsatlar sağlamadı: lanetlenmek için farklı fırsatlardan başka bir şey değillerdi. Şeytan yeni doğan her çocuğu ele geçirdi ve eğer Hıristiyan olarak vaftiz edilmezlerse Şeytan onları alıkoydu. Bir Hıristiyan, vicdanı sızlamadan, nasıl olur da kardeşlerinin ifritlerle dans etmesini izleyebilir?

Bu şekilde olması gerekmiyordu. Hıristiyan vaizler tamamen saflık talep ederken, cemaatlerinin buna çok daha az hevesli olduğunu gösteren önemli miktarda delil mevcuttu. Bir Augustinus ya da bir Hrisostomos, Hıristiyanlığın Tanrısı'na tapınmanın diğer hepsini terk etmek anlamına geldiğine inanabilirdi, ancak cemaatin çoğu bu düşüncede değildi. O sırada "Hıristiyan" ile ne demek isteniyordu? Her yeni tanrının yalnızca eskilere eklendiği çoktanrıcılığın alışkanlıkları kolay kolay silinmiyordu. Birçok "pagan", eski çoktanrılı inançlarına yeni bir Hıristiyan tanrı ve azizlerine tapınmayı memnuniyetle ekledi ve eskisi gibi devam etti. Mezar taşları uygun şekilde Mesih'e ve yeraltı dünyasının eski Roma tanrılarına atıfta bulundu. Birçok "Hıristiyan" bir gün kilisede görünebilirken, ertesi gün şehirde coşkun bir Roma festivali koşturması varken, tek gerçek Tanrı'dan uzaklaşarak gidip pagan tanrıların onuruna içebilir ve gece yarısına kadar dans edebilirdi. "Hıristiyanlar" hayattaki asıl önemli şeyler için Tanrı'ya dua edebilirken, daha küçük şeyler istedikleri zaman –kaybolan ineklerinin geri dönmesi, zayıf dizlerine derman gibi– Tanrı'nın yeri ve göğü yaratmış olduğu halde çiftlik hayvanları için hâlâ zaman bulabileceğini ileri süren vaizleri umutsuzluğa düşürecek kadar noksan ruhlara yönelebilirdi.[20] "Bunu en küçük şeylere indirgeyelim" demişti Augustinus "kararsızlığı aşikâr" bir müridine: "O senin tavuğunun kurtuluşunu görüyor."[21] İmparator Konstantin'in inancı bile rahatsız edici derecede muğlaktı. Konstantin'i, Apollon'a çok benzeyen bir tanrının yanında profilden gösteren madeni bir sikke mevcut – gayet meşhur Hıristiyan görüsünün yanı sıra paganik bir görüye de sahip olduğu söylenir.[22] Hayatının ilerleyen zamanlarında Konstantin, sanki mukaddesmişler gibi,

20 Bireylerin Hıristiyanlaşmasını, din adamlarınkine kıyasla değerlendirmenin zorluğuna ilişkin bir tartışma için bkz. Rebillard (2012), özellikle 3. Bölüm, "Being Christian in the Age of Augustinus".

21 Augustinus, Yuhanna 8:12'de Vaaz 34, MacMullen'den alıntı (1997), 121, bu paragraf için kendisine minnettarım.

22 Madeni sikke ve görüyle ilgili bir değerlendirme için bkz. H. A. Drake (2014), 71.

imparatorluk ailesi adına bir tapınak inşa edilmesine izin verdi. Konstantin, günümüz Hıristiyanları için şaşırtıcı gelecek bir özgüvenle –ancak bu durum, imparatorlarının tanrılaştırılmasına alışık eski çoktanrıcı cemaat için öyle görünmeyecekti– "Havarilere Denk" unvanını aldı.

Bu tarz bir davranış bir imparator için göz ardı edilebilirdi ama piskoposların istediği bu değildi. Bu yeni nesil, katı, taviz vermez vaizlerin göz korkutucu vaazından sonra insanların seçimleri netleşti. Cemaatler kime tapınacaklarına karar verirlerken, iyi bir tanrı ile bir başka iyi tanrı arasında bir seçim yapmıyorlardı, iyi ile kötü arasında seçim yapıyorlardı: Tanrı ile Şeytan. Birinin gerçek Hıristiyan yolundan başka bir yol izlemesine izin vermek özgürlük değil, zulümdü. Augustinus daha sonra hata yapma özgürlüğünün günah işleme özgürlüğü olduğunu ve günahın da ruhun ölümünü tehlikeye atmak olduğunu şiddetle ileri sürecekti. Daha sonra bir papanın da dediği gibi, "günah işleme olasılığı özgürlük değildir, olsa olsa köleliktir."[23] Bir insanın Hıristiyan inancının dışında kalmasına izin vermek, övgüye değer bir hoşgörü değil, onları lanetlemekti.

Vaizler konuştukça insanlar –bazıları, birçoğu– onları dinlemeye ve Hıristiyanlaşmanın hızı artmaya başladı.

On dokuzuncu yüzyılda Viktoryen şair Matthew Arnold, Dover Sahili'nde durur ve inanç denizi geri çekilirken, insanı karanlık bir ovada yalnız ve kafası karışmış bırakan "melankoliyi, hasreti, sönmekte olan uğultuyu" duyar. Aziz Augustinus'un zamanında Hıristiyanlar bu sesin karşılığını duymuşlardı. Ona *strepitus mundi*, "dünyanın kükremesi"[24] dediler. Bu, gerilen bir dinin uğultusu değil, ilerleyişinin sesiydi: Hıristiyanlığın kentler, ülkeler, kıtalar boyunca bir gelgit gibi durdurulamaz şekilde coşan sesi. Bu değişimin sesi, Arnold için melankolik olduğu kadar, Augustinus için de güven vericiydi. Augustinus henüz Hıristiyanlığa intisap etmemiş bir toplulukla karşı karşıya geldiğinde, onlara uyanmalarını ve *strepitus mundi*'yi dinlemelerini söyledi.

Ancak *strepitus*'un tanımı tam olarak net değildi. *Strepitus*, Latincede mutlu, güven verici bir ses değildi. Nötr bir ses dahi değildi. Aslında ses bile değil, bir gürültüydü ve gerginlik veren bir gürültüydü. Arnavutkaldırımları üzerinde takırdayan tekerleklerin gürültüsü, gürül gürül akan bir nehrin sağır edici kükremesi; sıkıntılı bir kalabalığın kakafonisi. *Strepitus* en iyi haliyle bile belirsiz bir sözcüktü: eğer doğru yerdeyseniz –taşan bir nehrin içinde, coşkun bir kalabalığın ortasında duruyorsanız–, heyecanlı, hatta büyüleyici olabilirdi. Ama nehirler sizi girdabına çekip, kalabalıklar size düşman olursa, sizi öldürebilir. Augustinus henüz intisap etmemiş insanlara uyanmalarını

23 Encyclical of Pope Leo XIII, *On the Nature of Human Liberty*, 6.
24 Augustinus, Dolbeau'da (1996), 266.

ve *strepitus mundi*'yi dinlemelerini söylediğinde, bu kısmen Hıristiyan merasimlerine yönelik bir davetti. Aynı zamanda, hiç şüphesiz, bir tehditti de.

Başka birinin dinine karşı çıkmak, ibadetlerini engellemek; bunlar din adamlarının cemaatlerine kötü ya da hoşgörüden yoksun olduklarını söyledikleri eylemler değildi. Bunlar bir insanın yapabileceği en erdemli şeylerdendi. Bizzat İncil böyle buyuruyordu. *Yasa'nın Tekrarı*'nda belirtildiği gibi: "Onlara şöyle yapacaksınız: Sunaklarını yıkacak, dikilitaşlarını parçalayacak, Aşera putlarını devirecek, öbür putlarını yakacaksınız."[25]

Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanları söz dinledi. Ve dördüncü yüzyılda zaman geçtikçe itaat etmeye başladılar.

25 Yasa'nın Tekrarı 12:3.

Üçüncü Bölüm

Bilgelik Aptallıktır

"Tamamen çöp."

Yunan entelektüel Celsus Eski Ahit'i değerlendiriyor.

MS 163'ün başlarında, ikinci yüzyıl Roma'sının en göz alıcı karakterlerinden bazıları gayet gösterişsiz bir odada toplandı. Bu insanlar yalnızca zengin değildi, o günlerde çok daha zarif sayılan bir meziyete de sahipti: İmparatorluğun entelektüel seçkinleri olma meziyetine. Birçok saygın filozof, âlim ve düşünür bu kalabalık arasında gözünüze ilişebilirdi.

Bununla birlikte bu meşhur topluluğun önünde, daha az seçkin bir misafir vardı: odanın ön tarafındaki büyük bir tahtanın üzerinde, her uzvu halatlarla sıkıca bağlanmış ve gayet rahatsız görünen bir domuz.

Sonra genç bir adam öne çıktı ve domuzun yanındaki yerini aldı. Henüz otuzlarının başındaydı, yine de tavırları kendine güvenli, hatta kibirliydi; kısa sürede seyircileri avucunun içine alacağını bilen bir oyuncu edasına sahipti. Kendisi Galenos'tu. Kısa sürede Roma'nın en namlı doktoru, daha sonra da Roma İmparatorluğu'ndaki en meşhur hekim olacaktı. Ölümünden sonra ünü bütün Batı yarımküreye yayılacaktı. Ancak bütün bunların gerçekleşmesine henüz daha vardı. O gün, o odada, Galenos, domuzlu bir adamdan biraz daha fazlasıydı. Ve birkaç dakika içinde cerrahi yeteneklerinin marifetiyle domuzun haykırışlarını susturacaktı. O zaman için bu tür toplantılar olağandışı sayılmazdı. Entelektüellik modaydı. İmparatorun kendisi bile bir filozoftu – üstelik fena da değildi: Marcus Aurelius'un *Düşünceler* kitabı bugün dahi okunmaya devam eder. Cerrahlık dışarıdan izlenen bir etkinlik haline geldiğinden, eğitimli yurttaşlar, bir zamanlar bir tragedya şairinin belagatını dinledikleri coşkuyla bir hayvanın canlı canlı kesilmesini izlemek için toplanabiliyordu. Bu tür gösterilere katılmak sorgulayan zihinler, uzun dikkat süreleri (gösteriler bazen günlerce sürebiliyordu) ve güçlü mideler gerektiriyordu. Galenos'un en sevdiği numaralardan biri hayvanı masaya bağlayıp hâlâ atmakta olan kalbini dışarı çıkarmaktı. Daha sonra seyirciler çarpan kasları sıkmaya davet edilirdi: Atan ıslak kalp deneyimsiz parmakların arasından kayıp düşmeye meyilliydi. Bazen de benzer gösteriler için Galenos bir maymun kullanırdı, ancak hayvanın çektiği eziyet o kadar canlıydı ki itici oluyordu. Daha sonra bu deneyler için sadece domuzları tercih etti, çünkü

gayet samimi olarak ifade ettiği üzere, "bu tarz deneylerde maymun sahibi olmanın hiçbir imtiyazı yoktur ve manzara iğrençtir."[1]

Ve bu "iğrenç"lik Galenos'un arzu ettiği bir şey değildi, izleyicilerinden huşu ve hayranlık talep ediyordu – ve bunun için de amansızca çalıştı. Galenos'un bütün icraatı –ve hiç kuşkusuz teşrih onun için sadece buydu– durmadan tekrarlandı. Deneylerden, ışıldayan çelik aletlerini sergileme şekline kadar her şey, bir sihirbazın el çabukluğunu parlatması gibi bir saplantıyla uygulanıyordu. Galenos tam bir şovmendi. Çalışkandı, zekiydi ve son derece kibirliydi. "Bir ergenken bile" diye yazmıştı, "öğretmenlerimin çoğunu küçümserdim."[2] Şifacı becerisi daha sonra sadece bu rahatsız edici yeteneğiyle rekabet edecekti.

Ama diğer yandan, olağanüstü yetenekliydi. Galenos'un gözlemlerinin birçoğunun ötesine geçmek yüzyıllar alacaktı. On yedinci yüzyıla kadar Galenos'un nöroanatomi anlayışının yerine başka bir şey konamayacak, beynin belli fonksiyonlarına dair fikirleri on dokuzuncu yüzyıla kadar aşılamayacaktı.[3] Atardamarların kan içerdiğini, düşünüldüğü gibi hava ya da süt içermediğini kanıtlayan Galenos'tu. Omuriliğin beynin uzantısı olduğunu ve ne kadar üstten kesilirse o kadar fazla hareket kaybının olduğunu kanıtlayan Galenos'tu.

"Kanıtlayan" sözcüğüne dikkat edin. Galenos dirikesimin (viviseksiyon) iyi bir gösteri olduğunu biliyordu ancak bu onun için sadece bir gösteri değildi. Bedenlerin nasıl çalıştığını anlamak için son derece önemliydi. Galenos'in yazdığı gibi: "ölülerin anatomisi ... [bedenin] parçalarının pozisyonunu öğretir. Yaşayanlarınkinin işlevini ortaya çıkarabilir." Yazıları ampirik ifadeler ile doludur: "O zaman gösterebilirsiniz ki..." diye yazar bir yerde, "tüm bunların alenen gösterildiğini gördünüz" diye ekler, "gözlemlediniz..." diye yazar başka yerde.[4] Galenos kendini adamış bir ampiristti* ve ampirist olmayan biri için derin bir küçümsemeden başka bir hissi yoktu. Atardamarların ne içerdiğini gösteren deneyi anlattıktan sonra aşağılayıcı bir şekilde içlerinde hiç süt görmediğini ve "deney yapmayı seçen birinin de asla görmeyeceğini" yazar.[5]

---

* "Ampirist" terimi Galenos bağlamında biraz rahatsız edici verici bir terimdir. Galenos ile aynı zamanda var olan ve "ampiristler" olarak bilinen bir tıp okulu vardı. Galenos doğal olarak onlardan tiksiniyordu (Galenos herkesten tiksiniyordu.) Üstelik Galenos modern anlamda kusursuz bir ampirist değildi. Metodolojisi hiç doyurucu değildi: örneğin deneylerinin bir kontrol grubu yoktu. Bununla birlikte Galenos ampirik gözlem ve test etme idealine çağdaşlarının çoğundan ve kesinlikle de onların haleflerinden daha yakındı. Sonuç olarak ampirist terimini (ihtiyatla) kullandım.

1 *OAP*, VIII.8.

2 Galen, *On Diagnosing and Curing the Affections and Errors of the Soul*, 3,5.70K, Mattern'den alıntı, (2013), 64.

3 Bu gözlemler ve bu paragraf için Gross'a minnettarım (1998), ve devamı.

4 *OAP*, VIII.4; *OAP*, VIII.5; ve *OAP*, VIII.4.

5 *OAP*, VII.16.

Roma'daki deneyler iyi gider. Galenos domuzun gırtlağındaki bazı tüyümsü sinirleri bağlar ve domuzun bağırması kesilir, böylece imparatorluğun başkentindeki –dolayısıyla tarihteki– itibarı sağlamlaşır.

Bununla birlikte büyük Galenos'un bile ikna edemediği bir topluluk vardı. Bu, hayatlarını deneylere ya da gözlemlere dayandırarak değil yalnızca inançlarına göre şekillendiren bir topluluktu ve daha kötüsü bu durumla gurur duyuyorlardı. Bu tuhaf insanlar, Galenos'a göre, entelektüel dogmatizmin simgesiydi. Galenos başka hekimlerin mankafalılığını layıkıyla aktarmak istediğinde, rahatsızlığının derinliğini anlatmak için bu insanları bir benzetme olarak kullanırdı. Onlar Hıristiyanlardı.

Bazı hekimlerin dogmatizminin derecesini göstermek için şu ifadeyi kullandı: "Musa ve İsa'nın takipçilerine yenilikleri daha kolay öğretebiliriz."[6] Başka bir yerde, iddialarını desteklemek için beden üzerine kanıtsız görüşler sunan hekimleri küçümsedi ve onları dinlemenin "sanki Musa ya da Mesih'in okuluna gelmiş ve kanıtlanmamış yasalardan söz edildiğini [duymuş] gibi olduğu söyledi."[7] Galenos'un Musa'ya da ilgisi azdı ve şöyle yazmıştı: "Onun yöntemi kitaplarında, kanıtlar sunmadan 'Tanrı emretti, Tanrı konuştu' diye yazmaktır."[8]

Galenos gibi bir proto-ampirist için bu önemli bir hataydı. Entelektüel gelişme soru sorma, sorgulama, şüphe etme ve hepsinden önce deney yapma özgürlüğüne dayanırdı. Galenos'un dünyasında, sadece eğitimsiz insanlar gerekçesiz şeylere inanırdı. Bir şeyi göstermek için sadece öyle olduğunu ileri sürmek yetmezdi. Biri bunu ispatlarıyla kanıtlamalıydı. Galenos için başka türlüsünü yapmak aptalların yöntemiydi. Bir anlamda Hıristiyanlar'ın yöntemiydi.

Galenos'un Roma'da domuzlara işkence ettiği sıralarda, başka bir Yunan entelektüeli oldukça farklı bir teşrih gerçekleştiriyordu: Hıristiyanlığı parçalayan acımasız bir entelektüel.

Bu, konuyla ilgili herkes için yeni bir deneyimdi. Hıristiyanlığın varlığının ilk yüz küsur yılı boyunca Roma metinlerinde Hıristiyanlıktan bahsedilmez. Daha sonra, ikinci yüzyıl başlarında Hıristiyan olmayanların metinlerinde dağınık ve bölük pörçük de olsa görülmeye başlar. MS 111'de Roma valisi Plinius'un elinden çıkma bir mektupta rastlarız örneğin. Birkaç yıl sonra bu mektuba Roma kroniklerinde hayal kırıklığına uğratacak düzeyde kısa atıflar bulunur – tarihçi Tacitus'un *Yıllıklar*'ında kısa bir bölüm mevcuttur, bundan başka bir de Suetonius'un tarihinde değinilir. Hepsi bu kadar. Bu değinilerin hiçbiri ayrıntılı değildir. Hiçbiri kesinlikle uzun da değildir – toplamda

6 Galen, *De Pulsuum Differentiis*, iii, 3, R. Walzer'den alıntı, (1949), 14.
7 Galen, *De Pulsuum Differentiis*, ii, 4, R. Walzer'den alıntı, (1949), 14.
8 Galen, *On Hippocrates' Anatomy*, R. Walzer'den alıntı, (1949), 11.

birkaç paragraf. Hem zaten neden o dönemde uzun olmaları gerekirdi ki? Hıristiyanlık kendini tek doğru olarak görüyordu, ancak birçok insana göre garip ve genellikle de rahatsız edici bir Doğu inanışından fazlası değildi. Neden onu çürütmek için zaman harcansındı?

Derken, yaklaşık elli yıl sonra her şey değişti. Birden MS 170 civarında, Celsus adında bir Yunan entelektüel dine karşı çok büyük ve zehir zemberek bir saldırı başlattı. Görünen o ki Celsus, o güne kadar bu konuda yazan diğer yazarların aksine çok şey biliyordu. Hıristiyanlığın kutsal metinlerini okumuştu – sadece okumakla kalmamış, bu metinler üzerinde ayrıntılı olarak da çalışmıştı. Yaradılış'tan Bakire Doğum'a ve Diriliş öğretisine kadar her şeyi biliyordu.

Hepsinden de nefret ettiği aynı derecede açıktı; kurnazca, alaycı ve bazen de hiç çekincesiz cümlelerle, şiddetle reddediyordu Celsus. "Bakire Doğum mu? Saçmalık" diye yazar, Romalı bir asker Meryem'i hamile bırakmıştır.[9] Yaradılış "saçmalıktır", Musa'nın kitapları çöptür; bedenin yeniden dirilişi fikri ise "iğrenç" ve pratik düzeyde gülünçken, "sadece solucanların umududur." Ne çeşit bir insan ruhu çürümüş bir beden için arzu duyabilir ki?[10]

Aşikâr olan başka bir şey ise Celsus'un küçümseyici olmaktan daha fazlası olduğudur. Endişelidir. Yazılarına hâkim olan şey, bu dinin –aptalca, zararlı ve bayağı olduğunu düşündüğü dinin– daha da yayılabileceği ve Roma'ya zarar vereceği endişesidir.

1500 yıldan fazla bir süre sonra on sekizinci yüzyıl İngiliz tarihçisi Edward Gibbon, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün suçunun bir kısmını Hıristiyanlara atarak benzer sonuçlara varacaktı. Hıristiyanların gelecek göksel krallıklarına olan inançları onları yeryüzündeki ihtiyaçlarına karşı kayıtsız hale getirmişti. Hıristiyanlar askeri hizmetlerden kaçındı, din adamları özellikle korkaklığı vaaz etti ve kamu kaynaklarının büyük bölümü orduları korumaktan ziyade Kilise'nin "işe yaramaz kalabalıklarına" harcandı.[11] Gibbon'a göre, yöneticiler "halkın refahına yönelik umursamaz, hatta cezai bir ihmal" içindelerdi.[12]

Katolik Kilisesi ve onun "işe yaramaz kalabalıkları" ise buna karşılık olarak Gibbon'un görüşlerinden öyle çok etkilenmedi, ve derhal onun *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* kitabını yasaklı kitaplar listesi olan *Index Librorum Prohibitorum*'a koydular.* Liberal İngiltere'de bile

* Katolik Kilisesi tarafından onaylanan kitaplar "Imprimatur" ("basılsın") diye damgalanır ya da işaretlenirdi. 1950 kadar geç bir tarihte bile bu ülkedeki Katolik okullarında eğitim görenler kütüphanelerinde kitapların bu şekilde etiketlendiğini görürlerdi.

9 *CC*, I.32.

10 *CC*, VI.60; *CC*, V.14.

11 Gibbon, *Decline and Fall*, Chapter 38, Vol. IV, 163.

12 Gibbon, *Decline and Fall*, Chapter 15, Vol. II, 38.

genel atmosfer tarihçiye karşı düşmancaydı. Gibbon daha sonra çalışmasına verilen tepkiler karşısında hayrete düştüğünü belirtir: "İngiliz okuyucuların çoğunun Hıristiyanlığın adına ve yansımasına bu kadar sevgiyle bağlı olduğuna inansaydım (...) belki de birçok düşman edinecek, birkaç dostu da uzaklaştıracak o iki kırıcı bölümü yumuşatabilirdim."[13]

Celsus'un eleştirilerinde yumuşama olmadı. Hıristiyanlığa yönelik bu ilk saldırı sert, güçlü ve Gibbon gibi gayet ilginçti. Yine de, Gibbon'dan farklı olarak, bugün neredeyse hiç kimse Celsus'un adını duymadı ve çok ama çok az insan onun eserini okudu. Çünkü Celsus'un korkuları gerçek oldu. Hıristiyanlık yayılmaya devam etti ve bu sadece avamla sınırlı kalmadı. Celsus'un saldırısından 150 yıl sonra Roma imparatoru bile kendisini bu dinin savunucusu ilan etti. Daha sonra olanlar ise Celsus'un hayal edebileceğinden bile vahim şeylerdi. Hıristiyanlık sadece taraftar kazanmakla kalmadı, insanların eski Roma ve Yunan tanrılarına ibadet etmesini de yasakladı. En sonunda da Celsus'un aptalca öğretiler olarak gördüğü şeylere karşı çıkmayı da tamamen yasakladı. Birçok örnekten birini seçmek gerekirse, MS 386'da halka açık olarak "din hakkında tartışanları" hedef alan bir yasa çıkarıldı. Bu yasa bu türden insanları "Kilise'nin huzurunu bozanlar" olarak tanımladı ve halkı "bu en ağır ihanetin cezasını canları ve kanları ile ödeyecekleri" konusunda uyardı.[14]

Celsus kendisine düşen bedeli ödedi. Bu düşmanca ve baskıcı ortamda tamamen ortadan kayboldu. Hıristiyanlığın ilk büyük eleştirmeninin eserinin tek bir cildi bile günümüze ulaşamadı. Kendisi hakkındaki neredeyse bütün bilgiler, en son kullandığı ismi dışındaki isimleri bile kayboldu; onu bu denli sert yazmaya iten şey ya da nerede ve ne zaman yazdığı da. Hıristiyanlığın uzun ve utanç verici sansür uygulaması asıl şimdi başlıyordu.

Bununla birlikte edebi kaderin garipliğine bakın ki sözlerinin çoğu günümüze kadar geldi. Çünkü Celsus'un yeni dine karşı ateş püskürmesinden seksen küsur yıl sonra, Origenes adında bir Hıristiyan apolojist şiddetli ve uzunca bir karşı saldırıya geçti. Origenes zaman zaman müstehcen olan klasik rakibinden daha ciddiydi. Gerçekten de Matta 19:12'deki sözleri ("Çünkü kimisi doğuştan hadımdır, kimisi insanlar tarafından hadım edilir, kimisi de Göklerin Egemenliği uğruna kendini hadım sayar. Bunu kabul edebilen etsin!") fazlasıyla ciddiye alıp ilahi bir fedakârlık anında kendini hadım ettiği söylenir.

İşin tuhafı Celsus'u kurtaran tam da onu yıkmayı amaçlayan çalışmanın kendisiydi. Yüzyıllar boyunca Celsus'un kitaplarından hiçbirine değinilmemişti – ancak Origenes karşı saldırısında Celsus'tan uzun uzun alıntılar

13 Gibbon (1796), 97.
14 C. Th., 16.4.1, 386.

yapmıştı. Âlimler bu sayede Celsus'un –kehribar içinde bozulmadan kalan sinekler gibi– muhafaza edilmiş görüşlerine ulaşma imkânına sahip oldu. Tamamı olmasa da özgün çalışmanın muhtemelen yüzde yetmişi kurtarıldı. Sırası bozulmuş, yapısı kaybolmuştu ve mevcut bütün, Gibbon'un belirttiği gibi, özgün halinin "sakatlanmış bir temsiliydi."[15] Ama yine de elimizde mevcuttu.

Celsus'un eski Hıristiyanların keyfini neden kaçırdığını anlamak kolaydır. Günümüz standartlarına göre bile *Alethes logos* adlı eseri doğrudan kışkırtıcı bir his verir. Celsus'un kıyasıya eleştirdiği sadece Meryem ya da Musa değildi. Her şeydi. İsa'ya hamile kalmasının Kutsal Ruh aracılığıyla olmadığını yazdı. Meryem bir tanrıyı baştan çıkaracak kadar güzel olamayacağı için bu pek olası değildi diye dalga geçti.[16] Bunun yerine İsa'nın, Panthera* adında Romalı bir asker aracılığıyla oldukça adi yollardan dünyaya geldiğini söyler. Meryem'in hamileliği ve sadakatsizliği ortaya çıkınca zinadan hüküm giyer ve "kocası tarafından kovulur."[17]

Eğer bu sizi şaşırttıysa, Celsus daha yeni başlıyordu. Kutsal metinlerin çöp olduğunu söyledi; Cennet Bahçesi hikâyesi çok saçmaydı ve Musa'nın dünyanın gerçek doğası hakkında "hiçbir fikri yoktu."[18] İsa'nın geleceğini öngören kehanetler de saçmalıktı, çünkü "kehanetler binlerce kişiye İsa'dan çok daha makul şekilde uygulanabilirdi." Kıyamet Günü de eleştirilerinden nasibini almıştı. Bu tam olarak nasıl *kusursuz* işleyebilir, diye sordu Celsus. "Tanrı (bir aşçı gibi!) ateşi yaktığında insanlığın geri kalanının kavrulacağını ve sadece onların hayatta kalacağını sanmaları da aptallıktı."[19] El üstünde tutulan Hıristiyanların inançları, "sarhoş yaşlı bir kadının küçük bir çocuğu uyutmak için söylemekten utanacağı" türden masallar olarak ciddiye alınmadı.[20]

Celsus, İsa'nın öğretilerinin Eski Ahit'te ortaya konanların çoğuyla ne kadar çelişiğine şaşırdığını söyler. Her şeyi bildiği iddia edilen Tanrı'nın kuralları zamanla değişmiş miydi? Eğer öyleyse, o zaman "kim yanlıştı?" Musa mı yoksa İsa mı? Ya da Tanrı, İsa'yı gönderdiği zaman Musa'ya verdiği emirleri unutmuş muydu?" Veya belki de Tanrı fikir değiştirdiğini biliyordu

---

* Bu isim Yunanca bakire anlamına gelen *parthenos* sözcüğüne benzer, İsa'nın bir bakireden değil adı bakire gibi olan bir adamdan olduğuna dair bir ima ya da sözcük oyunu sözkonusudur. Bu halk hikâyesi yüzyıllar boyunca mizahçıların ilgisini çekecek ve Hıristiyanları kızdıracaktı. 1979'da *Life of Brian* filminde, mesihe benzeyen Brian'ın babasının Romalı yüzbaşı "Naughtius Maximus" olduğu ortaya çıkar. Film birçok ülkede yasaklanır. Daha sonra İsveç'te "o kadar komik ki Norveç'te yasaklandı" diye pazarlanır.

15 Gibbon, *Decline and Fall*, Chapter 15, Vol. II, 39.
16 *CC*, I.39.
17 *CC*, VI.32.
18 *CC*, VI.49.
19 *CC*, V.14.
20 *CC*, VI.37.

ve İsa, "kendi yasalarını reddettiğini ve fikrini değiştirdiğini" bildirmek için gönderdiği yasal bir haberciydi.[21]

Celsus insanlığın yaradılışı ile İsa'nın gönderilmesi arasında neden bu kadar büyük bir boşluk olduğunu da anlayamıyordu. Eğer inanmayanların hepsi lanetliyse, onları kurtarmak için neden bu kadar beklemeliydik? "Tanrı ancak bu kadar uzun çağlardan sonra mı insanların hayatını yargılamayı hatırladı? Daha önce umursamıyor muydu?"[22] Dahası, neden İsa'yı daha kalabalık bir yere göndermemişti? Eğer Tanrı uzun uykusundan uyandıysa ve insan ırkını kötülüklerden kurtarmak istediyse, nasıl olur da bu bahsettiğiniz ruhu dünyanın bir köşesine gönderdi – bunda bir tuhaflık yok muydu?[23] Ayrıca her şeyi bilen, her şeyi gören Tanrı'nın neden birini göndermesi gerektiğini de sorgular Celsus. "Tanrı tarafında böyle bir inişin amacı nedir?" diye sorar. "İnsanlar arasında neler olup bittiğini öğrenmek için mi? Tanrı her şeyi bilmiyor mu?"[24]

İsa'nın mantıksal yetenekleri de Tanrı'nınkiler gibi sorgulanır. Celsus, en mucizevi anlardan bazılarına en az sayıda insanın tanıklık etmesi eğilimini de eleştirir. "Cezalandırıldığını herkes gördü; ama tekrar dirildiğini sadece bir kişi gördü; oysa tam tersi olması gerekirdi."[25] Celsus'un nazarında Kutsal Kitap'ın sunduğu tanıklar nadiren güvenilirdi. Diriliş hakkında şöyle yazar: "Bunu kim gördü? Dediğin gibi isterik bir kadın ve daha sonra bu uydurma masalı icat eden biri daha."[26] Diriliş bu nedenle ya bir "hüsnü kuruntuydu" ya da belki de bir "halüsinasyon."[27]

İsa'nın ilahi olduğunu iddia etmek Celsus'a göre mantıksal açıdan imkânsızdı. "Ölü bir adam nasıl ölümsüz olabilirdi."[28] İsa'nın günahkârları kurtarmak için geldiği fikri de çok ciddiye alınacak gibi değildi. "Nasıl olur da günahkârları tercih ediyordu? Oysa günah işlememiş olmak ne kötü?"[29]

Tartışmalar Hıristiyanlığın temel inançlarına darbe indirerek devam eder. Yaradılış hikâyesi de bu darbelerden nasibini alır. Celsus her şeye gücü yeten bir varlığın tıpkı bir inşaatçı gibi işini parçalara bölüp ilk gün büyük bir kısmını, ikinci, üçüncü, dördüncü ve sonraki günler çok daha fazlasını yapması ve sonra da "Tanrı tam da perişan bir işçi gibi yorgundu ve dinlenmek için tatile ihtiyacı vardı" fikrini küçümser.[30]

---

21 *CC*, VII.18.
22 *CC*, IV.7.
23 *CC*, VI.78.
24 *CC*, IV.3.
25 *CC*, II.70.
26 *CC*, II.55.
27 *CC*, II.60.
28 *CC*, II.16.
29 *CC*, III.62-4.
30 *CC*, VI.60-1.

Celsus gibi birçok entelektüel için "Yaradılış miti" mantıksız olduğu kadar gereksizdi de. Roma'da bu dönemde halk arasında yaygın ve etkili bir teori alternatif bir bakış açısı sunuyordu. Bu teori –Epikurosçu teori– dünyadaki her şeyin ilahi bir varlık tarafından yaratılmasından ziyade atomların çarpışması ve birleşiminden meydana geldiğini belirtiyordu. Bu felsefe okuluna göre, bu parçacıklar çıplak gözle görülemezdi ancak kendi yapıları vardı ve daha küçük parçalara bölünemezlerdi (*temno*): onlar *a-temnos*'tu ("bölünemeyen"), yani atom. Bu materyalistler gördüğünüz ya da hissettiğiniz her şeyin iki şeyden oluştuğunu ileri sürdüler: Atomlar ve "bu cisimlerin içinde bulunduğu ve hareket ettikleri" uzay.[31] Canlı yaratıklar bile onlardan oluşuyordu: (düşman) bir yazarın özetlediği gibi insanlar Tanrı tarafından yaratılmamıştı, aksine "elementlerin gelişigüzel birleşiminden"[32] daha fazlası değillerdi. Farklı hayvan türleri proto-Darwinizm ile açıklandı. Romalı şair ve atomcu Lucretius'un yazdığı gibi, doğa birçok tür ortaya çıkardı. Faydalı özellikleri olanlar –tilki kurnazlığıyla mesela ya da köpek zekâsıyla– hayatta kaldı, gelişti ve üredi. Bu özelliklerden mahrum olanlar "av ve kazanç için başkalarının insafına kaldı... ta ki doğa o türü yok edene kadar."[33]

Bu güçlü teorinin entelektüel sonuçları, Hıristiyanlığın savunucularından Minucius Felix tarafından kısa ve net bir şekilde özetlendi. Eğer evrendeki her şey "atomların tesadüfi toplaşmasından oluşuyorsa, Tanrı bir mimar mıdır?"[34] Yanıt açık: Asla. Hiçbir tanrı insanlığı yoktan yaratmadı, hiçbir ilah bize yaşam üflemedi; öldüğümüzde atomlarımız bu büyük madde denizinde tamamen yeniden emilecek. Lucretius muhteşem şiiri *De rerum natura*'da "Hiçbir şey hiçbir zaman ilahi bir güç tarafından yoktan var edilemez" diye yazdı, "hiçbir şey hiçliğe dönmez."[35] Atom teorisi böylece Yaradılış, Diriliş, Kıyamet Günü, Cehennem, Cennet ve Yaratıcı Tanrı'nın kendisine duyulan ihtiyaç ve olasılığı ortadan kaldırdı.

Gerçekten de niyeti buydu. Klasik dünyadaki düşünürler sık sık ilahi varlıkların ölüm korkusundan yakındı. "Batıl inanç" diye yazar Yunan Plutarkhos, "insanı alçaltan ve ezen" korkunç bir ıstıraptır.[36] İnsanlar depremleri ve selleri, fırtınaları ve şimşekleri gördüler ve başka bir açıklamanın yokluğunda bunun "ilahi bir güç tarafından yapıldığını"[37] sandılar. Bunun sonucunda da bu huysuz tanrıların gönlünü almaya çalıştılar. Lucretius gibi yazarlar, şayet doğru şekilde uygulanırsa atomculuğun bu korkuyu küçük parçalara

31 *ONT*, 1.419-21.
32 *The "Octavius" of Minucius Felix*, V.
33 *ONT*, 5.855-77.
34 *The "Octavius" of Minucius Felix*, V.
35 *ONT*, 1.150.
36 Plutarch, *On Superstition*, 2.
37 *ONT*, 1.151-4.

ayrılabileceğini savundu. Eğer bir yaratıcı yoksa –eğer şimşek, depremler ve fırtınalar öfkeli tanrıların eylemleri değilse ve tamamen maddenin hareket eden parçacıklarıysa– o halde korkulacak, af dilenecek ve tapınılacak bir şey yoktu.[38] Hıristiyanlığın Tanrısı da dahil.

Sonraki yüzyıllarda bu türden tehlikeli fikirler içeren metinler "sapkın" sayılıp ağır bedeller ödedi. Hıristiyanlığın kitaplar üzerindeki etkisine dair kapsamlı ve güçlü bir açıklama getiren akademisyen Dirk Rohmann'ın ileri sürdüğü gibi, erken dönem Kilise'nin önemli figürlerinin bazıları atomcuları topa tutmuştu.[39] Augustinus atomculuğu tam da atomcuların sevdiği nedenden dolayı sevmedi: Atomculuk insanlığın ilahi ceza ve Cehennem korkusunu zayıflatıyordu. Atomculuğu savunan felsefe okullarının metinleri mağduriyet yaşadı.

Yunan filozof Demokritos bu teoriyi yaygınlaştırmak için belki de herkesten fazlasını yaptı. Demokritos, hayret verici pek çok konuda da eserler yazmış olan şaşırtıcı bir bilgindi. Eksiksiz olma amacı gütmeyen bir başlıklar listesi bunu ispatlar: *Tarih Üstüne*; *Doğa Üstüne*; *Tıp Bilimi*; *Çember ve Kürenin Teğetleri Üstüne*; *İrrasyonel Doğrular ve Katılar Üstüne*; *Gökyüzü Olaylarının Nedenleri Üstüne*; *Atmosfer Olaylarının Nedenleri Üstüne*; *Yansıyan Görüntüler Üstüne*... Liste devam eder. Bugün Demokritos'un en ünlü teorisi atomculuktur. Diğer teoriler ne ileri sürüyordu? Hiçbir fikrimiz yok, sonraki yüzyıllarda eserlerinin hepsi kayboldu. Ünlü fizikçi Carlo Rovelli'nin filozofun başlıklarına dair çok daha uzun bir liste verdikten sonra yazdığı gibi: "Demokritos'un eserlerinin bir bütün olarak kaybı, eski klasik uygarlığın çöküşünden kaynaklanan en büyük trajedidir."[40]

Bununla birlikte Demokritos'un atom teorisi bize ulaştı – ama kıl payı: Lucretius'un sadece bir tek Alman kütüphanesinde bulunan büyük şiirinin yine sadece bir bölümünde yer aldığından, gözü pek bir kitap avcısı sonunda onu bulacak ve yok olmaktan kurtaracaktı.

Bu tek bölüm şaşırtıcı bir ölümden sonra yeniden hayata dönecek ve edebi bir heyecan uyandıracaktı: Atomculuğu Avrupa düşüncesinin merkezine geri döndüren bu metin Stephen Greenblatt'ın "antik paganizme ilgi patlaması" dediği şeyi yarattı ve Newton, Galileo ve nihayetinde Einstein'ı etkiledi.[41]

---

38 *ONT*, 1.146.

39 Kötülerin anası: *Birinci Korintliler Üzerine Vaaz (Tartışma)*; İoannis Hrisostomos, *Birinci Korintliler Üzerine Vaaz* 7, 9. Bu ve diğer noktalar için bkz. Dirk Rohmann'ın mükemmel ve özgün çalışması *Christianity, Book-Burning and Censorship in Late Antiquity*. Bu paragraf ve devamındaki birçok şey için kendisine minnettarım. Rohmann'ın kitabının bu konuyu derinlemesine ele alan ilk kitap olması etkileyicidir – ve aynı zamanda son yıllarda akademik ilginin uzandığı yerin de bir göstergesidir.

40 Rovelli (2016), 19.

41 Bu paragrafı Greenblatt'a borçluyum (2011), 11-14. Mükemmel çalışması *The Swerve: How the Renaissance Began* bu hikâyeyi müthiş bir şekilde anlatır.

Rönesans'ta Lucretius ve atom teorileri devrim niteliğindeydi. Celsus zamanında ise bunlar tamamen önemsizdi. Celsus'u kızdıran sadece Hıristiyanların felsefi teoriler konusunda cahil olması değildi; Hıristiyanların cehaletlerinden gerçekten keyif almalarıydı. Celsus onları, özellikle ahmak mürit toplamayı hedeflemekle suçluyordu: "Emirleri şöyledir: Eğitimli, olgun, aklı başında hiç kimse bize yaklaşmasın. Bu yetenekler bizim gözümüzde kötüdür."

Ve şöyle devam etti: "Hıristiyanlar yalnızca budala, onursuz ve aptalları ve yalnızca köleleri, kadınları ve küçük çocukları ikna edebilir."[42] Hıristiyanlar çocuklara, ayakkabı tamircilerine, çamaşır yıkayıcılara ve köylülere şirin gözükmeye çalıştılar, daha sonra sadece kendilerinin "... yaşamanın doğru yolunu bildiğini ve eğer çocuklar onlara inanırsa, mutlu olacaklarını"[43] iddia ederek eğitimsiz kulaklara o tatlandırılmış entelektüel zehri damlattılar. Hıristiyanlığın entelektüel titizlikten yoksun olması, Galenos'u rahatsız ettiği ölçüde Celsus'u da endişelendirdi. "Hıristiyanlar" diye yazdı Celsus, "inandıkları şey için bir gerekçe bulmak ya da öğrenmek istemez ve 'soru sorma; yalnızca inan', 'inancın seni kurtaracak' gibi ifadeler kullanır."[44] Celsus ve Galenos gibi eğitimli insanlar için bu akıl ermez bir şeydi: Yunan felsefesinde inanç idrakin en düşük formuydu.

Celsus sadece bu insanlar arasındaki eğitimsizlikten rahatsız değildi. Daha da vahimi, cahilliğe açıkça methiyeler düzmeleriydi. "Şunu ileri sürüyorlar" diye yazdı: "Bu hayatta bilgelik kötüdür, lakin aptallık iyidir" – Korintliler'den neredeyse birebir alıntı. Celsus abartmayı sevse de, bu dönemde Hıristiyanların aptallık derecesinde bir cehaletle nam saldıkları doğrudur; Celsus'un büyük düşmanı Origenes de "bazı Hıristiyanların aptallığının denizdeki kumdan bile çok olduğunu"[45] kabul etmiştir. Bu iftira (ve hemen hemen kesinlikle iftiraydı – Hıristiyanların şimdi düşünüldüğü gibi diğer herhangi bir dini topluluktan daha az eğitimsiz olma ihtimali mantıklı değildi) gelecek yüzyıllarda Roma'nın üst sınıfları için din değiştirmeyi toplumsal bir sorun haline getirecekti. Hıristiyan olmayı isteyen eğitimli biri kendine sadece inancı için gözünü karartıp karartamayacağını değil, gerekli toplumsal geçişi yapıp yapamayacağını da sormak zorunda kalacaktı. Böyle bir adam, Augustinus'un kısa ve öz bir şekilde ifade ettiği gibi, şunu merak ederdi: "Ben ne olacağım... muhafızım bir Platon, bir Pythagoras değil mi?"[46]

---

42 *CC*, III.44.
43 *CC*, III.55.
44 *CC*, I.9.
45 Origen, *Homilies on Genesis*, 9.2.
46 Augustinus, Vaaz 198, Brown'dan alıntı, (1967), 458.

Celsus'un eleştirilerinde entelektüel snopluk kadar gerçeklerin alttan alta duyulan kokusu da vardı – bir tutam kadın düşmanlığı da: Hıristiyanlık Roma'daki eğitimli erkeklerin seçtiği bir şey değildi: Kadınların ve yabancı diyarlardaki kaba yabancıların alışkanlığıydı. Bununla birlikte, bundan daha fazlası vardı. Celsus eğitimsizliğin dinleyicileri dogmaya karşı savunmasız bıraktığını ileri sürdü. Eğer Hıristiyanlar biraz daha fazla okuyup biraz daha az inansaydı, kendilerini benzersiz görme olasılıkları daha düşük olurdu. Örneğin çok küçük bir Latin edebiyatı bilgisi bile ilgili okuyucuyu Ovidius'un *Dönüşümler*'iyle temasa geçirebilirdi. Bu destansı ama bir yandan da alaycı şiir, Kutsal Kitap'takine benzer bir Yaradılış mitiyle açılırdı ki ilgili bir okuyucunun Yaradılış'ın eşsiz gerçekliğini sorgulamaması imkânsızdı.

En ateşli Hıristiyan bile ikisi arasındaki benzerlikleri fark eder. Kutsal Kitap'taki Yaradılış'ın "şekli olmayan" bir toprak ile başladığı yerde, Ovidius'un şiiri "kaba, düzensiz şeyler yığını" ile başlar. Yaradılış'ta yaratıcı Tanrı "göğü ve yeri yarattı" ve "Göğün altındaki sular bir yere toplansın, kuru toprak görünsün" diye buyurdu. Ovidius'un yorumunda bir tanrı belirir ve denizlerin oluşması ve "ovaların uzaması" talimatını vermeden önce "toprağı gökten ve denizi topraktan parçalara" ayırır.

Yaradılış Tanrısı "Sular canlı yaratıklarla dolup taşsın, yeryüzünün üzerinde, gökte kuşlar uçuşsun" diye buyururken, Ovidius'un tanrısında (tanrılardan hangisiyse diye ekler belirsiz bir şekilde) "deniz, evleri olsun diye parlayan balıklara düştü ve toprak hayvanları ve hareketli hava kuşları aldı." Her iki Yaradılış hikâyesi de insanın yaratılışı ile sonuçlanır; Ovidius'ta insana "her şeye hâkim tanrılar biçiminde şekil verilirken", Yaradılış'ta "Tanrı insanı kendi suretinde yaratır."

Her ikisinde de daha sonra insanlık kötü yollara düşer ve işler ters gider. Ovidiusçu tanrı, büyük ve değersiz karargâhında, yarattığı dünyaya tepeden bakar, umutsuzlukla kafasını sallar ve sızlanır. "Buna mecburum" diye belirtir, "insan ırkını yok etmeliyim."[47] Yaradılış'ın Tanrısı dünyaya ve onun kötülüğüne bakıp şöyle der: "Yarattığım insanları... yeryüzünden silip atacağım."[48] Her iki anlatıda da yağmur suları düşer, okyanuslar karaların üstünde yükselir. Her ikisinde de sadece iki insan, bir erkek ve bir kadın hayatta kalır.

Celsus'a göre "Tufan" fikri, bu klasik tufanın Hıristiyanların küçük çocuklara anlattığı "bozulmuş" bir yorumuydu.[49] Hıristiyanlar için gerçek buydu. On dokuzuncu yüzyıl İngilteresi'nde bile, Kilise hâlâ bu yorumu olduğu gibi savunuyordu. O dönemde hikâyenin itibarı, onu küçümseyen filozoflardan

47 Ovidius, *Dönüşümler*, 1.1-362.
48 Yaratılış 1:1-6:7.
49 *CC*, IV.41.

ziyade yeni jeoloji biliminin doğurduğu sarsıntının tehlikesi altındaydı. Dünyanın tam yaşı, Yaradılış'a dair inançları güçleştiriyordu – özellikle de adı çıkmış Hıristiyan bir ilahiyatçının belirttiği gibi, MÖ 23 Ekim 4004'te olan bir Yaradılış'a. Viktorya dönemindeki birçok dindar akademisyen, ne gariptir bazı jeologlar da dahil olmak üzere, bu yeni ve tehditkâr bilime karşı savaştı. Oxford Üniversitesi'nin ilk jeoloji profesörü William Buckland, üniversitenin açılış konuşmasında "*Vindiciae Geologicae* ya da Jeolojinin Din ile Bağlantısı" başlıklı makalesini sundu ve burada yakın zamandaki bir "tufanı" jeolojik araştırmalarla son dönemde gün ışığına çıkarılan her şeyin tatmin edici bir şekilde doğruladığını ve Musa'nın anlatılarının, modern bilimin keşifleriyle kusursuz bir uyum içinde olduğunu açıkladı.[50]

Dinlerinin eşsiz –ve benzersiz ölçüde doğru– olduğuna dair Hıristiyan inancı, genellikle diğerlerinin sinirlerini bozdu. Biraz mürekkep yalamış bir Hıristiyanlık eleştirmeni, yalnızca diğer tufan hikâyelerine değil, ayrıca Mesih ile müritlerinin iddialarına benzer iddialarda bulunan sayısız figüre de dikkat çekebilirdi. Celsus, imparatorluğun, tanrılık iddiasında bulunan, yoksulluğu benimseyen ya da insanlık uğruna öleceklerini ilan eden ateşli vaizlerden yana yoksunluk çekmediğini gözlemledi. "Yalvararak dolaşan [ve] göklerden gelen Tanrı'nın oğlu olduğunu iddia eden başkaları da" vardı.[51] Yine Celsus'un belirttiği gibi, diriliş iddiasında bulunan da sadece İsa değildi. Hıristiyanlar diğer öldükten sonra dirilme hikâyelerinin "efsane gibi göründüğüne, ancak yine de kendi trajedilerinin sonunun asil ve inandırıcı olarak kabul göreceğine" mi inanıyorlardı?[52]

Hıristiyanları "zavallı sefiller" olarak tanımlayan Yunan hatip Lukianos, Yunanistan'da yaşayan Peregrinus adında bir şarlatan (Lukianos öyle görüyordu) hakkında bol hicivli bir öykü yazdı. Şöhret için gözü dönmüş bu sahte filozof saçlarını uzatıp vaazlar vererek imparatorluğu dolaştı. Hayırseverler sayesinde geçindi, saf insanlar arasında itibar kazandı ve sonunda "insanlara ölümü küçümsemenin yolunu göstererek onlara fayda sağlamak için" ateşe atlayarak intihar etti.[53]

Lukianos bu olayı seyrederken ölümden ziyade yanarak ölen bir adamın "berbat kokusunu" küçümsemeyi öğrendi.[54] Peregrinus ölmeden önce tereddüt etmiş, alevlerin kıyısında durmuş ve nutuk çekmişti. Toplanan kalabalığın bir kısmı vazgeçmesi için ona yalvarırken, daha çok erkeğin olduğu diğer taraf, Lukianos'un onları tanımladığı şekliyle

50 William Buckland (1820), 24.
51 *CC*, I.50.
52 *CC*, II.58.
53 Lukianos, *Passing of Peregrinus*, 33.
54 Lukianos, *Passing of Peregrinus*, 37.

böğürdü ve "Devam et" dedi.[55] "Nasıl güldüğümü tahmin edebilirsiniz" dedi Lukianos.[56]

Peregrinus (sevimsiz anlatıcımızın dediği üzere) karbona döndükten sonra itibarı sadece takipçileri arasında yükseldi.[57] Peregrinus ölümünden önce imparatorluğun bütün büyük şehirlerine, onun muhteşem yaşamına tanıklık eden ve takipçilerini cesaretlendirip bilgilendiren mektuplar göndermişti. Yoldaşları arasından bu amaç için elçiler bile atadı ve onlara "haberciler" adını verdi – bu sözcüğün Yunancadaki karşılığı *angelos*'tu, aynı sözcük Hıristiyanlıkta *angel* [melek] olarak geçti ve "ölümden gelen"[58] demekti. Peregrinus'un gerçekten öldükten sonra dirildiğine dair dedikodular yayılmaya başladı: Bir takipçisi "bir süre önce onu beyaz giysiler içinde gördüğünü ve daha şimdi onun yanından ayrıldığını... yabani zeytinden bir çelenk taktığını"[59] iddia ediyordu.

Kilise böylesi bir saygısızlıktan son derece mustaripti. Onuncu yüzyıldan kalma bir Bizans metninde açıklandığı gibi, Lukianos'un takma adı "Kâfir" idi, çünkü "konuşmalarında dini vaazlarla dalga geçecek kadar ileri gitmişti."[60] On altıncı yüzyılda Engizisyon Lukianos'u yasaklı kitaplar listesine ekledi. Hıristiyanlık, kendince, bu tür adamlara acımasız ve espri yoksunu bir yanıt verdi. Aynı Bizans kroniğinin okuyucularına bildirdiği üzere, "gerçeğe yönelik kuduz saldırıları nedeniyle [Lukianos] köpekler tarafından öldürüldü, çünkü *Peregrinus'un Hayatı*'nda Hıristiyanlığa karşı acımasızca saldırdı ve (lanetli adam!) Mesih'in kendisine küfretti. Bu nedenle kuduzluğuna yakışan cezayı bu dünyada ödedi, ve ahirette Şeytan'la ebedi ateşi paylaşacak."[61] Hiciv düşkünleri için gayet canlı bir ders.

Celsus bununla birlikte eğer insanlar daha iyi eğitilirse, Peregrinus gibi madrabazlara –ya da Celsus'un bir "büyücü"den[62] biraz fazlası olarak gördüğü İsa'ya– karşı daha dirençli olacaklarını ima etti. İsa'nın gerçekleştirdiği "mucizelerin" Roma İmparatorluğu boyunca düzenbazların saf insanlara sattıkları türden daha fazlası olmadığını düşünüyordu. Tıbbi imkânların nadir olduğu bir dünyada, birçok insan sihirli güçlere sahip olduğunu iddia etti. Doğu'ya seyahat ettiğinizde "birkaç *obol*'e, pazar yerinin orta yerinde kutsal bilgilerini duyuran, insanların içinden şeytan çıkaran ve hastalıkları def eden", "var olmayan yemek masaları ve pastalar

55 Lukianos, *Passing of Peregrinus*, 33.
56 Lukianos, *Passing of Peregrinus*, 34.
57 Lukianos, *Passing of Peregrinus*, I.
58 Lukianos, *Passing of Peregrinus*, 41.
59 Lukianos, *Passing of Peregrinus*, 40.
60 Suda, Loukianos başlığı altında, Whitmarsh'tan alıntı, (2015), 221.
61 Whitmarsh'tan alıntı, (2015), 221, bu paragrafı kendisine borçluyum.
62 *CC*, II.32.

ve tabaklar gösteren"[63] sayısız adama rastlayabilirdiniz. Celsus'un gözlemine göre İsa'nın kendisi de, benzer mucizeler gerçekleştirebilen insanlardan bahsederken onların varlığını kabul eder. Modern ilim Celsus'un suçlamalarını destekler: Eski papirüsler fırtınaları durdurmak, mucizevi şekilde yemek sağlamak gibi Kutsal Kitap'takilere benzeyen kerametlere sahip büyücülerden bahseder.[64]

Celsus burada hassas bir noktaya değinir. Erken dönem Hıristiyanlık kutsallık ile büyücülük arasındaki sınırı denetlemek için önemli miktarda zaman ve çaba harçamak zorunda kalacaktı. Simon Magus (Büyücü) konusunda çok şey yazılıp çizildi. Simon'un hayatının kısa bir özeti neden bu kadar tehditkâr olduğunu açıklar: Simon türlü mucizeler gerçekleştirdi, kendisinin tanrı olduğunu düşünen insanları –eskiden fahişelik yapan biri de dahil– biraraya topladı ve Simon'un müritlerinden biri "ona bağlı olanları asla ölmemeleri gerektiğine"[65] ikna etti. Hatta takipçileri onu, "Kutsal Tanrı Simon'a" –Latincede *Simoni Deo Sancto*– yazan bir heykelle onurlandırdı. İlginç olan, Hıristiyan kültüründe reddedilen Simon'un doğaüstü yetenekleri değildi –metinler onun inanılmaz başarılar gerçekleştirdiğini kabul eder–, sadece bunu yapmak için ilahi bir hakkı olmadığıydı. Eleştiriler dini sahtekârlıktan ziyade dini gücün kaynağıyla ilgiliydi: Simon gücünü Tanrı'dan değil, "içinde faaliyet gösteren ifritlerin sanatının etkisinden" alıyordu.[66]

Hıristiyanlar taklitçileri yalanladı. Antik dünya diğer herkesi yalanladı. Zeki ateistlerin hikâyeleri kıymete bindi ve tekrar tekrar anlatıldı: Birgün bir adam bir Yunan filozofuna kendisiyle beraber tapınağa dua etmeye gelmesi için rica eder, arkadaşı da eğer oldukları yerden onları duyamıyorsa tanrının sağır olması gerektiğini söyler.[67]

Bazı Romalıların Roma dini ayinlerine o kadar az sabrı vardı ki, ayinleri tamamen terk ettiler. Milattan önce üçüncü yüzyılda mehtaplı bir gecede Publius Clodius Pulcher adında bir Roma konsülü, bir düşman filosuna karşı ani bir saldırı başlatmaya karar verdi. Askeri harekâttan önce, yanına her zamanki uğurları aldı. Bu ritüellere göre kutsal tavuklar kafeslerinden salıverilirdi. Tavuklar yemek yemeyi reddetti – bu korkunç bir alametti ve tanrıların bu girişimi onaylamadığının ve vazgeçilmesi gerektiğinin açık bir işaretiydi. Durum Publius Clodius Pulcher için ise net değildi. Tavukları denize atarak "Yemek yemek istemediklerine göre bırakalım içsinler" diye dalga geçti ve feci bir savaşa yelken açtı.[68]

---

63 *CC*, I.68.
64 Bu gözlemi Wilken'e borçluyum, (1984), 98-9.
65 Justin Martyr, *Apology*, 1.26.
66 Justin Martyr, *Apology*, 1.26.
67 Lukianos, *Life of Demonax*, 27.
68 Cicero, *On the Nature of the Gods*, 2.7.

Yunan ve Roma düşüncesine güçlü bir şüphecilik hâkimdi. Yaşlı Plinius'un da dediği gibi: "Tanrı'nın şeklini ve biçimini keşfetmeye çalışmayı insan aptallığının bir işareti olarak görüyorum. Tanrı her kimse –bir Tanrı olması şartıyla– ...tamamen duyu, görü ve işitmeden, tamamen ruh, tamamen zihin ve tamamen kendisinden oluşur."[69] Plinius ilahi olanın insanlığın kendisinde bulunabileceğini iddia etti: "Tanrı" diye yazdı, "bir faninin diğerine yardım etmesidir."[70] Roma bir ateistler imparatorluğu değildi – hatta imparatorlar ölümlerinden sonra tanrılaştırıldı ve onların "dehalarına" (ilahi ruh) tapınıldı. Bununla birlikte, imparatorların kendileri bile bunu her zaman için çok ciddiye almadı. İmparator Vespasianus'un son hastalığında durumun ciddiyetini anlatmak için "Ah! Sanırım bir tanrıya dönüşüyorum"[71] dediği ileri sürüldü.

Ama Romalıların hepsi de şüpheci değildi. Öfkeli bir memur dindar Hıristiyanlara sertçe "Biz de dindar insanlarız" demişti.[72] Roma'nın büyük başarısının tanrıların iyi niyetine bağlı olduğu yaygın olarak kabul gören bir inançtı. Roma tarihindeki bir karakterin gözlemlediği gibi: "Tanrılara itaat ettiğimiz sürece her şey yolunda gitti, onları hiçe saydığımızdaysa tam tersi oldu."[73] Bu ilahi iyilik durumu –*pax deorum* ya da "tanrıların barışı"– ilahi olarak bunu hak eden Romalıların başına konan bir devlet kuşu değildi. Kendiliğinden tanrıların lütfuyla bahşedilmediler ve bu barıştan da kendiliğinden emin değillerdi. Bunun yerine, bu ifadedeki sulh [*pax*], *Pax Romana*'dakina benziyordu: Ebedi bir barış durumundan ziyade uzun uğraşlar sonucu müzakere edilmiş ve ihmal edilerek kaybedilebilecek bir savaşın yokluğu durumu. Cicero tarafından yeniden anlatılan Clodius Pulcher'in hikâyesinin esas can alıcı noktası, tavuklarla ilgili espriden ziyade daha sonra yaşananlardır: Clodius Pulcher savaşı kaybettikten sonra yargılandı ve kısa süre sonra da öldü.[74]

Dindar olabilirlerdi, lakin dogmatik ve inatçı değillerdi. Roma İmparatorluğu gibi, Roma panteonu da mutlu bir şekilde genişleyebilirdi. Roma dini çoğulculuğun kusursuz bir örneği değildi. Herhangi bir nedenle zararlı görünen –Druidlere ya da Dionysos ile Maniheistlere özgü– ibadetleri yasaklamak ya da engellemek konusunda hiçbir tereddütleri yoktu. Ama aynı şekilde yabancı tanrıları da kabul edebilirlerdi – gerçi Roma'daki birçok

69 Plinius, *Doğa Tarihi*, 2.14.

70 Plinius, *Doğa Tarihi*, 2.18, "*deus est mortali iuvare mortalem*"; [Tanrı bir ölümlüye yardım eden bir ölümlüdür.] Whitmarsh'tan güzel bir çeviri (2015), 220. Antik dünyadaki ateizm hakkında mükemmel bir tartışma için bkz. Whitmarsh'ın *Battling the Gods* kitabı.

71 Suetonius, *The Twelve Caesars: Vespasian*, 23.

72 *The Acts of the Christian Martyrs*, 3; bir tartışma için bkz. Wilken (1984), 62 vd.

73 Livy, *The Early History of Rome*, 5.16.11, Frend'den alıntı, (1965), 105.

74 Cicero, *On the Nature of the Gods*, 2.7.

başka şey gibi önce bürokratik bir sürecin gözlemlenmesi gerekiyordu. Bu süreci görmezden gelmek ve kabul edilmeyen yabancı bir tanrıya tapmak toplumsal olarak kabul edilemeyecek bir hareketti; görevdeki tanrılarla olan sözleşmeyi bozma, ayrıca felaket ve salgın hastalık yayma riski getiriyordu. Hıristiyanlıkla ilgili sorunlardan biri de buydu ve bazıları için yayılmasının sinir bozucu olması da bundandı: Bu yeni dinin *pax deorum* üzerinde nasıl bir etkisi olacaktı? "Kimsenin bu kadar kadim, faydalı ve hayırlı bir dini yok etmeye ya da zayıflatmaya çalışacak kadar cesur olduğunu düşünemiyorum"[75] diye yazarak bu tavrı net bir şekilde özetler bir tanıklık: Eski dinler Roma'ya iyi hizmet etmişti. Neden şimdi terk edeceklerdi ki?

Celsus, Hıristiyanları küçük görmesine rağmen tanrılarla dolu bu dünyada başka bir dinin daha ortaya çıkmasına şaşırmamış görünür: Dini çeşitlilik tam da beklenilen şeydir. Celsus Roma İmparatorluğu boyunca yayılan farklı tapınma türlerine adeta antropolojik bir ilgi gösterir. "Her bir ulus arasındaki fark çok dikkate değer" diye yazar. Bazı Mısırlılar "yalnızca Zeus ve Dionysos'a tapar. Araplar sadece Urania ve Dionysos'a tapar. Mısırlıların hepsi Osiris'e ve İsis'e tapar."[76] Çıkarımı "Ne olmuş yani?"dir. Celsus'un çalışmalarında güçlü bir rölativizm etkisi sezilir. Başka bir yerde şöyle yazar: "Bir şey size kötü göründüğünde bile, gerçekten kötü olup olmadığı henüz belli değildir; senin için, başka biri için ya da evren için neyin yararlı olduğunu bilemezsin."[77] Celsus'a göre bir insanın dini mensubiyetinin, rakip dinlerin ideolojilerinin mantıksal tahlilinden ziyade doğdukları coğrafyaya dayandığı açıktı. Her ulusun her zaman için kendi iş yapma şeklinin "açık arayla en iyisi"[78] olduğunu düşündüğünü belirtir ve Herodotos'u alıntılar: "Eğer biri insanları çağırır ve yasalar arasında hangisinin en iyisi olduğunu sorsa, herkes kendi yasasını seçerdi." Ancak bu çok da önemli değildi. Herodotos'un dediği gibi, "bir deli dışında hiç kimsenin bu şeylerle alay etmesi pek olası değildir."[79]

Hıristiyan gözlemciler, Hıristiyan olmayan komşularının hoşgörüsü karşısında şaşkınlığa kapılırdı. Augustinus, Paganlar birçok farklı tanrıya fikir ayrılığına düşmeden tapabilirken, sadece bir tane tanrıya tapan Hıristiyanların kendi aralarında savaşan hiziplere bölünmelerine hayret etmişti. Gerçekten de Celsus gibi birçok Pagan, çoğulculuğa etkin bir şekilde övgüler düzüyordu. Hıristiyanlar içinse bu bir lanetti. Mesih yoldu, hakikatti, ışıktı ve diğer her şey mümin için sadece yanlış değil aynı zamanda şeytani bir karanlığa saplanmaktı. Birinin başka bir tapınma biçimine veya Hıristiyanlığın sapkın

75 *The "Octavius" of Minucius Felix*, VIII.
76 *CC*, V.34.
77 *CC*, V. 70.
78 *CC*, V. 34.
79 *CC*, V. 34.

bir şekline devam etmesine izin vermek dini özgürlüklere müsaade etmek değil, Şeytan'ın başarılı olmasına izin vermek demekti.

Augustinus, komşularının uyumundan etkilenmesine rağmen, bu türden bir hoşgörüyü göstermeye istekli değildi. İyi bir Hıristiyan'ın görevinin sapkınları gerekirse zorla doğru yola sokmak olduğu sonucuna vardı. Bu, onun sık sık tekrar düşündüğü bir konuydu.[80] Bu dünyada yaşanan bir nebze zorlanma, öteki dünyada sonsuza kadar lanetlenmekten çok daha iyidir. İnsanlara kendileri için neyin iyi olduğunu bilme konusunda güvenilemezdi. İyi ve ilgili bir Hıristiyan bu nedenle günah işleme imkânlarını günahkârın önünden kaldıracaktı. "Çoğu durumda başkalarına hizmet etmenin en iyi yolu [onlara] bir şey vermemektir, ve istediklerini vererek aslında onlara zarar veririz" diye açıkladı Augustinus. Bir çocuğun eline kılıç vermeyin. "Birini ne kadar çok seversek, tehlikeli hatalara neden olacak şeyleri onlara emanet etmekten o kadar kaçınırız."[81]

Celsus *Alēthēs logos*'u (Gerçek Öğreti Üzerine) yazdıktan çeyrek asır sonra, başka bir Yunan filozofu Hıristiyan inancına çok daha büyük bir saldırı gerçekleştirdi. Bu saldırının derinliği, genişliği ve dehası Hıristiyan topluluğunu ziyadesiyle sarstı. Ancak, tıpkı Celsus gibi bu filozofun adı da bugün neredeyse tamamen unutuldu. Bildiğimiz kadarıyla ismi Porphyrios'tu. Kendisinin son derece bilgili olduğunu, saldırısının çok etkili –en azından on beş kitap– olduğunu ve bunun Hıristiyanları derinden yaraladığını biliyoruz. Eski Ahit tarihini hedef aldığını, peygamberleri ve Hıristiyanların kör inançlarını küçümsediğini biliyoruz. Bazı kısımları ise daha ayrıntılı olarak biliyoruz: Porphyrios, birçok insanın Yunus ve Balina hikâyesinin saçma olduğunu düşündüğünü hissediyordu, çünkü "kıyafetleriyle ile birlikte yutulmuş bir adamın, balığın içinde var olması tamamen inanılmaz ve imkânsızdı."[82] Porphyrios'un Celsus ve Galenos gibi Hıristiyanlığı "batıl bir inanç"[83] olarak suçladığı açıktı. Porphyrios'un Tanrı'nın insanlığı kurtarmak için neden bu kadar uzun süre beklediği konusunda şaşıp kaldığını da biliyoruz: "Eğer Mesih kendisini Kurtuluş, Lütuf ve Hakikat yolu olarak ilan ediyorsa... Mesih gelmeden yüzyıllar önce yaşayan insanlara ne oldu?" diye sormuştu. "Öyleyse daha önce doğan ve hiçbir şekilde suçlanamayacak o kadar çok sayıdaki ruha ne oldu?" Neden "Kurtarıcı olarak adlandırılan O, bunca yüzyıl Kendisini dünyadan esirgedi?"[84]

80 Garnsey (1984), 17.
81 Augustinus, Mektup 104.2.7.
82 Porphyrios, Augustinus'tan alıntı, Mektup 102.30.
83 Eusebius, *Preparation for the Gospel*, 1.3.1, Wilken'den alıntı, (2003), 161.
84 Porphyrios, Augustinus'tan alıntı, Mektup 102.8, Schaff.

Bildiğimiz bu kadar – daha fazlası değil. Ve daha fazlasını bilmiyor olmamızın sebebi de Porphyrios'un çalışmalarının yok edilmesiydi. Saldırıyı başlatan ilk Hıristiyan imparator Konstantin –şu an "hoşgörü" fermanıyla ünlü– oldu. Dördüncü yüzyılın başlarında yazdığı bir mektupta, uzun zaman önce ölen filozofu "dindarlığın düşmanı"; "dine karşı ahlaksız risalelerin yazarı" olarak tanımlayarak nefret oklarını üzerine çekmesini sağladı. Konstantin bundan böyle Porphyrios'un "alçaklıkla damgalandığını", "hak ettiği gibi tekdir" yağmuruna tutulduğunu ve "din düşmanı metinlerinin" yok edildiğini bildirdi. Konstantin aynı mektupta sapkın Arius'un eserlerinin de ateşe verileceğini ve Arius'un kitaplarını saklayanların idam edileceğini duyurdu. Konstantin bu saldırgan mektubu şu temenniyle imzaladı: "Tanrı sizi korusun!"[85] Sadık bir Porphyrios ya da Arius hayranı olmamanız muhtemeldi. Bir yüzyıl –ya da biraz daha fazla– sonra, MS 448'de, Porphyrios'un kitapları tekrar, bu sefer Hıristiyan imparatorlar II. Theodosius ve III. Valentinianus tarafından yakıldı.[86]

Yeni nesil Hıristiyan vaizler bunun baskıcı değil sevgi dolu bir eylem olduğunu ileri süreceklerdi. Birini onların yaptığı ya da onların inandığı bir şeyi değiştirmeye zorlamak, onlara zarar vermek değil, onları iyileştirmekti. Birçok güven verici benzetmelerinin birinde, bir günahkârı günah işleyebilmekten alıkoymanın acımasızlık değil iyilik olduğunu açıkladı. "Eğer biri düşmanını tehlikeli bir ateşten çılgına dönmüş halde kendisini yok etmek için alelacele koştuğunu görürse, onu yakalayıp bağlamak için önlem almaktansa, bu şekilde koşmasına izin verirse, kötülüğü gerçekten kötülüğe çevirmiş olmaz mı?"[87] Sonra şöyle devam etti: "Hoşgörülü olan herkes arkadaş değildir; ceza veren herkesin de düşman olmadığı gibi. Bir düşmanın sunduğu öpücüklerdense bir arkadaşın açtığı yaralar daha iyidir."[88]

Yeni bir dönem başlıyordu. Başka bir tanrıya inanmak artık sadece farklı olmak demek değildi. Hata yapmaktı. Ve hata yapanlar yakalanacak, darp edilecek ve –eğer gerekirse– canlarına kastedilecekti. Her şeyden önce, durdurulmaları gerekiyordu.

"Eğer her ulus kendi tapınma yasalarına uyuyorsa, bunda yanlış bir şey yok"[89] diye yazmıştı Celsus. Hıristiyan Kilisesi içindeki birçok etkili düşünür için hiçbir şey bundan daha iğrenç olamazdı.

---

85 *Another Epistle of Constantine* in Socrates, *Ecclesiastical History*, 1.9.
86 Hoffmann (1987), 29.
87 Augustinus, Mektup 93.I.2.
88 Augustinus, Mektup 93.II.4.
89 *CC*, V.34.

Dördüncü Bölüm

"Az Sayıda Şehit Üzerine"

"Bu tatlı havanın güzelliğini görmüyor musun?
Eğer kendini öldürürsen, karşına sevinçler çıkamaz."

Romalı yetkili, şehit olmayı arzu eden birine sesleniyor.

Hıristiyan mitolojisinde zulüm Nero ile başlar. Nero, "Yüce Tanrı'ya ibadet edilmesine düşman olduğunu ilan eden ilk imparatordu."[1]

Hıristiyan olsun olmasın, Nero'dan iyi bir şeyler yapmasını bekleyen insan sayısı çok azdı. Sadece soyu bile bunun bir kanıtı sayılırdı. Babası Domitius bir keresinde atlı arabasıyla köyün içinden geçerken sadece zevk için genç bir çocuğu öldürmüştü. Başka bir asilzade onu azarlayınca, Domitius dönüp adamın gözünü oymuştu. Nero'nun annesi Agrippina nispeten daha ümit vaat ediyordu: bu sosyete güzeli, MS 54'te bir aile yemeğinde, üçüncü kocası İmparator Claudius'u en sevdiği yemek olan mantarla zehirleyerek öldürmüştü. Nero'nun kendi babasının bile evladı için büyük umutları yoktu. Doğduğunda, "kendinden ve Agrippina'dan doğan herhangi bir çocuğun tiksindirici bir tabiata sahip olması ve toplumsal bir tehlike saçması kaçınılmazdır"[2] diye iyimser bir mülahazada bulunmuştu.

Nero hayal kırıklığına uğratmadı. İktidara ilk geldiğinde kabahatleri hafifti. Biraz tiyatro, biraz kavga. Ama kısa süre içinde işler kötüye gitti. Çok geçmeden hür oğlanları ve evli kadınları baştan çıkardı; bir Vesta bakiresine tecavüz etti; hadım edilmiş genç bir oğlanla "evlendi" ve annesiyle ensest ilişki kurdu – ne zaman aynı tahtırevanda gitseler, o anı değerlendirdikleri ve "kıyafetlerinin üstündeki lekelerin bunu kanıtladığı"[3] söylenirdi. Nero'nun birçok tutkusu gibi bu da uzun sürmedi ve Nero kısa süre içinde Agrippina'yı öldürttü. Yeni bir tutkunun peşinde dolanırken garip bir cinsel eğlence buldu kendine. Erkeklerin ve kadınların kazıklara bağlanmasını emretti, ardından vahşi hayvan postları içinde, bir aslan ininden dışarı fırladı ve zincirli tutsakların cinsel organlarına saldırdı. Daha sonra yaşamöyküsünü yazan Suetonius'un titizlikle ifade ettiği tiksintisini kaydettiği gibi (hiç kaydetmeyecek kadar da titiz değildi) "bu yolla yeterince heyecan yarattıktan sonra

1 *HC*, 2.25.
2 Suetonius, *The Twelve Caesars: Nero*, 6.1.
3 Suetonius, *The Twelve Caesars: Nero*, 28.2.

azat edilmiş kölesi tarafından gönderildi."[4]

İşte bu –aşağılık tarihçilerin dediği gibi– dünyanın en büyük şehrini yöneten adamın karakteriydi. Peki bu şehir nasıl bir şehirdi? Yedi tepesinde bir milyon civarında insan yaşıyordu ve dünyaca ünlü, muhteşem güzellikte ve büyüklükte anıtların arasında yürüyebiliyorlardı. Altyapısı etkileyiciydi: Çok yüksek sukemerleri günde milyonlarca galon su boşaltıyor, şehrin içme suyu havzalarını, banyolarını, hatta sahte deniz savaşlarının sahnelendiği devasa bir yapay gölü dolduruyordu. Her gün şehre bir milyon metreküp su akıyordu – kişi başına bin litre, yani günümüz Roma'sında yaşayanların sahip olduğu miktarın iki katı. Roma düştükten sonra, bin yıldan fazla bir süre boyunca, Avrupa'daki hiçbir şehir onun ihtişamına –ve kesinlikle onun su sistemine– yaklaşamayacaktı.

Bu bildiğimiz Roma'nın resmiydi. Bununla birlikte mermer dış cephenin altında, çok daha az parlaklıkta bir gerçeklik yatıyordu. Şehrin kanalizasyonlarının dönemin koşullarına göre dikkate değer olduğu doğruydu: Gerçek Roma faydacılığına sahip bir Romalının yazdığı gibi, kanalizasyonlar şehrin "en dikkate değer başarısıydı." Tüneller öyle büyüktü ki ağzına kadar dolu bir yük arabası içinden geçebilirdi.[5] Ama yine de mükemmel olmaktan uzaktı. Cloaca Maxima'nın ferah genişliğine rağmen çoğu insanın tuvalete erişimi yoktu ve Roma sokakları nüfusun çoğu için bilfiil tuvalet işlevi görüyordu. Bazen lazımlık kullanıyorlardı; diğer zamanlar ise sokaklarda, kapı aralıklarında ve heykellerin arkasında işlerini hallediyorlardı.

Ve varlıklı Romalılar büyük villalarda yaşarken –imparator Domitianus daha sonra 40.000 metrekarelik bir sarayda yaşadı–, şehrin nüfusunun çoğu sıkışık ve sallanan bina yığınlarında yaşıyordu. Çoğu yedi kata kadar çıkan bu binalar derme çatma inşa edilmişti, idare tarafından bakımsız kalmış ve yıkılmaya meyilliydi. Şair Iuvenalis "büyük kısmı ince desteklerle tutulan bir Roma'da yaşıyoruz" diye yazmıştı acı acı. Emlakçılar kiracılarının sorunlarına en az çabayla yanıt veriyordu: Böyle bir emlakçı, "eski bir çatlağı kapattıktan sonra, çökme raddesindeki bu binada uyurken endişelenmememizi" söyler.[6]

Gürültü devamlı bir sorundu. İnce duvarların yanı sıra pencerelerde cam da yoktu ve çoğu Romalı –en azından şehrin hiciv yazarlarının homurdanmasına göre– uykusuzluktan mustaripti. Herhangi bir huzur anı bakırcıların çekiçlerinin çınlaması ya da karanlıkta kaldırım taşlarında yol alan arabaların takırtısıyla kolayca bozulurdu. Gündüz vakti biraz daha sakindi: Vatandaşlar satıcıların bağırışlarından tiz sesli okul müdürlerinin uyguladığı kırbaç cezalarına kadar her şeyden rahatsız olurdu. Huzur yoktu – iç rahatlığı da

4 Suetonius, *The Twelve Caesars: Nero*, 29.
5 Plinius, *Doğa Tarihi*, 36.108 (muhtemelen abartarak).
6 Juvenal, Satire 3, 193-6.

yoktu. O külüstür bina yığınlarından birinde ev kiralayanlar için yangın sürekli bir korkuydu. Belli ki tavan arası hayatından bıkan Iuvenalis şöyle yazmıştı: "Eğer merdivenlerin aşağısında yangın ihbarı gelirse, yağmurdan sadece küçük bir kiremitle korunan kişi... en son yanan olacak."[7]

MS 64'te sıcak bir yaz günü, bu korku gerçek oldu. 18 Temmuz akşamı Circus Maximus yakınlarındaki bazı dükkânlarda yangın çıktı. Önleri ahşap kepenklerle çevrili ve içleri yanıcı maddelerle dolu bu binalar, yangının harika bir başlangıç yapmasını sağladı. Kısa sürede Circus boyunca uzanan evler alevler içinde kaldı; çok geçmeden yangın tepelere ulaştı. Yangın bir gecede yayılırken alevlerin sesi kaçmaya çalışan kadınların ve çocukların –çoğu zaman da boşuna olan– feryatlarına karıştı. Alevler o kadar sıcak ve o kadar hızlıydı ki arkalarına bakmak için dönenlerin yüzlerinin sıcaktan yandığı söylenir. Roma'nın (nispeten) sofistike bir itfaiye teşkilatı vardı – ama ya cehennem kontrol edilemeyecek kadar şiddetliydi ya da daha feci bir şey oluyordu. Daha sonra, yangın daha da şiddetlenirken, bazı tahrikçilerin ortaya çıktığı, kimsenin alevleri söndürmesine izin vermediği, hatta henüz yanmamış binalara yanan odun parçaları fırlattıkları söylendi. Roma neredeyse bir hafta yandı. Yangın nihayet söndüğünde şehrin dörtte üçü yanmış ve binlerce kişi evsiz kalmıştı.

Roma acınacak haldeydi; yalnız bir tek adam –tarihçilerin dediğine göre– bu duruma çok sevindi. Halk kaçarken, Nero'nun felaketin tamamını –altı gün ve yedi gece– "alevlerin güzelliğinden" büyülenmiş olarak yüksek bir kuleden seyrederek geçirdiği söylenir.[8] Kostüm giyip başka ünlü bir şehrin yakılması hakkındaki bir destanı (*Iliupersis*) kendince okudu. Muhtemelen kitara bile çalmıştı, genelde öyle yaptığı için. Daha sonra anakronik olarak tasvir edildiği gibi, Nero'nun Roma yanarken keman çaldığı söylenecekti.

Nero, Roma'nın kömürleşmiş kalıntılarına baktı ve aradığı fırsatı gördü. İnşaat çalışmaları hızlıca başladı; binlerce yeni evsiz için değil kendisi için evler yapmak. Nero'nun utanç verici Altın Evi, küllerinden doğan bir anka kuşu misali parlayan bir saray yavrusu olarak can sıkıcı bir biçimde yükseldi. Bir zamanlar alevlerin insanların yüzlerini kavurduğu yerde, şimdi deniz suyu ve kükürtle beslenen bir hamam vardı; bir zamanlar hava o kadar sıcaktı ki binalar kendiliğinden alev alıyordu, şimdi ise minyatür şehirler gibi görünen binalarla çevrili, deniz büyüklüğünde bir gölet uzanıyordu.

Nero'nun standartlarına göre bile burası abartılıydı. Ev öylesine parlıyordu ki, içinde mücevherlerin ve sedeflerin ışıldadığı altın kaplı bir yangın gibiydi adeta. Yemek odasının tavanı aşağıda yemek yiyenlerin üzerine yaprak sağanağı bırakmak için dönebilen fildişi tablalarla donatılmıştı, boydan boya

7 Juvenal, Satire 3, 193-6.

8 Suetonius, *The* Twelve Caesars: Nero, 29.

döşenen borular ise ince bir parfüm yağmuru serpiyordu. Bahçelerde vahşi hayvanlar dolaşıyordu. Dünyanın en büyük şehirlerinden birinin içinde kırsal bir masal yaşanıyordu. Saray tamamlandığı zaman Nero nihayet memnun oldu. "İyi" dedi. "Şimdi sonunda insan gibi yaşayabilirim."[9]

Yine de dikkat kesilirseniz, sıçrayan suyun ve vahşi hayvanların kükremeleri dışında başka bir ses daha duyabilirdiniz: Son derece hoşnutsuz bir halkın homurdanmaları. Roma vatandaşları kızgın ve kuşkuluydu. Nero'nun alevlerin tutuştuğu yerde ışıldayan sarayına yer açmak için yangını kasıtlı olarak başlattığı kulaktan kulağa yayılıyordu.

Nero –belki de hoşnutsuzluğun farkındaydı– bir başka topluluğu suçladı. Yakın zamanda Roma'ya yeni bir tarikat gelmişti. Tarihçi Tacitus daha sonra bu tarikatı "tehlikeli bir batıl inanç"[10] olarak tanımlayacaktı. Bu batıl inancın takipçilerinin "Christus" ya da muhtemelen, tarihçi Suetonius'a göre "Chrestus"[11] adında bir adamın belalı yandaşları olduğu söyleniyordu. Tacitus onların "genellikle Hıristiyanlar olarak adlandırıldığı"nı ve "sapkınlardan nefret eden" bir topluluk olduklarını ekledi. Tacitus bir ekleme daha yaptı: "Adın kaynağı bir Christus'tu" diye yazdı, "Tiberius iktidardayken Vali Pontius Pilatus tarafından idam edildi. Önemli bir cümle: Bu olay hakkında, o döneme ait Hıristiyan olmayan bir kaynakta geçen yegâne tanıklık. Tacitus Hıristiyanlar konusunda biraz daha hevesliydi, İsa'nın idamından sonra "o sırada bastırılmış olan bu habis inanç, yalnızca bu kötülüğün ortaya çıktığı Yahudiye'de değil, dehşet ve utanç verici her şeyin cereyan edip bir araya geldiği Roma'da da yeniden patlak veriyordu"[12] diyen bu tipik mizantropik Tacitus'çu sonucu da ekledi.

MS 64'teki Büyük Yangın sırasında, başkentte yaşayan bazı Hıristiyanların olduğu biliniyordu. Nero cehennemi için günah keçisi ararken sadece makul bir hedef gibi görülmekle kalmayıp, (tarihçilerin daha sonra dediği gibi "devasa bir kalabalık" olmasa da) suçlamak maksadıyla birkaç tane bulabilmesi için yetecek kadar vardı. Ve suçlamak Nero için mahkûm etmekti; mahkûm etmek de cezalandırmak. Asıl suç, garip bir şekilde kundakçılık değil, "insanlığa düşmanlıktı."[13] Hıristiyanlar ölüme mahkûm edildi.

İnfaz biçimleri Nero'nun kıstaslarına göre bile çılgınca bir yaratıcılık gösterdi. Bazılarına hayvan postları giydirildi ve vahşi hayvanlar tarafından parçalara ayırıldılar. Ateş yakmaktan hüküm giyen diğerleri ateşle öldürüldü. Nero'nun bahçesine alacakaranlık çökerken, Hıristiyanlar haçlara çivilendi,

9 Suetonius, *The* Twelve Caesars: Nero, 31.2.

10 Tacitus, *Annals*, 15.44.

11 Suetonius, *The Twelve Caesars: Claudius*, 25.4. Buradaki "Chrestus'un" Christ [Mesih] değil de aynı isimde başka bir olma ihtimali için bkz. Frend (1965).

12 Tacitus, *Annals*, 15.44.

13 Tacitus, *Annals*, 15.44.

sonra da yakılıp sıra dışı gece aydınlatmaları olarak hizmet verdi. Nero bahçelerini gösteriş –ya da muhtemelen bir ihtar– amacıyla başkalarına açtı. Cinayetler işlenirken, konukları arasında bir savaş arabası sürücüsü kılığında dolaştı (muhtemelen böyle giyinmesinin araba yarışı sevmesinden başka bir nedeni de yoktu). Gösteri o kadar dehşet vericiydi ki, en vahşi ölüm gösterilerine aşina bir halk olan Romalılar bile altüst olmuştu. "Hıristiyanların yok edilmesinin kamu yararından ziyade tek bir adamın acımasızlığından kaynaklandığı"nı düşündüklerinde aralarında bir acıma duygusu gelişmeye başladı.[14]

Burası işte, Hıristiyanlara yönelik ilk imparatorluk zulmünün başladığı yerdi. Hıristiyan tarihçilere göre sonuncusu olmaktan da çok uzaktı. Hıristiyan kaynakları, Roma imparatorlarını ve onların memurlarını kötü ruhlarca ele geçirilmiş Şeytan'ın hizmetkârları olarak tasvir etmeye devam edecekti.

Bu çok etkili bir resim olsa da doğru değil.

Şehitler her zaman için iyi birer drama konusu olmuştur. William Caxton on beşinci yüzyılda baskı makinesini Londra'ya ilk kez getirdiğinde, basmayı seçtiği kitaplardan biri, *Legenda aurea* olarak bilinen azizlerin yaşamöykülerinin –ya da daha doğrusu ölümlerinin– derlemesiydi. Jacobus de Voragine'nin yazdığı 1260 yılına tarihlenen bu koleksiyon çoktan Kıta Avrupası'nda büyük ilgi görmüştü. Yetenekli bir çevirmen olduğu kadar uyanık bir tüccar da olan Caxton, bir fırsat gördüğünde hemen anlardı. Bu dizeleri vakit kaybetmeden canlı ve usta işi bir düzyazıya çevirdi (ya da kitabın giriş sayfasında dendiği gibi "İngilizceleştirdi.) Aziz Alban'ın (Albanus) ölümünün tasviri kitabın bütününe dair bir fikir veriyordu: Bu hikâyenin anlattığına göre, Aziz Alban'ın işkencecisi "onun göbeğini açtı ve bağırsaklarının ucunu çıkarıp toprağa diktiği bir direğe bağladı ve mübarek adamı direğin etrafında dolaştırıp bağırsakları vücudundan ayrılana kadar onu kamçıladı."[15] Caxton iyi bir seçim yapmıştı: Kitap büyük bir başarı kazandı ve dokuz baskı yaptı. Tam bir ortaçağ çok satanıydı adeta.

Romalılar tarafından Hıristiyanlara yapılan zulüm korkunç bir dönemdi – ancak daha geç dönem Kilise'nin hafızasında harika bir dönem olarak yüceltildi. Bugün bile hâlâ yaygın olan inanışa göre, tüm Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlar ne pahasına olursa olsun göğe çıkan Rabb'i ikrar etmek için hevesle öne çıktılar. Hikâyeler, inançları uğruna isteyerek, hatta sevinçle ölen binlerce ve binlerce Hıristiyan için ilahiler söylüyordu. Tarihçi Eusebios "İlk topluluk mahkûm edilir edilmez" diye yazdı, "her taraftan diğerleri yargıcın önündeki kürsüye atlayacak ve kendilerini Hıristiyan ilan edecekti. İşkenceye

14 Tacitus, *Annals*, 15.44.

15 *The Golden Legend*, Vol. III, *The Life of St Alban and Amphiabel.*

aldırış bile etmediler."[16]

Gerçekten de Hıristiyanlar, olası din değiştirenleri alıkoymaktan çok, arkadaşlarının ölümüne işkenceye uğradığını görmenin sadece başkalarını katılmaya teşvik ettiğini söylemekten hoşlandılar. Bu, Hıristiyan yazarların iddiasına göre dine katılım açısından faydalıydı. Tertullianus her zamanki coşkusuyla durumu şöyle özetler: "Bizi her parçaladığınızda daha da çok oluyoruz"; "Hıristiyanların kanı tohumdur."[17] Bir başka yazar ise, ölülerin inanç bahçesinde farklı bir rol oynadığını görmüş ve "şehitlerin kanı kiliseleri suladı"[18] diye açıklamıştı.

Şehitlikler geç dönem Kilise'nin de hokkalarını doldurdu ve şehit hikâyeleri çoğalmaya devam etti. Bu görüntüler yüzyıllar boyunca Avrupa sanatı üzerinde güçlü bir etki yarattı. Dördüncü yüzyılda, parçalanan etler, kül eden alevler ve dışarı çıkarılmış ve hâlâ titreyen organlar üzerine sevgiyle eğilen şair Prudentius, şehitler hakkında şiirsel destanlar yazdı. Akademisyen Robin Lane Fox'un belirttiği gibi, bunlar o kadar etkili hikâyelerdi ki, dokuzuncu yüzyılda bir Hıristiyan topluluk Kortuba'da Müslümanlar tarafından şehit edildiğinde, sanki her şey antik Roma'da geçiyormuş gibi dava bir konsülün önünde görüldü.[19] Bugün Avrupa'daki herhangi bir büyük sanat galerisinde dolaşırsanız duvarlar, acı verici ölümleri sevgiyle –ve genellikle korkutucu şekilde–, canlı ayrıntılarla tasvir eden insanlarla dolu olacak.

Şehitler sanata dönüştü. Bu her zaman için iyi sanat demek değildi. En erken –ve en güvenilir– şehit hikâyeleri genellikle basitlikleri ve samimiyetleri açısından etkileyiciyken, daha sonraki ve daha kurgusal olanların çoğu kaba tariflerden, bayağı cinsellik dozundan ve kanlı kamçı darbelerinden mustaripti. Muhafazakârlar doğal olarak onlara hayrandı. On dokuzuncu yüzyılda dindar kalemlerden ilahiler damlıyordu: "Seni yaralayan taşlar parıldar"; taşlanarak öldürülen Aziz İstefanos hakkında dizeler yazılmıştı: "Senin hayatının kanının akışıyla serpilmiş." Başka biri "tiranların savrulan çeliğiyle/ aslanın kanlı yelesiyle karşılaşan"[20] azizlere ilahiler söylüyordu.

Caxton'dan dört yüz yıl sonra, bu dehşet hikâyelerin nüshaları hâlâ el değiştiriyordu. 1895'te Polonyalı yazar Henryk Sienkiewicz, uluslararası bir çoksatanlar haline gelen ve Nobel Edebiyat Ödülü'ne layık görülmesine katkıda bulunan bir roman yayımladı. Yetmiş üç bölümlük bu devasa eser, imparator Nero tarafından öldürülen Hıristiyan şehitlerin hikâyesini anlatıyordu. Kitap şu gözlemle sonuçlanıyordu: "Nero bir kasırga, bir fırtına, bir

16 *HC*, 8.9.

17 Tertullianus, *Apology*, 50.

18 Basileios, Mektup 164.1.

19 Bu gözlemi Lane Fox'a borçluyum, (1986), 419.

20 "First of Martyrs Thou Whose Name" ve "The Son of god Goes Forth to War"dan. Genellikle bu ilahiler doğrudan ya da dolaylı olarak yüzyıllar öncesine dayanan Latince versiyonlarından çevrilir.

yangın, bir savaş ya da bir ölüm olarak gelip geçti, ama Aziz Petrus Bazilikası hâlâ Vatikan Tepesi'nde duruyor ve şehre, dünyaya hükmediyor."[21] Bugün bu kitap neredeyse unutuldu ama adı –*Quo Vadis*– hâlâ hafızalarda. Hollywood bu isimle sayısız film ve televizyon dizisi yapmaya devam etti. En ünlüsü, beyazlar giyen ve dindar görünen Hıristiyanlar arenada aslanlar tarafından kovalanırken, parçalanma anına kadar ilahiler söylemeyi başaran Nero rolündeki Peter Ustinov'un sırıtarak göründüğü 1951 yapımı *peplum* türü filmdi.[22]

Genellikle dikkat çekici ve ilgi uyandırıcı dramalar olmasına rağmen şehit hikâyelerinin çok azı tarihi gerçeklere dayanıyordu. Roma İmparatorluğu'nda, imparatorluk dahlinde, o kadar uzun yıllar devam eden bir zulüm yoktu. Neredeyse 300 yıllık Roma egemenliği boyunca on üç yıldan azdı. Bu zulüm yılları Hıristiyan anlatılarından anlaşılacağı üzere abartılmış olabilir, ancak onların yaptıkları ve hâlâ yapıyor oldukları şekilde hikâyeye yön vermelerine izin vermek en iyi ihtimalle yanıltıcı, en kötü ihtimalle de bütünüyle gerçeğe aykırı tasvir demekti. Yeni dinin bu ilk yüzyılları boyunca Hıristiyanlara yönelik yerel zulümler meydana geldi. Ama Hıristiyanlığın ilk 250 yılı boyunca Nero dışında hükümet tarafından yönetilen bir zulüm bilmiyoruz, Nero da tarafsız bir delilikle herkese zulmetmişti. Roma imparatorluk hükümeti iki buçuk asır boyunca Hıristiyanlığı rahat bıraktı.

Dindarların kanı için yanıp tutuşan, şeytanın hizmetindeki bir dizi imparator fikri başka bir Hıristiyan efsanesidir. Tarihçi Keith Hopkins'in yazdığı gibi "'Hıristiyanlara neden zulmedildi?' geleneksel sorusu, haksız baskı ve nihai zaferin tüm etkileriyle birlikte yeniden ifade edilmelidir: 'Hıristiyanlara neden bu kadar az ve bu kadar geç zulmedildi?'"[23]

Bununla birlikte, şehit hikâyeleri özellikle Hıristiyanlığın kendi imajı üzerinde son derece etkili olmuştur. Akademisyen Candida Moss, zulümleri takip eden yıllarda Hıristiyanlığın kendisini büyük bir gururla zulüm gören Kilise olarak görmeye başladığını ileri sürdü. En büyük kahramanlar, iyi işler yapanlar değil, en acı şekilde ölenlerdi. Eğer arenada ıstıraplı bir sonla ölmeye hazırsanız, önceki kutsiyetiniz ya da kifayetsizliğiniz ne olursa olsun, doğrudan cennete giderdiniz: Şehitlik ölüm anında bütün günahları siliyordu. Oraya daha hızlı gitmenin yanı sıra, şehitler çok arzu edilen şehitlik tacını giyerek cennette ayrıcalıklara da sahip oldular. Onlara çok cazip ilahi şartlar sunuldu: Kutsal metinlerde "kardeşlerin, çocukların, ana babaların, toprakların ve evlerin yüzlerce kez çoğaltılacağının"[24] vaat edildiği söylendi. Bu ilahi toplamın nasıl hesaplandığı pek açık değildi ama genel prensip daha erken,

21 Sienkiewicz (1895), Epilogue.
22 *Quo Vadis*, MGM (1951).
23 Hopkins, "Christian Number and Its Implications", 4.
24 Origen, *Exhortation* 16. Bu konuya dikkatimi çektiği için James Corke-Webster'e teşekkür borçluyum.

alenen ve acılar içinde ölenin en iyi şekilde ödüllendirilmesiydi.

Şehit hikâyelerinin çoğundaki itici güç Romalıların öldürmek istemesinden ziyade Hıristiyanların ölmek istemesiydi. Neden istemesinlerdi ki? Çelişkili bir şekilde şehitlik onu arzulayanlar için önemli faydalar sağladı. Bunlardan bir tanesi eşitlikçi vasfıydı. George Bernard Shaw'ın iğneleyici bir şekilde gözlemlediği gibi, yeteneksiz bir insanın ünlü olabilmesinin tek yolu şehitlikti. Dahası, toplumsal sınıf ve cinsiyet açısından eşitsiz bir çağda kadınların, hatta kölelerin bile parlayabileceği bir yoldu. Toplumsal olarak son derece tabakalaşmış geç dönem Roma İmparatorluğu'ndaki birçok mevkinin aksine, şehitlik rütbe, eğitim, varlık ya da cinsiyet fark etmeksizin herkesin ulaşabileceği bir onurdu. Sosyolog Rodney Stark –vaat edilen ödüllere inanmanız kaydıyla– şehitliğin mantıken kusursuz bir seçim olduğuna işaret etti. Bir şehit, öldüğü güne imparatorluktaki en alt tabakadaki insanlardan biri olarak başlayıp cennetteki en yücelerden biri olarak gününü sona erdirebilirdi. Şehit olmanın mükafatı o kadar cazipti ki zulüm zamanlarının dışında doğan dindar Hıristiyanlar ıstırap verici bir ölüm fırsatından mahrum bırakıldıkları için hayal kırıklıklarını ifade etmeyi alışkanlık haline getirmişti. İmparator Iulianus, saltanatı sırasında Hıristiyanları infaz etmekten açıkça kaçındığında, Hıristiyan yazarlardan biri minnettar olmaktan çok, Iulianus "savaşçılarımızdan şehitlik onurunu esirgemiştir" diye yazmıştı.[25]

Hıristiyan için önemli olan sadece ölmek değil, mümkün olan en acı verici şekilde ölmekti. Yakın zamanda şehit olacak bir Hıristiyan'ın sinirli bir şekilde açıkladığı gibi, acı ne kadar büyükse, mükafat da o kadar büyüktü: "Zafere giden yolu daha yavaş ve daha büyük zorluklarla katedenler, tacın en görkemlisine sahip olur."[26] Şehit edebiyatı geliştikçe, ölümlerin tasviri giderek şehevi bir hal almıştı. Prudentius'un dehşet veren bir anlatısında, bir yargıç bir Hıristiyan'ın "bütün organlarındaki kemiklerinin eklemleri çatlayana kadar" işkence makinesinde durmasını emreder. "Ardından, ikiye ayıran darbelerle kaburgalarını açığa çıkarır ki titreyen yaralı organları dışarı taşsın."[27]

Erken dönem şehitlik anlatıları genelde hatırlandığından çok daha tuhaftır. Birçoğu müstehcen olmanın eşiğindedir. Göğüsler, zayıf, çıplak ya da süt damlayan olarak ayrı bir izlek oluşturur. Daha sonraki hikâyelerde kadın şehitlerden sık sık (tamamen zorunlu olmasa da) soyunmaları istenir, bunun üzerine kalabalık onların güzelliğine hayran kalır. Çekici güzeller genellikle şehvet düşkünü valiler tarafından ölmeden önce geneleve gönderilirdi. Bir

25 Gregory Nazianzen, *First Invective Against Julian*, *Oration* 4.58.

26 *ACM*, The Martyrdom of Saints Marian and James, 14.8.

27 Prudentius, *Crowns of Martyrdom*, V.111-16; bkz. J. Corke-Webster'deki oldukça ilginç tartışma, (2012).

zamanların gözde apokrif metni *Pavlus ve Tekla'nın İşleri*'nde bekârete düzülen mükerrer ilahilere iç gıcıklayıcı pasajlar rahatsız edici bir şekilde eşlik eder. Tekla (doğal olarak) bakire kalmaya kararlı muhteşem bir güzelliktir. Ve elbette kalabalığın önünde birden fazla kez soyunması gerekir. Bir gece Pavlus'u ziyarete hapishaneye gider ve "onun zincirlerini öptükçe imanı da artar"; işte size cinsiyet araştırmalarıyla ilgilenenleri yıllarca meşgul edecek bir cümle.[28]

Şehit şiirlerinde anneler çocuklarının şehadetini şevkle seyreder. Bir hikâyede bir anne şehit olacak bir oğul doğurduğu için sevinir ve onun bedenine sarılarak doğumundan ötürü kendini kutlar. Başka bir hikâyede kırbaçlanan genç bir çocuğun görüntüsü o kadar gaddarcadır ki infazda bulunan herkesin –hatta Roma saray kâtiplerinin bile– gözleri yaşlarla dolar. Çocuğun annesi ise tam tersine "bu üzüntülerin hiçbirini göstermez, alnı açık yüzü aktır." Anne oğlunu kendi isteğiyle celladın kucağına taşır. Çocuğun küçük kafası boynundan koparılırken onu yakalar ve mutlulukla "sevgili göğsüne" bastırır.[29]

Gerçekten öyle mi yaptı? Bu meşhur ve duygusal hikâyelerin kaç tanesi gerçekten yaşandı? Erken dönem Hıristiyan yazarlarından Origenes'in kabul ettiği gibi, şehitlerin sayısı kolayca hesaplanacak kadar azdı ve Hıristiyanlar inançları için yalnızca "arada sırada"[30] ölmüşlerdi. Hikâyeler çoğalmış olabilir ancak onları doğru bir şekilde incelediğinde Kilise'nin de fark ettiği gibi, çoğu hikâyeden biraz daha fazlasıydı. On yedinci yüzyılda bir âlim tam da bu noktaya değinen "De paucitate martyrum" ("Az Sayıda Şehit Üzerine") başlıklı radikal bir yazı kaleme almıştı.[31] Her türlü mübalağaya rağmen, Edward Gibbon'un ortaya koyduğu gibi, yaşan zulümler sırasında Roma'daki şehitlerin ortalama "yıllık sarfiyatı", zulüm yıllarında yılda yüz elliden fazla değildi.[32] Ve o yılların sayısı çok azdı. Devlet destekli saldırılar üç ana aşamaya ayrılıyordu: Decius, yedi yıl sonra Valerianus ve yaklaşık elli küsur yıl sonra MS 303'teki "Büyük Takibat". Bütün bu "zulümlerin" hepsi açıkça Hıristiyanları da hedef alma niyetinde değildi. Decius "zulmü" MS 250'de, Decius'un imparatorluktaki herkesin kendisine kurban vermesi gerektiğini emreden bir ferman yayımlamasıyla başladı. Gerçek Hıristiyanlar herhangi bir şeye kurban vermeyi reddetmeliydi. İmparatora ya da tanrılara kurban verilmesini istemek, birinin Hıristiyanlığı (ya da daha doğrusu itaati) için alışılagelmiş bir adalet testiydi ve bunlar daha sonra birçok şehit hikâyesinin

28 *Pavlus'un İşleri*, II.18.
29 Prudentius, *Crowns of Martyrdom*, X.710ff.
30 *CC*, III.8.
31 H. Dodwell (1684).
32 Gibbon, *Decline and Fall*, Chapter 16, Vol. II, 138.

doruk noktasını oluşturdu. Decius'un fermanının amacı imparatorluğa olan sadakati sağlamaktı – ancak Hıristiyanlar böylesi bir "şeytana" kurban vermemeleri gerektiği için, bazıları bu isteği reddetti. Ancak Decius'un fermanı Hıristiyanları yakalamış olsa da, kesinlikle diyebiliriz ki onları hedef almamıştı. Üstelik kısa ve özdü: İlk zulmün başlamasından bir yıldan biraz daha uzun bir süre sonra bitmişti. Valerianus'un zulmü yaklaşık üç yıl sürdü ve birkaç ölümle sonuçlandı. Valerianus Pers Kralı I. Şapur tarafından İran'da esir alındı.* Takip eden Büyük Takibat'ın, tüm erken dönem Hıristiyan şehitlerinin neredeyse yarısından sorumlu olduğu doğrudur, ancak Batı'da hızla azaldı ve son on yılda neredeyse tamamen bitti. Yaşananlar korkunçtu. Kutsal metinler yakıldı, Hıristiyanlar işkence gördü ve infaz edildi, kiliseler yıkıldı. Ama bu vahşet sınırlı kaldı. Aralıklı yerel zulümler de yaşandı; ancak bunlar düzensizdi ve dinin yayılması üzerindeki etkileri önemsiz oldu. Romalılar Hıristiyanlığı yok etmeye çalışmadı. Eğer çalışsalardı, kesinlikle başarılı olurlardı.

Şehit sayısının azlığıyla ilgili makaleden bu yana, Roma "zulümleri" için belirtilen ölü sayısı istikrarlı bir şekilde düşüyordu. Azizler Takvimi'nin ayrıntılı bir tahlili, tarihi gerçeklerden ziyade romantik bir kurgu olarak tanımlanabilecek bir resim ortaya koydu. Bazı azizler birden fazla kez ortaya çıktı; diğer azizlerin isimleri en iyi ihtimalle o yılın konsülleriyle karıştırılarak açıkça yanlış kaydedilmişti. Birkaç aziz ise hiç var olmamış gibi görünüyordu. Şu an, erken dönem Kilise'ye dair on adetten daha az şehitlik hikâyesinin güvenilir kabul edilebileceği düşünülmektedir. Şehit hikâyeleri ilham verici ve eğlenceli olsalar da, tarihçi G.E.M. de Ste. Croix bunu "tarihselliğe yönelik artan bir küçümseme"[33] olarak nitelendirdi. Hıristiyanlar ile Romalılar arasında gerçekten ne olup bittiğini anlamak için şehit hikâyeleriyle değil, elimizdeki en doğru tarihi anlatılardan biriyle başlamalıydık: Hıristiyanların, Hıristiyan olmayan bir yazar tarafından ilk kez bahsedildiği bir anlatıyla.

* Dindar Hıristiyan tarihçilerin biraz uygunsuz bir neşeyle not edecekleri üzere, Valerianus son yıllarını Kral Şapur tarafından kraliyet binek taşı olarak kullanılarak geçirdi.

33 De Ste. Croix (2006), 42.

Beşinci Bölüm

Şu Meczup Adamlar

"Şehit ismini sevdikleri ve ilahi merhametten ziyade
beşeri övgüyü arzuladıkları için kendilerini öldürüyorlar."

Sahte Hieronymus

MS 111 yılının kavurucu ağustos ayının ortasında, gemisi boğucu sıcakta Mora Yarımadası'nın eteklerini dönerken, Genç Plinius, efsane şeytani Roma valisine çok az benziyordu. Plinius'un memleketi Como'daki heykeli onu, erken dönem kadınlarının bir cazibe idolü olarak gösterir: Erotik ağzının biçimlendirdiği kare bir çene, hassas dalgın bakışlar ve parlak bukleler. Eğer Plinius bu kadar gösterişliyse (orta yaşlı bir idareci olduğu düşünüldüğünde pek mümkün sayılmaz), öyleyse o gün en iyi haliyle görünmek için elinden geleni yapmış olması olası değildi. Heyecanlıydı, telaşlıydı ve çok geç kalmıştı.[1] Geç kaldığı kişi hayal kırıklığına uğratmak isteyeceği biri değildi: İmparator Trajan, Plinius'u valisi olması için Türkiye'ye göndermişti. Ancak yazın sonlarıydı ve Plinius hâlâ gideceği yere yakın değildi. Yoğun sıcaklık kara yolculuğunu neredeyse imkânsız hale getirmişti; elverişsiz rüzgârlar da kıyı boyunca seyahat etmeyi zor bir hale getirmişti. Para, Roma yazında pek çok şeyi kolaylaştırabilirdi: Öğlen güneşinden korunmak için gölgeli sıra sütunlar satın alabilirdiniz; peşi sıra bahçelerde sakince vakit geçirmeniz için çeşmeler de. Hatta akşam şarabınızın buz gibi olmasını da sağlayabilirdiniz. Ancak havayı değiştiremez ya da seyahati keyifli hale getiremezdiniz. Karada ya da denizde bu zamanlarda seyahat etmek çekinilmesi, mümkünse de kaçınılması gereken bir faaliyetti. Deniz fırtınalar, gemi enkazları ve korsanlardan geçilmiyordu. Karada seyahat etmek nispeten daha iyiydi. Plinius gibi varlıklı adamlar silahlı koruma larla hareket edebilirdi; bununla birlikte, kölelerin kavgada sahiplerini yüzüstü bırakmakla kalmayıp onlara karşı ayaklanabileceği düşünüldüğünde, hayatları çoğu zaman pek güvende değildi. Yollardaki ortam gergindi. İmparatorluğun yolları ticaret yaptıkları yerde kazığa oturtulmuş halde bırakılan eşkıya cesetleriyle süslenmişti.

Yolculuğunun diğer sıkıntılarının üstüne bir de Plinius'un ateşi yükseldi

1 Bu paragrafı, bu ânın dramatikliğini fark ettiği için Wilken'e (1984) borçluyum.

ve birkaç gün büyük Bergama şehrinde kalmak zorunda kaldı.* Ancak 17 Eylül'de nihayet gideceği yer olan Bitinya eyaletine ulaştı. Bunu günümüzde biraz dalkavukça sayılabilecek bir mektupla imparatora bildirdi: Geldiğini belirtip, "doğum gününüzü şehrimde kutlayabilmek için tam zamanı, bu iyi bir işaret olmalı" diye yazdı.[2]

Bitinya yurttaşlarının Plinius'u görmekten, Plinius'un Bitinya'ya varışından duyduğu kadar memnuniyet duymaları pek olası değildi. Görünüşe göre önceki valilerinin yönetiminde, daha sonra terk edilen hayli masraflı inşaat tasarılarına girişerek, kamu gelirlerini özel ellere yönlendirerek ve genellikle eğlenerek harika zaman geçirmekteydiler. Plinius, Trajan tarafından bu yoldan çıkmış doğu bölgesini hizaya getirme göreviyle gönderilmişti – bu görevi büyük bir zevk ve şevkle üstlenecekti. Roma'ya değerlendirme mektupları gönderdi; bazı mali usulsüzlükleri, bazı abartılı seyahat masraflarını rapor etti. Çökmekte olan bir tiyatronun acil müdahaleye ihtiyacı vardı; hammaddelerin denize taşınmasını kolaylaştırmak için bir kanal öneriliyordu; büyük masraflarla başlanılan bir sukemeri yarım bırakılmıştı... Mektuplar uzayıp gider, Roma eyalet yaşamına –ve Roma imparatorluk bürokrasisine– açılan bir penceredir adeta.

İmparator Trajan bu mektuplara şahsen ve hemen yanıt verdi. Temsilcisini tanıyor ve seviyordu: "Sevgili Plinius" diye seslenmişti bir mektubunda; "keşke Bitinya'ya hastalanmadan ulaşabilseydin." Başka birinde Plinius'un enerjisi ve zekâsını övmüş; bir diğerinde Plinius'u pohpohlayarak onun "özel bir görev" için "temsilcisi olarak seçildiğini" bildirmişti.[3] Trajan eyaletle ilgili en küçük şeylerle bile yakından ilgiliydi: Plinius bir kanalın incelenmesini önerdiğinde, Trajan o konuda uzman bir mühendis göndereceğini söyledi.[4] Trajan dostane, yardımcı ve adaletliydi – ancak çelik gibi sert bir tarafı da vardı. Plinius, cezalarından kurtulmaya çalışan yaşlı suçlulara göz yummak istediğinde, Trajan bu öneriyi kabul etmez. "Unutmayalım," diye yazar, "seni eyaletine göndermemin esas nedeni, pek çok reforma ihtiyaç duymamızın aşikârlığı."[5] Bu mektuplar daha sonra şehitlik hikâyelerinin yiğitleri olacak

---

* Bu, Plinius'un tarihte randevusunu kaçırdığı ilk olay değildir. MS 24 Ağustos 79 sabahı körfezin karşısındaki dağlardan garip bir bulutun yayıldığını fark ettiklerinde, amcasının ailesiyle birlikte Napoli Körfezi'ndeki bir villada kalıyordu. Plinius'un amcası araştırmaya gitmek için yola çıktı ve yeğenine onunla gelmek isteyip istemediğini sordu. Genç Plinius yapması gereken vazifeler olduğunu söyleyerek bu teklifi reddetti: "Çalışmalarıma devam etmeyi tercih ettiğimi söyledim." Böylece Yaşlı Plinius "talih cesurlardan yanadır" diyerek onsuz yola çıktı. Talih ondan yana değildi. Yirmi dört saatten kısa bir süre içinde öldü. Genç Plinius'un kararı hiç şüphesiz mantıklıydı, ancak bu karar ona kahramanlık konusunda bir itibar kazandırmadı.

2 Genç Plinius, Mektup 10.17a ve b.

3 "Sevgili" Genç Plinius, Mektup 10.20; hastalık: Mektup 10.18; özel görev Mektup 10.18.

4 Genç Plinius, Mektup 10.42.

5 Genç Plinius, Mektup 10.32.

figürlerden küçük izler taşır. Bu hikâyelerde, Roma imparatoru "masumların kanından beslenen, dindarların bedenine susamış" bir canidir; onların etlerini parçalar ve "müminlere eziyet etmekten zevk alır."[6] Şeytan'ın kendisi, Romalıların "kötü ifritlerin kışkırtmasıyla"[7] gerçekleştirdiği bu saldırıların arkasındadır. Ancak şeytani köpürme bir yana, Trajan'ın mektupları titiz ve pratik bir adam izlenimi verirken, Plinius en büyük kusuru kibir gibi görünen, bilgiçlik taslayan, biraz telaşlı bir adam portresi çizmektedir: Akşam yemeğinde doğru şarabın servis edilmesi konusunda ahkâm kesmeye, dinin önemi hakkında esip gürlemekten daha yakın bir adam.

Sonra birden taşra su yolları ve yozlaşmış Doğulu memurlar hakkındaki hikâyeler arasında sıra dışı bir mektup belirdi. Şu an "Mektup 10.96" gibi sade bir isimle anılıyor. Neredeyse kesin bir şekilde daha sonra bir noktada yeniden düzenlenmiş olsa da, mektubun tamamı biraz dikkatsizce yazılmış hissi verir: ihmaller, varsayımlar ve ilgisiz sözlerle doludur. Plinius'un bunun üzerinde diğerlerinden daha fazla zaman harcaması için belirgin bir neden yoktu. Çünkü ona göre mektubun büyük bir önemi yoktu; sadece kendi bölgesinde yaşayan tebaasından bazı kişilerle önemsiz bir karşılaşmanın kaydıydı; yoğun ve en nihayetinde başarılı bir imparatorluk kariyerinde bir dipnot.

Trajan'ın yanıtı da benzer bir ilgisizlik arz ediyordu: Her zamanki titizliğiyle –ama kısaca– yanıt vermişti. Bir sonraki mektuplarında ikisi de şehirdeki yeni tesisat ihtiyacının aciliyetine değinir. ("Amastris'in [Amasra] başlıca özelliklerinden biri Efendim... muhteşem güzelliklerle dolu uzun bir cadde. Bununla birlikte, dere denilen pis bir lağım mevcut, iğrenç bir görüntüsü var ve pis bir koku yayıyor...")[8]

Mektup 10.96 sonraki Hıristiyan nesiller için de önemsiz sayılmazdı. Mektup 10.96, Romalı bir yazar tarafından kaleme alınan Hıristiyanlara ilişkin ilk vesikaydı.

Mektubun başlangıcından itibaren Plinius'un yeni eyaletindeki Hıristiyanları can sıkıcı bulduğu açıktır. Hıristiyanlığın "sefil inancı" orada yayılmakta ve kadim tanrılara tapınmayı etkilemektedir. "Sadece kentler değil, köyler ve kırsal bölgelere de... bulaşmış" diye yazar Plinius. Eski tanrıların tapınakları terk edilmektedir.

Mektup en azından o noktaya kadar Romalı valilerin eski tanrıların ihmali yüzünden kızdırıldığı şehit hikâyeleriyle bazı mukayeseler taşır. Ancak

6 Prudentius, *Crowns of Martyrdom*, III.90; Justin Martyr, *Apology* 1.V.

7 Bkz. *Martyrdom of Polycarp*, 1.17; *HC*, 5.1; The Letter of the Churches of Lyons and Vienne, *ACM*, 5.7; The Acts of Carpus, Papylus and Agathonice, *ACM*, 2.; ayrıca bkz. Martyrs of Lyons, Eusebius, *The History of the Church from Christ to Constantine*, 5.1.

8 Genç Plinius, Mektup 10.98.

Plinius'un yaklaşımı klişelerden hemen hemen tamamen ayrılır. Hayat her zaman olduğu gibi basit bir efsaneden daha karmaşıktır.

Plinius'un tüm bunlarla yaşadığı sorunun kökeni dini değildi. Jüpiter ihmal edildiği ya da Hera hafife alındığı için üzgün değildi: Üzgündü çünkü eyalet yurttaşları Hıristiyanların davranışlarından mustaripti. Bölgedeki Hıristiyanların isimlerini içeren imzasız risaleler ortada dolaşıyordu.

Bunları her kim yazıyorsa yazsın, Plinius artık karşılık vermekle yükümlüydü. Ateşli bir dindar olduğu için değil –öyle değildi zaten–, bir vali olarak eyaletin sükûnetini sağlamak onun vazifesi olduğu için. Düzeni korumak onun öncelikli göreviydi. Roma hukukunun bir maddesinde belirtildiği gibi, "Her muteber ve muhterem Vali, idaresindeki eyaletin barış ve huzur içinde olmasına gereken ehemmiyeti göstermelidir." Madde şöyle devam eder: "Kötü adamları sürmek için gösterdiği çaba zahmetsizce emeline ulaşacaktır."[9] Yerel halkın hoşnutsuzluğuna kulak vermek gerekiyordu; ciddiye alınmazsa, ayaklanmaların patlak verebileceği bir durum ortaya çıkabilirdi – bundan da bizzat Plinius sorumlu tutulabilirdi. Pontius Pilatus yerli tahrikçiler tarafından Hıristiyanlara karşı isteksizce harekete geçmeye zorlanan ilk yetkili olabilirdi – ama kesinlikle sonuncusu değildi.

Plinius'a baskı yapan yerli halk bile Hıristiyanlardan dini nedenlerden dolayı şikâyet etmiyordu: Onları gerçekten üzen şeyin teolojiden ziyade kasaplık olduğu tahmin ediliyor. Yerli tüccarlar öfkeliydi çünkü Hıristiyanların duyarlılığındaki bu artış kurbanlık et satışında düşüşe neden olmuştu ve kazançları düşmüştü: Hıristiyanlık karşıtı fikirlere Şeytan'dan çok sucuk eti ticaretindeki yavaşlık neden oluyordu.

Bu, özellikle, Romalı yetkililerin en iyi ihtimalle kışkırtıldığı, en kötü durumda ise dini nedenlerden dolayı Hıristiyanlar tarafından takıntılı olarak tasvir edildiği daha geç dönem şehit hikâyelerinden çok farklı bir durumdu. Hıristiyan bir tarihçi, Romalı bir valiyi Hıristiyanların "hepsinin yakalanması gerektiğini"[10] ilan etmekle suçlayabilirdi. Bazı valiler bunu gerçekten söylemiş olabilse de, çok sayıda Romalı idareci nispeten daha kararsızdı. Romalı yetkililerin Hıristiyanlara zulmetmekten ziyade cemaatin ileri gelenlerini özellikle desteklediğine dair açık kanıtlar vardı. Bu, Aziz Pavlus'tan başkası olamazdı, –sanki inancın tüm dünyada ilan edilmesini sağlayacak kadar etkili vaaz veren– Pavlus'un eyaletteki yetkililerle arası iyiydi: öğretilerinden etkilenen yetkililer Pavlus kötü muamele gördüğünde veya hapsedildiğinde kendisinden özür diledi, hatta onu kızgın kalabalıktan korumak için müdahale etti.

Bu, Plinius'un kendi ulusunun dinlerine ayıracak zamanı olmadığı anlamına gelmez; zaman ayırmıştı. Bir mektubunda, İtalya'ya seyahati sırasında

9 Justinian's Digest, 1.18.13.
10 *HC*, 5.1.

ziyaret ettiği yerel bir nehir tanrısının tapınağı hakkında lirik bir coşkuyla şöyle yazmıştı: "Orada, kadim servi ağaçlarıyla dolu bir tepenin eteklerinde, bir pınar cam gibi berrak bir havuzun içine akar. Atılan sikkeleri ve altta parlayan çakılları sayabilirsiniz." Tapınağın "saygıdeğer" olduğunu söyler Plinius – gerçi birçok Romalıda olduğu gibi onun "saygısının" da sınırları vardır. Bu tapınağın duvarları yazılarla kaplıdır, Plinius arkadaşına "seni güldürecek şeyler – ama senin bunlardan hiçbirine gülmeyecek kadar hayırsever biri olduğunu biliyorum" der.[11] Plinius bir kez daha kusursuz bir Romalıydı: Tanrılara ateşli bir inanç beslemek için fazla eğitimli, onları reddetmek içinse fazla terbiyeli.

Dolayısıyla Hıristiyanlar ile Romalılar arasında kaydedilen ilk meşhur karşılaşma dini idealler arasındaki bir çatışmayı belgelemez: bu, yasa ve düzenle ilgilidir. Halkın hoşnutsuzluğunu gözlemlemek ve en aza indirmek, bir vali ve Romalı olarak Plinius'un göreviydi. Daha sonra yaşanacak birçok başka çatışma da benzer bir yapı arz edecekti. Mektup 10.96'nın asıl meselesi Hıristiyan dini hakkında infial yaratmak değil, daha ziyade onunla baş etmek için doğru yöntemi araştırmaktı. "Hıristiyanlara yönelik teftişte hiç bulunmadım" diye yazar Plinius. "Cezaların kapsamının niteliğini de, teftiş başlatma gerekçelerini de, bunların ne kadar ileri götürülmesi gerektiğini de bilmiyorum." Plinius hiçbir şekilde dini eşitlik ya da insan haklarının modern anlamda bir savunucusu olmadığı gibi –katıldığı bir tahkikatta iki Hıristiyan kadına, sanki bir kanalı incelettirir sakinlikte işkence yaptırmıştı–, Hıristiyan efsanelerinde yer ettiği üzere gedikli bir işkenceci de değildi.

Aslında imparatorluğun her yerinde, Romalılar kana susamış şehit edici rollerini oynamak konusunda sinir bozucu derecede isteksizdiler. Hatta birçoğu önlerine geldiğinde Hıristiyanları infaz etmeyi reddetmişti. Arrius Antoninus, ikinci yüzyıl sonlarında kendi eyaletinde bir dizi Hıristiyan'ı idam ettiren Romalı bir Asya valisiydi. Muhtemelen bundan sonra olacaklara hazırlıksızdı. Yerel Hıristiyanlar kaçmak yerine büyük bir kalabalık halinde onun önüne çıktılar. Antoninus görev duygusuyla birkaç kişiyi öldürdü (muhtemelen bir Romalının dayanamayacağı kadar çok tahrik vardı) ama kalanını memnuniyetle geri göndermek yerine, neredeyse iki bin yıl sonra bile şüphe götürmez şekilde kulağa çileden çıkmış gibi gelen bir tavırla onlara döndü: "Ah siz berbat insanlar!" dedi. "Eğer ölmek istiyorsanız atlayabileceğiniz uçurumlar ve kendinizi asmak için ilmekler var."[12]

Diğer Hıristiyanlar ölmeye o kadar istekliydi ki, şaşkına dönmüş yerel halkın ilgisini çekecek şekilde zincire vurulmaya hazır halde kendiliğinden yetkililerin önüne çıktılar. Hıristiyan bir yazarın heyecanla söylediği gibi

11 Genç Plinius, Mektup 8.8.
12 Tertullianus, *To Scapula.*

"korkmak şöyle dursun, işkencecileri bizzat çağırıyoruz!"[13] Genellikle hayal kırıklığı yaratan sonuçlar oldu. MS 311'de İskenderiye yakınlarında, zulmün son hızda devam ettiğini duyan Aziz Antonios, çöldeki ikametinden aceleyle şehre geldi. Orada, "yanından geçerken yargıcın dikkatini çekmek için" beyazlar içinde dışarı çıktı, "çünkü Antonios şehit olma arzusuyla yanıp tutuşuyordu." Ne yazık ki, yargıç ya azizi fark etmedi ya da onunla ilgilenmedi. Antonios "Tanrı adına acı çekmeyi dilemesine rağmen kendisine şehitlik lütfedilmediği için üzülerek" eve döndü.[14] Hücresine döndüğünde günlük kıyafetine sert kıldan yapılma bir mintan ekledi ve bir daha yıkanmadı.

İnfazdan mahrum bırakılan diğer Hıristiyanlar intihara yöneldi. Dördüncü yüzyılda Kuzey Afrika'daki yerel halk, inançlı ve "meczup adamları" dehşet içinde izledi... "şehit ismini sevdikleri ve insanların övgüsünü Tanrı'nın merhametinden daha çok arzuladıkları için kendilerini öldürürler."[15] İntihar yöntemleri çeşitliydi ancak boğulmak, kendini ateşe atmak ve uçurumdan atlamak aralarında en yaygın olanlardı. Yöntem ne olursa olsun, amaç aynıydı: Şehitlik, cennette ebedi mutluluk ve dünyada ebedi ün – ya da öyle umuluyordu.

Bu yöntemi uygulayan en ünlü topluluk *Circumcellion*'lardı.* Akademisyen Brent D. Shaw'ın belirttiği gibi gezici çiftlik işçileri olan *Circumcellion*'lar son derece hiyerarşik bir imparatorluğun alt tabakasını oluşturuyordu. Hayatları zor, istikrarsız ve acımasızdı. Ancak intihar ederlerse dünyadaki en muteber insanlardan biri olmakla kalmayıp aynı zamanda cennette de değerli bir tahta sahip olacaklardı.

Şehitlerin ölüm yıldönümünde *Circumcellion*'lar, ölenleri uzun içki âlemleri ve dans gösterileriyle kutlardı. İddiaya göre asıl ölümün olduğu gün yapılan kutlamalar daha büyüktü, aralarından biri intihar ettikten sonra devam eden sefih seks ve içki âlemleriyle ilgili korkunç dedikodular yayıldı. Augustinus'un yazdığı üzere, bu insanlar "eşkıya olarak yaşadılar, *Circumcellion* olarak öldüler ve şehitlik mertebesiyle onurlandırıldılar."[16] "Bolca iç! Çok yaşa!" Bir şehidi teşvik eden reçete, görünüşe göre sadece buydu.

Diğerleri –Hıristiyanlar ve Hıristiyan olmayanlar– bu tarz davranışları tiksintiyle izledi. Augustinus, "*Circumcellion*'lar her iki cinsiyetten de, kimi kandırabildilerse, bu çılgın davranışa katılmaları için tahrik ettiler" diye yazdı.[17] Birçoğu bu davranışın bulaşıcı olmasından korkuyordu. Bir pisko-

---

* Bu kaba isim muhtemelen yaşam tarzlarından geliyordu: Çiftliklerin "mahzenleri"nin (*cella*) "etrafında" dolanma (*circum*) alışkanlığı olan çiftlik işçileriydi.

13 Tertullianus, *The Address of Q. Sept. Tertullianus to Scapula Tertullus.*

14 *Life of Antony*, 46-7.

15 Pseudo Jerome, *Indiculus de Haeresibus*, 33, Drake'den alıntı (2011), 182.

16 Augustinus, Mektup 88.8.

17 Augustinus, *Liber de Haeresibus*, 69.3, Shaw, Drake, (2006), 183-4.

posun fanatik müritleri bir bazilikanın içine barikat kurdu ve kendilerini ateşe vererek topluca intihar etmekle tehdit etti.[18] Augustinus'un bu adamlar (çoğunlukla erkektiler) hakkında yazdıkları küçümseyici ve aşağılayıcıydı: ideolojik olduğu kadar bir propaganda savaşına girmişti, bunu biliyordu. *Circumcellion*'lar intiharın yüce bir emir olduğunu iddia ediyordu; Augustinus bunu, sanki bir oyunmuş gibi küçümseyerek savuşturdu. Bu insanların "günlük sporu" diye yazdı, "kendilerini uçurumdan atarak ya da suya veya ateşe atlayarak öldürmek."[19] Başka bir piskopos bir "ölüm tarikatı"ndan[20] sadece biraz daha fazlası olduklarını yazdı.

Şehitleri kutlayanlar sadece *Circumcellion*'lar değildi. Bu ölüme mahkûm insanların belli bir cazibesi olurdu. Üstelik kanlı bir ölüm noktasında bütün günahların silindiği fikri, yakında şehit olacak kişilerin zihinlerinde kaybolmamıştı. Birçoğu yeryüzündeki son saatlerini coşkuyla geçirdi ve hücrelerindeki atmosfer, izleyen piskoposları hayrete düşürecek kadar şölensel bir hal alabilirdi. Bir başkası, bu ölüme mahkûm insanlar arasında "dolandırıcılık, zina ve aldatmalara" tanık olduğunu "sıkıntı ve kederle" gözlemledi.[21]

Genç Plinius'un mektupları diğer şehitlik klişelerini de sorgular. Her şehit hikâyesinin ilk kısmının doruk noktası genellikle Romalı yetkilinin Hıristiyanları Roma tanrılarına kurban vermeleri için ayartmaya çalışmasıdır. Şehit anlatıları bu tür girişimleri şeytani musallatın kanıtı olarak sunar: Romalılar Hıristiyanları "şeytanların sunaklarında tapınmaya" zorluyordu.[22] Ve gerçekten de Plinius sanık Hıristiyanları huzuruna getirtti ve onlardan Trajan'ın heykeline adakta bulunmalarını istedi. Ayrıca her birine Hıristiyan olup olmadıklarını sordu. Eğer kabul ederlerse –birçok şehit hikâyesinde böyle olur– onlara tekrar tekrar sordu – ve onları kendilerini bekleyen cezalar konusunda uyardı. Eğer kendilerine Hıristiyan demeye devam ederlerse idam edilmelerini emretti.

O halde, görünüşte, Plinius şehitlik menkıbesindeki valiyle bazı benzerlikler taşır. Ancak mektubu dikkatlice okuyunca, farklı bir resim ortaya çıkar. Plinius'un Trajan'a yazmasının nedeni bu suçlamalarla ilgili sayıların artmasıydı. Tipik bir Roma valisi hiç şüphesiz Hıristiyanların toplanmasından memnun olurdu ama Plinius, tam tersine, sıkıntıya girmişti. "Bu nedenle daha fazla tahkikat yapmayı erteledim ve size danışmak için acele ettim" diye yazar. "Sorun, özellikle tehlike altındaki insanların sayısı göz önüne

18 Ambrose, *Letters to his Sister*, 60.

19 Augustinus, Mektup 185.12.

20 Filastrius, Shaw'dan alıntı, Drake, (2006), 181-3; "Sefahatla ilgili" davranışlar; Aug *Mektupto Catholics of the Donatist Sect*, 19.50; Aug *Against the Letter of Parmenianus*, 2.9.19, her ikisi de Shaw'dan alıntıdır (2011), 660ff.

21 Cyprian, *On the Unity of the Church*, 1.20.

22 Prudentius, *Crowns of Martyrdom*, VI.36.

alındığında dikkatinizi celp etmeli; çünkü her yaştan ve sınıftan çok sayıda insan, hem kadınlar hem de erkekler yargılanıyor."

Karşısındaki insanlar için kullandığı sıfat ise etkilidir. Plinius önüne getirilen Hıristiyanları lanetli ya da hatalı ya da dinsiz olarak nitelendirmez; onlara bağırmaz, şehvetle bakmaz ya da onları korkutmaz. Onları "*periclitantium*", yani "tehlikede" olarak görür. Kendisi elbette o tehlikenin temsilcisidir ve eğer zorlanırsa onları öldürür. İdaresindeki huzuru bozmaktadırlar ve bu huzuru yeniden tesis etmek de onun görevidir. Yine de mektubundaki güçlü ima, Plinius'un, Arrius Antoninus gibi çok sayıda insanı idam etmeyi tercih etmekten kaçınacağı yönündedir.

Şehit hikâyelerine Hıristiyanlığın bozucu mercekleri olmadan baktığınızda içlerindeki Romalılar çok farklı görünmeye başlar. Doğru, yetkililer gerçekten de Hıristiyanlardan tekrar tekrar kurban kesmelerini istiyordu. Ama sadece bir anlığına Hıristiyan nazariyesini göz ardı edin –bunun şeytani musallat vakası olduğunu farz edin– ve onun yerine yetkililerin kendilerinin sunduğu nedenlere bakın, bu hikâyelerdeki Romalıların Hıristiyanlardan kurban vermelerini istemelerinin nedeni bir sonraki hayatta lanetlenmeleri için değil bu hayatta kurtarılmalarını istedikleri içindi. Onları idam etmek istemiyorlardı.

Başka bir hikâyede, Probus adında bir Roma valisi, huzurunda yargılanmakta olan Hıristiyan'dan en az dokuz kere kendisine itaat etmesini ve böylelikle idamdan kurtulmasını ister. Vali, Hıristiyan'a gözü yaşlı ailesini düşünmesini ve kendisini bu azaptan kurtarıp özgür kalması için yalvarır: "Bu çılgınlığı bırakın, [ailenizin] gözyaşlarına bakın, gençliğinizi düşünün ve kurban sunun." "Kendini ölümden kurtar." Hıristiyan kımıldamayı reddedince, Probus bir kere daha: "En azından çocuklarınızın iyiliği için kurban sunun!" Hıristiyan yine kayıtsız kalınca, Probus çok daha açık bir uyarıda bulunur: "Kendinizi düşünün, genç adam. Kurban sunun, böylece size işkence etmeyeyim."[23] Hıristiyan bu teklifi de reddeder ve ölür – Probus'un onca çabasına rağmen. Bir diğer hikâyede Eulalia adında genç bir kız, valinin huzurundayken, vali onu vazgeçirmek için uğraşır. "Gelecekteki evliliğini düşün" diye yalvarır. "Son verdiğin büyük sevinçleri düşün... Kaybettiğin ailen seni gözyaşları içinde izliyor... gençliğinin baharında ölüyorsun... akılsız davranışların kalp kırıcı."[24] Eulalia da valiye kayıtsız kalır.

Bu hikâyelerdeki bazı Romalı yetkililer –başarısız bir şekilde– olası şehitleri bundan vazgeçirmeye çalıştı. "Bu aptallığı bırak ve bizimle neşelen" diye emretti biri.[25] Başka bir "Şeytan vekili", aklı olan biri "bu en tatlı ışığı bıra-

23 *ACM*, The Martyrdom of Saint Irenaeus Bishop of Sirmium, 23.2 vd.
24 Prudentius, *Crowns of Martyrdom*, III.104 vd.
25 *ACM*, The Martyrdom of Saint Conon, 13.4.

kıp onun yerine ölümü seçer mi?" diye sordu.[26] Bu, şaşkına dönmüş birçok Roma valisinin sorduğu bir soruydu. Bir diğeri "Bu hoş havanın güzelliğini görmüyor musun?" diye öğüt verdi. "Eğer kendini öldürürsen, sevinçten mahrum kalacaksın. Ama beni dinlersen kurtulacaksın." Muhtemelen bu vali, karşısındaki Hıristiyan'ın biraz daha zamana ihtiyacı olduğunu öne sürerek ısrarla "düşünmek için birkaç gün ister misin?" diye sordu. "Sana hoşgörülü davrandım" dedi müstakbel şehide. "Eğer sen de kendi payına kendine hoşgörülü davranacaksan... o zaman çok daha memnun olacağım."[27] Iulius adında eski bir askerin yargılanmasında, Maximus adında bir vali tarafından mali teşvikler bile yapıldı. Maximus cezbedici bir şekilde "Tavsiyemi dinler ve tanrılara kurban verirsen, büyük bir ikramiye alacaksın" dedi.[28]

Şehit hikâyeleri elbette gerçek olarak kabul edilemez. Ancak Hıristiyanların neye inanacaklarının ya da neye inanmak istediklerinin bir göstergesi olarak alınabilirler. İlk Hıristiyanların, Romalı yetkililerin onları ölmekten alıkoymak için çok istekli –hatta umutsuz– görünebilecekleri fikrini kabul edebileceklerini gösteriyor. Bu hikâyelerdeki yetkililer, hem imparatorların uygun bulacağı hem de Hıristiyanların kabul edebileceği bir kurban şekli bulmak için olağanüstü çaba harcar. Hıristiyanların kurban ritüelini nahoş bulduğunu fark eden yetkililer onları daha küçük itaat eylemleriyle kandırmaya çalışır. "Sadece parmaklarını uzat" diye yalvarır Eulalia'nın yargıcı ona, "o tütsüye sadece birazcık *dokunursan*, acımasız bir ıstıraptan kurtulacaksın."[29] Ayrıca Hıristiyanların söylemeyi kabul edeceği sözel formüller bulmakta da zorlandılar. Bir hikâyede vali Hıristiyan'a şöyle der: "Sana 'kurban ver' demeyeceğim. Böyle bir şey yapmana gerek yok. Sadece biraz tütsü, biraz şarap ve bir dal al ve 'Yüce Zeus, bu halkı koruyun' de."[30] Maximus asker Iulius'a rüşvet teklif etmiş ve reddedilmişti, daha sonra tekrar düşünmüş ve soruna neredeyse Cizvitçi bir çözüm bulmuştu: "Eğer [kurban vermenin] günah olduğunu düşünüyorsan" der, "o zaman bırak suçu ben üstleneyim. Seni zorlayan benim, böylece kendi rızanla isteyerek kabul etmiş izlenimi vermeyeceksin. Daha sonra huzur içinde evine gidecek ve on yıllık ikramiyeni alacaksın ve hiç kimse bir daha seni rahatsız etmeyecek."[31]

Tarih bu bakış açısını destekler. Decius zulmünde, kurban vermeyi reddeden Hıristiyanlara itaat etmeleri için tekrar tekrar fırsat verilirken ve önceden ilan edilen tarihler de kaçmalarına imkân sağladı. 303'te İmparator Diocletianus, kurban veren din adamlarının serbest bırakılmasına izin verdi. Diğer

26 *ACM*, The Martyrdom of Justin and Companions, Recension C, 4.1-4.
27 S. Coluthus, 90-92, in *Four Martyrdoms from the Pierpont Morgan Coptic Codices* (1973), 148-9.
28 *ACM*, The Martyrdom of Julius the Veteran, 19.2.
29 Prudentius, *Crowns of Martyrdom*, III.122-5.
30 *ACM*, The Martyrdom of Saint Conon, 13.4.
31 *ACM*, The Martyrdom of Julius the Veteran, 19.2.

yetkililer infazdan kaçınmak için cezaları değiştirdiler, müstakbel şehitler ölüm yerine madenlerde çalışmaya ya da sürgüne mahkûm edildi. Görünen o ki zulüm zamanlarında neredeyse bütün Hıristiyanlar kolayca kurban verip ölümden kurtuldular. Afrika'da örneğin, 180 yılına kadar Hıristiyanları idam etmiş hiçbir vali bilinmiyor. Hıristiyan şehitlerin sayısı araştırmacı W.H.C Frend'e göre "binlerce değil, yüzlercedir."[32]

Şehit hikâyelerinde kurtarma ya da vazgeçirme çabaları için yetkililere nadiren teşekkür edilirdi. Güneşli gökyüzüne bakması öğütlenen Hıristiyan, "Bana doğru gelen ölüm, senin bana vereceğin hayattan daha hoştur"[33] diyerek kendisini ikna etmeye çalışan kişiyi tersler. Hıristiyan'a neşelenmesini ve aptallığını bırakmasını söyleyen vali –ya da anlatıya göre "zorba"– onun "insanların en dinsizi"[34] olduğu konusunda açıkça bilgilendirilir. Vali Eulalia'ya uzlaşma önerdiğinde, Eulalia onun gözüne tükürür. Eski asker Iulius'u önce rüşvet, sonra da ikna yoluyla yaşatmaya çalışan Vali, Maximus'a, sunduğu paranın "Şeytan'ın parası" olduğu ve "ne onun ne de kurnaz konuşmalarının kendisini ebedi ışıktan mahrum edeceği" söylenir. Valinin kısa ve öz yanıtını okurken sempati duyulmaması imkânsızdır: "Eğer imparatorluk kararlarına saygı göstermez ve kurban sunmazsan, kafanı keseceğim." Iulius cesur ama biraz da küstahça "seninle yaşamak benim için ölümdür" diye yanıt verir ve kafası kesilir.[35]

Hıristiyan olmayanlar bu tür aşırılıklar karşısında hem şaşkına dönüyor hem de geri adım atıyorlardı. Plinius Hıristiyanlığı "abartılı boyutlara ulaşmış, yozlaşmış bir tür inanç" diye tanımlamıştı.[36] Romalılar uzun süre Hıristiyanların neden bu yeni Hıristiyan tanrısına tapınmayı eski âdetlerine eklemleyememelerini anlamakta zorluk çekti. Hıristiyanlığın Yahudilikten doğduğu ve Yahudilerin de tapınaklarında Augustus'a ve sonraki imparatorlara dua ettikleri ve kurban sundukları biliniyordu. Eğer Yahudiler bunu yapmışsa –onlarınki daha kadim bir dindi– neden Hıristiyanlar da yapamasındı ki? Katı Hıristiyanlık bağlamında tektanrıcılık, çoktanrıcılar için akla sığmaz bir şeydi. Bir yöneticinin dediği gibi, "Eğer Mesih'i tanıdıysanız, o zaman bizim tanrılarımızı da tanıyın."[37] Sadece akıl almaz değil, birçok kişi için de abartılı derecede gereksizdi. Başka bir davadaki başka bir valinin kısa ve öz bir şekilde dile getirdiği gibi: "Biraz tütsü sunup gitmenin bu kadar ciddiye alınacak nesi olabilirdi ki?"[38] İmparator Marcus Aurelius şehitliği sadece

32 Frend (1965), 413.
33 S. Coluthus 90-92, *Four Martyrdoms from the Pierpont Morgan Coptic Codices* (1973), 148-9.
34 *ACM*, The Martyrdom of Saint Conon, 13.5.2.
35 *ACM*, The Martyrdom of Julius the Veteran, 19.2.
36 Genç Plinius, Mektup 10.96.
37 *ACM*, Martyrdom of Saint Conon, 13.4.
38 *ACM*, Martyrdom of Julius the Veteran, 19.2.

"sahne kahramanlığı"[39] olarak görüp küçümsedi. Diğerleriyse bunu sadece bir kandırmaca olarak gördü: Lukianos, Hıristiyanları "ölümsüz olacaklarına ve sonsuza kadar yaşayacaklarına her şeyden önce kendilerini inandırmış, bunun sonucunda da ölümü küçümseyen ve kendilerini isteyerek hapse attıran zavallı sefiller" olarak tanımlamıştı.[40]

Geri adım atmayanlarda Genç Plinius'u en çok rahatsız eden şey, tanrılarına yönelik üstü kapalı saygısızlıktan ziyade otoritesine yapılan bilfiil saygısızlıktı. Plinius Bitinya'ya vilayete çeki düzen vermek için gönderilmişken, şimdi ise, Hıristiyanlık yüzünden, muhbirlerle kaynayan ve –imparatoru onurlandırmayı reddeden– uzlaşmaz ve memnuniyetsiz dindarlarla dolup taşan bir kentle karşı karşıyaydı. Plinius bu insanları mahkemeye çıkardığında, bazıları fikrini değiştirirken bazıları geri adım atmadı. Geri adım atmayanlar, eğer Roma vatandaşı ise, akla ziyan bir masraf ve bürokratik zahmetle yargılanmak üzere Roma'ya gönderildi. Değilseler idam edildiler. Çünkü Plinius'un dediği gibi, "teslimiyetlerinin niteliği ne olursa olsun, inatlarının ve sarsılmaz dik başlılıklarının cezasız kalmaması gerektiğine ikna oldum." *Contumacia* göstermek –bir yargıcın karşısında itaatsizlik ya da "inat" etmek– Hıristiyanların bazen açıkça işledikleri bazen de eşiğinde bocaladıkları başlı başına bir suçtu.[41]

Romalılar Hıristiyanların mahkemedeki davranışlarını saldırganlık raddesinde rahatsız edici buldular – şehitlerin davranışlarına inanılacak olursa, bu pek de sebepsiz değildi. Hıristiyanlar, Roma hukuki sürecinin yüzüne karşı –hem gerçek hem de mecazi anlamda– tükürdüler. Gayet meşhur duruşmalardan birinde Sanctus adında bir şehit her soruyu "Ben bir Hıristiyan'ım" diye yanıtladı. Hıristiyan bir yazar bu olayı büyük bir övgüyle kaydeder: "Şiddetli saldırılarına öylesine kararlılıkla karşı koydu ki, onlara kendi adını, ırkını, ve doğum yerini ya da köle mi özgür mü olduğunu söylemedi; her soruyu Latince 'Ben bir Hıristiyan'ım' diye yanıtladı. İsmi, doğum yeri, ulusu ve diğer her şey yerine tekrar tekrar bunu beyan etti, kâfirler ondan başka bir söz duymadı."[42] "Kâfirler" bu davranışları pek onaylamıyordu ve mahkeme başkanı vali daha fazla işkence yapılması emrini verdi.

Plinius bu garip insanlarla ne yapmalıydı? Trajan'ın yanıtı kısa ve nokta atışıydı. Hıristiyanlığın yasal statüsü hakkında teolojik ya da yasal tartışmalara girmemeliydi (sonraki âlimleri hayal kırıklığına uğratacak şekilde); (böylelikle şehitlik söylemleriyle kafasını karıştırarak) Hıristiyanlara karşı ateş püskürmezdi. Trajan Hıristiyan olduğu kanıtlananların "cezalandırıl-

39 Marcus Aurelius, *Meditations*, 11.3.
40 Lukianos, *The Passing of Peregrinus*, 13.
41 Bkz. Wilken (1984), 23, bu paragrafları kendisine borçluyum.
42 *HC*, 5.1.20.

ması gerektiği" konusunda Plinius ile hemfikirdi – ancak tam olarak hangi suçun isnat edileceği belirsizdi. Ayrıca "Hıristiyan olduğunu inkâr eden ve tanrılarımıza dualar ederek olmadığını açıkça ortaya koyan birinin, geçmişteki davranışlarından ne kadar şüphe duyulsa da pişmanlığının sonucu olarak affedileceğini" de ekledi. Roma imparatorları itaat istiyordu, şehit değil. İnsanların ruhlarına bir pencere açmak ve orada ne olup bittiğini denetlemek gibi bir istekleri kesinlikle yoktu. Bu, Hıristiyanlara özgü bir yenilik olacaktı.

Trajan, Hıristiyan olanların cezalandırılması gerektiğini açıkça bildirmesine rağmen, daha sonra, yüzyıldan fazla bir süre Hıristiyanlara hatırı sayılır bir yasal koruma sağlayacak bir hüküm de verir. Çünkü Trajan, her şeyi başlatan o nahoş ithamların tekrar olmaması gerektiği konusunda kesinlikle çok katıydı. "Elden ele dolaşan imzasız risaleler herhangi bir suçlamada rol oynamamalıdır" diye yazmıştı. "Kötü emsal teşkil ediyor ve çağımızın ruhuna asla uymuyor." Plinius da Hıristiyanların kökünü kazımayı kendine vazife edinmemeliydi. Trajan mektubuna basit ama tesirli üç sözcük yazar: *Conquirendi non sunt* – Bu insanlar *avlanmamalı*.[43]

Birçok Romalı, Hıristiyanları sevmemişti. Münzevi davranışlarını rahatsız edici bulmuştu; öğretileri aptalcaydı; şevkleri sinir bozucu ve imparatora kurban vermeyi reddetmeleri de küçük düşürücüydü. Ancak Mesih'in doğumundan sonraki ilk 250 yıl boyunca maruz kaldıkları imparatorluk politikası ilk önce yok sayılmak, daha sonra ise takip edilmemeleri gerektiklerini bilmekti.[44]

Hıristiyanlar ile Romalıların ilk karşılaşmasında, çoğunlukla ilki ezilen, ikincisi zalim olarak hatırlanır. Yine de Nero dışında, imparatorların Hıristiyanların kovuşturmalarına dahil olması yaklaşık iki buçuk yüzyıl öncedir – ve o zaman da, gördüğümüz gibi, kovuşturmalar kısa sürmüştü.

Bu, Hıristiyanlar nihayet kontrolü ele geçirdiklerinde diğer dinlere göstermeyi reddedecekleri türden bir merhamet ve özgürlüktü. Yeni Hıristiyan Konstantin'in iktidara gelmesinin üzerinden on yıldan biraz daha uzun bir süre geçtikten sonra, "putperestliğin kirliliklerini"[45] kısıtlayan bir yasa çıkarılmaya başlandığı söylenir. Konstantin'in kendi hükümranlığı sırasında "hiç kimsenin tapınç nesneleri dikmeye, kehanet ya da diğer okült marifetlerini uygulamaya, hatta kurban kesmeye bile kalkışmaması"[46] yönünde hüküm verdiği görülüyor. Konstantin'den yaklaşık yarım yüzyıl sonra ise, kurban

43 Genç Plinius, Mektup 10.97.
44 De Ste. Croix (1963), 6-7; Lane Fox (1986), 423 vd.
45 Bunların durumu, hatta varlıkları tartışmalıdır. Watts (2015), 46 vd. onlarla ilgili çok ilginç bir tartışma sunar.
46 *LC*, 2.45.

kesmeye kalkışan herkese ölüm cezası çıkarıldı.[47] Bir yüzyıldan daha fazla bir süre sonra, MS 423'te Hıristiyan yönetim, hâlâ hayatta olan Paganların ortadan kaldırılacağını duyurarak –kendinden emin ve kaygı verici şekilde– ekledi: "Artık hiçbirinin var olmadığına inanıyoruz."[48]

47 C. Th., 16.10.6, 20 Şubat 356 tarihli.
48 C. Th., 16.10.22, MS 9 Nisan 423 tarihli; ayrıca bkz. Geffcken (1906), 224.

Altıncı Bölüm

Dünyanın En Muhteşem Yapısı

"RABB'den başka bir ilaha kurban kesen
ölüm cezasına çarptırılacaktır."

Mısır'dan Çıkış 22:20

Hıristiyan egemenliğinin birinci yüzyılının sonunda Kolezyum hâlâ Roma üstündeki nüfuzunu koruyor ve Parthenon Atina'nın üzerinde yükseliyordu. Yine de bu dönemin yazarları mimari üzerine tartışırken, onları etkileyen yapılar bunlar değildi. Asıl hayranlık duydukları Mısır'daki başka bir yapıydı. Bu yapı o kadar muhteşemdi ki antik dünyadaki yazarlar onun güzelliğini aktaracak sözcük bulmakta güçlük çekiyordu. Tarihçi Ammianus Marcellinus "Öylesine ihtişamlıydı ki sözcükler ona ancak haksızlık yapabilir" diye yazmıştı.[1] Başka bir yazar "dünyadaki en eşsiz ve en sıra dışı manzaralardan biri" diye düşünüyordu. "Dünyanın başka hiçbir yerinde böyle bir yapı yoktu."[2] Büyük salonları, sütunları, hayranlık uyandıran heykelleri ve sanatı, kısacası her şey, onu Roma dışında da "dünyanın en muhteşem yapısı"[3] haline getirdi. Adını duymayan kalmamıştı.

Şu an ise kimsenin haberi yok. Turistler Parthenon'a tırmanmaya çalışırken ya da Kolezyum'a huşu içinde bakarken, akademik çevre dışında çok az insan Serapis Tapınağı'nı biliyor. Nedeni de MS 392'de fanatik bir Hıristiyan topluluğunun desteklediği bir piskoposun orayı enkaza çevirmesiydi.

Bu tapınağın Hıristiyanların dikkatini neden çektiğini anlamak kolaydır. Yüzden fazla mermer basamağın tepesinde durarak, aşağıdaki ürkütücü beyaz mermer sokakların üzerinde yükselirken sadece merak değil aynı zamanda kıskançlık da uyandıran kışkırtıcı bir nesneydi. Dönemin Hıristiyanları yetersiz sayıdaki küçük kiliselere tıkış tıkış doluşurken, eski tanrılara ait bu yapı muazzam –devasa büyüklükte– bir anıttı. İskenderiye'ye doğru yelken açtığınızda fark ettiğiniz ilk yapılardan biriydi, çatısı diğerlerinin üzerinde beliriyor ve unutmanızın mümkün olmadığı bir manzara çiziyordu. Büyük İskender (nadiren tevazuyla itham edilecek bir adam) tarafından kurulan birkaç İskenderiye'den biri olan bu İskenderiye, hayranlık uyandıracak ka-

1 Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire*, 22.16.12.
2 *Expositio Totius Mundi et* Gentium 34 (ed. Rougé) - Hahn (2008), 335.
3 Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire*, 16.12.

dar zarif bir şehirdi. Kavurucu Mısır güneşinin altındaki geniş yolları, taze deniz melteminin içlerinden geçip insanları serinletmesine izin verecek şekilde tasarlanmış zarif ızgaralar üzerine yerleştirilmişti. Kentin simgesi olan yapılar, kültür ve mimarlık tarihinin de simgesi haline gelmişti: Antik dünyanın harikalarından biri olan Büyük İskenderiye Feneri de buradaydı; kelimenin tam anlamıyla *müzler* (ilham perileri) için bir mabet olan ama aynı zamanda yürüyüş yolları, amfitiyatrosu, yemekhanesi ve yerleşik akademiasıyla modern üniversitenin öncüsünü teşkil eden *Musaeum* da; Büyük İskenderiye Kütüphanesi de. Söylenene göre Iulius Caesar şehirden o kadar etkilenmişti ki Roma'yı geliştirmeye kararlı bir şekilde eve dönmüştü. İşte bütün bu yapıların hepsinden güzeli Serapis Tapınağı'ydı.

MS 392'de Caesar'ın hayranlık duyduğu şeylerin bir kısmı –savaş ya da yangınlarla– yok oldu ama Serapis hâlâ ayaktaydı ve gören herkesi hayrete düşürmeye devam ediyordu. Oraya ulaşmak için bir ziyaretçinin mabedin bir kaleyi andıran duvarlarına giden devasa basamaklarını tırmanması gerekirdi. İçeri girer girmez, gölgeli revaklarla çevrili zengin bir bahçe karşılar sizi. Gözünüz o çok beğenilen heykellerden birine takılabilir, söylenene göre o kadar gerçekçidirler ki her an nefes alıp verecekmiş gibi dururlar. Ve onların arkasında, parlak Akdeniz güneşi ışığında göz kamaştıran, tapınağın mermer sütunları yükselirdi.

Biraz yürüdükten sonra, kendinizi iç avlunun revaklarının arkasında geniş bir kütüphanede bulursunuz: Büyük İskenderiye Kütüphanesi'nin kalıntıları. Kütüphaneden kalanlar artık koruma için burada, tapınak bölgesinde saklanıyordu. Burası dünyanın ilk halk kütüphanesiydi ve en şaşaalı döneminde barındırdığı eserler yüz binlerce cilde ulaşmıştı. Şehrin kendisi gibi bu kütüphane de yıllar içinde birkaç kere darbe almasına karşın, kudretini korumayı başardı. Özgün kurumun ruhu burada saklı kaldı, şehirde dileyen herkes gelip burada kitap okuyabilirdi. 1940'larda yapılan kazılarda, kitapların raflara yerleştirildiği düşünülen on dokuz benzer oda ortaya çıkarıldı: Kütüphane 392 yılında açıldığında, dinden matematiğe her konuda binlerce cilt bu raflarda duruyordu.

Yani Serapis o zamanlar entelektüel birikim açısından son derece zengindi. Ama siz yürümeye devam edin, kütüphaneyi geçin, onu çevreleyen ders odalarını da geçin ve tapınağın içine girin, o zaman daha somut olarak ne türden bir zenginlik olduğunu göreceksiniz. Devasa kapılardan içeri girin, içerideki tütsünün ağırlığından oluşan loşluğa bir kere gözleriniz alışınca, altınla ya da gümüşle kaplanmış duvarlarda kandillerin parıldadığı neredeyse küstah denilecek zenginliğe sahip bir oda görecektiniz. Merkezde de hepsinden parlak olan bir nesne vardı: Tanrı Serapis'in devasa heykeli. Üstüne oturduğu Greko-Mısır şehri gibi bu tanrı da bir melezdi. Şu yakışıklı sakallı

profile bakın, belki de Jüpiter'e baktığınızı düşüneceksiniz; ancak kendisine "Osiris" dedirtecek kadar da Mısırlıydı. Söylenceye göre, şehirdeki karışık ırklara uyum getirmek ve birlikte savaşmalarından ziyade dua etmelerini sağlamak için kasıtlı olarak yaratılmış ölümsüz bir karışımdı. Saçma belki – ama Serapis yine de son derece etkili tanrısal bir diplomat gibi hareket etmiş ve münakaşacı olmalarıyla meşhur bu insanları birleştirmeye yardım etmişti. Geceleri binlerce tapınakta sayısız meşalenin aydınlattığı bu şehirde en çok tapınılan tanrılardan biriydi Serapis.

Bu boyuttaki tüm heykeller gibi Serapis de değerli malzemelerle kaplanmış, ahşap bir yapıya sahipti: Tanrı'nın kaba hatları parlak beyaz fildişinden yapılmıştı; devasa uzuvları metal cüppelerle kaplıydı – büyük ihtimalle gerçek altındı. Heykel o kadar büyüktü ki kocaman elleri neredeyse oturduğu odanın iki ucuna değecekti; eğer ayağa kalksaydı, çatıyı yerinden kaldırabilirdi. Güneş bile ona hayrandı: Yılın belli bir gününde şafak ışıklarının tapınağın içine süzülüp tanrının dudaklarını öpmesi için doğu duvarına küçük bir pencere inşa edilmişti.

Yine de yeni nesil Hıristiyan ilahiyatçılar için Serapis bir sanat harikası değildi ya da çok sevilen bir yerel tanrı. Serapis bir ifritti ve MS 392'de şehrin piskoposu bu ifrite karşı kesin olarak harekete geçmeye karar verdi. İskenderiye'nin yeni piskoposu Theophilos, bu an için aylardır –yaşamöyküsüne bakacak olursak doğduğu günden beri– hazırlanmaktaydı. Söylendiğine göre daha çocukken, bakıcısı onu dua etmesi için Artemis ve Apollo tapınağına götürmüştü. Kucağında Theophilos ile tapınağa girdiğinde, tanrıların heykelleri kendiliğinden yere düşüp parçalara ayrılmıştı. O halde bu adamın kaderinde yok etmek vardı. Bir yetişkin olarak Theophilos daha uzlaşmacıydı. "Haç" demişti bereket vaazlarından birinde, "putların tapınaklarını kapatıp kiliseleri açar ve onları taçlandırır. Haç ifritleri şaşırtarak onların korku içinde kaçmasına neden olur."[4]

Hiddetli sözlerdi söyledikleri – ancak Hıristiyanlar yıllardır bu şekilde ateş püskürüyordu ve çoktanrıcılar onları görmezden gelmeyi başarmıştı. Ama dünya değişiyordu. Bir Hıristiyan'ın Roma tahtına ilk kez oturmasının üzerinden seksen yıl geçmişti ve aradan geçen zamanda Kuzu'nun dini, onu inkâr eden herkese karşı giderek artan bir şekilde kendinden emin bir tavır almıştı. İskenderiye'de hâkimiyeti ele aldığından beri Theophilos, heykelleri yıkan bir bela olarak önceden verdiği sözü tutmuştu. Önce iki tapınaktan en kutsal nesneleri çalmış ve Hıristiyanların alay etmesi için sokaklarda dolaştırmıştı. Eski tanrılara tapanlar çok sarsılmış ve öfkeye kapılmıştı: Bu vahim ve isteyerek yapılan bir saygısızlıktı, bu hadisenin ardından Hıristiyanlar

4 Russell (2007), 69.

öfkeli putperestler tarafından saldırıya uğradı, hatta öldürüldü. Olay her ne kadar üzücü ve nahoş olsa da, daha sonra olacaklar yaşananları tamamen gölgede bırakacaktı.

MS 392'nin başlarında bir gün, başını Theophilos'un çektiği kalabalık bir Hıristiyan topluluk tapınağın dışında toplanmaya başladı. Ardından, İskenderiyelilerin endişeli bakışları altında, bu kalabalık merdivenlerden çıkarak kutsal alana girdi ve dünyanın en güzel yapısının içine daldı.

Ve sonra onu yok etmeye başladılar.

Theophilos'un doğrucu müritleri o meşhur sanat eserlerini, adeta canlı gibi duran heykelleri ve altın kaplama duvarları parçalamaya başladı. Tanrının devasa heykelinin önünde geldiklerinde bir an duraksadılar: Söylentiye göre eğer Serapis zarar görürse gök çökecekti. Theophilos bir askere baltasını almasını ve ona vurmasını emretti. Asker çift başlı baltayla Serapis'in yüzüne vurdu. Tanrının yüzyılların dumanıyla kararmış büyük fildişi profili paramparça oldu.

Hıristiyanlar sevinçle kükredi ve ardından cesaretlerini toplayıp işi tamamlamak için etrafa saldırdı. Serapis'in kafası boynundan koparılmış, ayakları ve elleri baltalarla kesilmişti; iplerle yerde sürüklendi, sonra da yakıldı.

Durumdan memnun Hıristiyan bir vakanüvisin belirttiği gibi, "eskimiş bunak" Serapis "ona tapan İskenderiye'nin gözleri önünde yanıp kül oldu."[5] Tanrının dev gövdesi, daha büyük bir toplumsal aşağılanma için saklandı: Amfitiyatroya götürüldü ve büyük bir kalabalığın önünde yakıldı. "Ve bu," vakanüvisimizin memnuniyetle belirttiği gibi, "Serapis'in boş batıl inancının ve kadim hatasının sonu oldu."[6]

Kısa bir süre sonra, tapınağın yıkıntıları üzerine Vaftizci Yahya'nın kutsal emanetlerini barındıran bir kilise inşa edildi – Serapis'e ve mimariye son bir hakaret. Doğal olarak daha vasat bir yapıydı.

Daha sonraki Hıristiyan kroniklerine göre, bu bir zaferdi. Hıristiyan olmayan anlatılara bakıldığındaysa bir trajedi ve saçmalık. Yunan yazar Eunapios yıkımın Tanrı'ya saygıdan ziyade açgözlülükten yapıldığını düşünüyordu. Ona göre Hıristiyanlar erdemli savaşçılar değildi: onlar serseri ve hırsızdı. "Çalmadıkları tek şey taş döşemeydi" diye gözlemledi acıyla – ve çalamamalarının tek nedeni de taşların ağırlığından dolayı yerinden çıkarılamamasıydı. Küçümseyerek yazdığı gibi "bu savaşçı ve onurlu erkekler" bu güzel tapınağı "açgözlülükten" yok etti, ancak barbarlıklarını bitirdikten sonra "tanrılara galip gelmeleriyle övündüler ve saygısızlıklarına, dinsizliklerine gururlana-

5 Rufinus, *Church History*, 11.23.
6 Rufinus, *Church History*, 11.23.

cakları bir şey gözüyle baktılar."[7] Geriye hiçbir şey kalmadı. Hıristiyanlar tapınağın her taşını söktüler, devasa mermer sütunları devirdiler ve duvarların çökmesine neden oldular. Mabedin tamamı şaşırtıcı bir hızla yıkıldı; dünyanın en büyük yapısı "rüzgârlarla savrulmuştu."[8]

Dünyanın en büyük kütüphanesinin kalıntılarını oluşturan binlerce kitap, bir daha geri gelmemek üzere kayboldu. Muhtemelen yakıldı. Tarihçi Luciano Canfora'nın gözlemlediği gibi "kitapların yakılması, Hıristiyanlığın gelişinin ve zorla kabul ettirilmesinin bir parçasıydı." Pagan tapınaklarına karşı savaş, çoğu kez tapınakların içinde muhafaza edilen kitaplara karşı da bir savaştı. Şayet yakılmışlarsa, bu, Canfora'nın "Hıristiyanlığın eski kültüre, onun mabetlerine, yani kütüphanelere karşı yürüttüğü savaşın melankolik deneyimleri" olarak adlandırdığı önemli bir andı.[9] Bin yıldan fazla bir süre sonra, Edward Gibbon yaşanan ziyana sinirlendi: "Boş rafların görünümü, zihni dini önyargılarla tamamen kararmamış her insanda pişmanlık ve öfke uyandırdı."[10]

Giden bir tapınaktan çok daha fazlasıydı. Yıkımın haberi imparatorlukta yayıldıkça, eski kültürün ruhundan da bir şeyler öldü. Tapınağa ne olduğunu gören birçok İskenderiyelinin anında Hıristiyanlığa geçtiği söylenir. Bu korkunç bir vandallık örneğiydi. Filozoflar ve şairler dehşet içinde şehirden kaçtı. Gök, eski batıl inancın buyurduğu gibi çökmemişti. Ama bir şeyler gitmişti. Kalmaya cesaret eden entelektüeller arasında korkunç bir melankoli hâkimdi. Bir Yunan âliminin umutsuzluk içinde yazdığı gibi: "Bir zamanlar ölüler, şehri canlı olarak arkalarında bırakırdı, şimdi biz yaşayanlar, şehri mezarına taşıyoruz."[11]

7 Eunapius, *Lives of the Philosophers*, 472.
8 Eunapius, *Lives of the Philosophers*, 472.
9 Canfora (1987), 192.
10 Gibbon, *Decline and Fall*, Chapter 28, Vol. IV, 201.
11 Palladas, *The Greek Anthology*, IX.501.

Yedinci Bölüm

Tapınakları Küçümsemek

"Bir din olarak paganizmin zayıflığı ortadadır...
sonunda yerini daha yüksek bir inanca bırakmak zorundaydı."

Gilbert Grindle, *Roma İmparatorluğu'nda Paganizmin Yıkılışı*, 1892

Bu yeni Hıristiyan çağı bir düş ve bir özgürlük beyanı ile başladı.

MS 312 yılının ekim ayında İmparator Konstantin, Avrupa tarihinin en ünlü düşlerinden birini gördü. Hikâyeye göre bir gün, imparatorluk rakibi Maxentius'a karşı yaklaşan savaştan kısa bir süre önce, Konstantin öğle vakti dua ederken gökyüzüne baktı. Gördüğünü iddia ettiği şey yüzyıllar boyunca parlayacaktı. Çünkü Konstantin güneşin üstünde ışıktan bir haç gördü. Ve onun yanında şu sözcükler yazılıydı: "Bununla fethet."[1] Konstantin ve ordusu, Barış Hükümdarı'nın [İsa'nın] yardımıyla savaşı kazanmaya gitti. Konstantin'in inanca intisabı –öyle söyleniyordu– artık kesinleşmişti.

Konstantin yeni dinini tanıtmak için hızla harekete geçti. Ertesi yıl, Hıristiyanlara yapılan zulmün sona erdiğini söyledi. Gerçekten de Milano Fermanı'nın bundan çok daha fazlasını vaat ettiği söylenir. "Her insanın dilediği ibadeti uygulamakta tam bir hoşgörüye sahip olacağını" duyurdu.[2] "Bu olağanüstü bir dönemdi" diye yazdı tarihçi Eusebios. "İnsanlar artık eski zalimlere olan korkularını yitirmişti... ışık her yerdeydi... Hem şehirde hem de ülkede insanlar dans ettiler ve şarkı söylediler."[3]

Bu pek de doğru değildi. Herkes dans edip şarkı söylemedi. Hıristiyanlık tarihi, Konstantin'i "gerçek dinin bahşettiği meziyetin önde geleni" olarak hatırlayabilir, ancak Hıristiyan olmayanların ona duyduğu sempati sınırlıydı.[4]

---

1 Bu, Eusebios'un *Konstantin'in Hayatı*'ndan, söylediğine göre Konstantin'in kendi ağzıyla anlattığı versiyonudur. Eusebius'un belirttiğine göre "başka herhangi biri tarafından anlatılmış olsaydı inanılması zor olabilirdi." (LC 1.26 vd.) Tarihçiler ise daha sonra inanmakta zorluk çektiler. Lactantius'taki başka bir anlatı ise (*On the Deaths of the Persecutors*, 44.3 vd.) biraz farklıdır. Burada Konstantin'e bir rüyada ordusunun kalkanlarına Tanrı'nın ilahi işaretini "chi-rho" şeklinde çizdirmesi söylendi. Lactantius'un dediği gibi "kalkanlara Mesih'i işaretletti."

2 Milano Fermanı, MS 313, Lactantius'tan, *On the Deaths of the Persecutors*, 48.2-12, Stevenson'dan alıntı. (1987), 284-5.

3 *HC*, 10.9.7.

4 *HC*, 10.9.6.

Birçok kişi Hıristiyanlığa aniden geçilmesine derin bir şüphe ve daha çok da hoşnutsuzlukla baktı. Hıristiyan olmayan bir tarihçi, "kötü yaradılışlı" ve "tehlikeli eğilimlere" sahip bu adamın din değiştirmesinin nedeninin gökte yanan haçlar değil, yakın zamanda karısını öldürmekten (iddiaya göre oğluyla şüpheli bir ilişkisi olduğu için onu banyoda kaynatmıştı) dolayı kapıldığı suçluluk duygusuydu" diye yazmıştı. Gerçi eski tanrıların rahipleri de uzlaşmazlık içindeydi. Konstantin'in bu suçlardan arınamayacak kadar kirli olduğunu söylediler. Hiçbir ayin onu temizleyemezdi. Konstantin, bu kişisel buhran anında, "Hıristiyanlığın, onu nasıl tüm suçlarından arındıracağını ve bütün günahlarını hemen bağışlatacağını" temin eden bir adamla konuşup –söylenilenlere göre– derhal inanmıştı.[5]

Katı bir Romalı gelenekçi olan tarihçi Zosimus'un anlattığı hikâye de böyleydi. Tarihler gerçekten tutmuyordu –Konstantin Hıristiyanlığı karısını öldürmeden çok önce benimsemişti– ancak hikâye, Roma'nın eski aristokrat ailelerinin aniden Hıristiyan olan imparatorlarına karşı ne kadar kötü niyetli hissettiklerine dair ipuçları verir. Gösterişli bir biçimde gelişen yeni inancı olmasa bile, Konstantin'de Romalı aristokrat hassasiyetleri rahatsız eden çok şey vardı. Roma'nın ihtişamlı günlerinde gerçek erkekler kıyafetlerinde lüksü küçümserdi: şık giyimiyle adı çıkmış Caesar'ın sadece kollarını biraz uzun giymesi bile kaşları ve şüpheleri yukarı çekmeye yetmişti. Asıl Romalılar –ya da retorik öyle gelişmişti– uygun biçimde erkeksi olan basit tunikler giymeliydi. Konstantin aksine o kadar çok mücevher, taç ve ipek elbise tercih etti ki, yaşamöyküsünün yazarı Eusebios bile onu savunmak zorunda kaldı. Eusebios kendi haline bırakıldığında, Konstantin'in hiç şüphesiz kendini giydirmeyi, "Tanrı'nın bilgisi" ve "ölçülü olmak, dürüstlük, dindarlık ve diğer bütün erdemlerin" nakışlarına tercih ettiğini yazdı.[6] Ne yazık ki Konstantin, halkının da çocuklar gibi biraz gösterişten hoşlandığını fark etti ve bu nedenle genellikle altın işlemeler ve çiçekler içeren daha ince ipliklerden örülme kıyafetler giymek zorunda kaldı. İnsanın imanının görkemi için yapmak zorunda kaldığı fedakârlıklardı bunlar.

Altın kaplama olan yalnızca Konstantin'in imparator kişiliği değildi. Yakın zamanda zulüm gören Kilise birden kendini şaşırtıcı miktarda zenginliğin beklenmedik alıcısı olarak buldu. Bir piskoposa imparatorun maliye memurundan "herhangi bir miktar isterse, bunun sorgusuz sualsiz kendisine ulaştırılacağı" söylendi.[7] Kilise topraklarına vergi indirimi getirildi, din adamları kamu görevlerinden muaf tutuldu, piskoposlara hediyeler ve ziyafetler sunuldu; dullara, bakirelere ve rahibelere yıllık ödenek verildi... Liste uzayıp

5 Zosimus (1814), Book 2, 51.
6 Eusebius, *Oration in Praise of Constantine*, 5.6.
7 *HC*, 10.6.3.

gider. Konstantin'in inşa ettirdiği devasa kiliseler hayranlık uyandırıcıydı. Kutsal Kabir Kilisesi'ne huşuyla bakan bir hacı "Süslemeler sözcüklerle anlatılmayacak kadar olağanüstü" diye yazmıştı. "Tek görebileceğiniz şey altın, mücevher ve ipek... yapının kendisi muhteşem... altın, mozaik ve değerli mermerlerle süslenmiş." Bu yapılar Konstantin'in bağlılıklarının kaynağını gösterir; tarihçi Peter Brown'ın çok güzel tanımladığı gibi onlar "taştaki vaazlar"dı. Bu, mimariyle ilgiliydi – ama aynı zamanda niyetle de.[8]

Bütün bunlar için bir yerlerden para bulunmalıydı. Şimdi Konstantin, inatla "kendilerini Hıristiyanlıktan geri çeken" ve "yalan mabetlerini" ziyaret etmeye devam eden "lanetlenmiş ve budala insanlara" dönmüştü – başka bir deyişle, yakın zamanda "pagan"[9] denilecek insanlara.

Konstantin'in bu zenginliği elde etmek için seçtiği yol basit ve aşağılayıcıydı: Heykellerin tapınaklardan alınmasını talep etti. Söylendiğine göre Hıristiyan yetkililer imparatorluğu dolaşıp eski dinin rahiplerine heykellerini tapınaklarından çıkarmalarını emretti. 330'lardan itibaren imparatorluktaki kutsal nesnelerden bazıları kaldırılmaya başlandı. Bugün için Konstantin'in emrinin korkunçluğunu anlamak zordur. Michelangelo'nun *Pietà*'sı Vatikan'dan alınıp satılsaydı, bu, korkunç bir kültürel vandalizm eylemi olarak görülürdü – ancak heykelin kendisi kutsal olmadığı için kutsala saygısızlık sayılmazdı. Roma tapınaklarındaki heykeller ise kutsaldı. Onları ortadan kaldırmak büyük bir ihlaldi ve Konstantin bunu biliyordu.

Gerçekten de hakaret çekiciliğin bir parçasıydı. Konstantin'in tebaasının çoğu hâlâ onların "boş putlarından" korkuyor ve onlara saygı duyuyordu. Neden öyle olmasındı ki? Greko-Romen tapıncının tarihi bin yıl ve daha öncesine, Homeros'un sayfalarından çok önceye, hatta tarih öncesine uzanıyordu. Hıristiyanlığın ortaya çıkması sadece üç yüzyıllık bir süreçti. Konstantin bu "batıl inancı" yalnızca yirmi yıl önce benimsemişti. O sıralar İsa'nın diğer bütün tanrılara karşı zafer kazanma olasılığı nerdeyse mantıksız bir şeydi. Konstantin dirilmiş Rabb pahasına putlara tapmakta ısrar eden uzlaşmaz bir halkla karşı karşıya kaldı. "Eğer onların tapınaklarını ve oradaki suretleri küçümsemelerini sağlayabilirse" din değiştirmelerinin daha kolay başarılacağını fark etti.[10] Ve dikbaşlı paganlara tanrılarının kibrini göstermek için heykellerini kırarak açıp –kelimenin tam manasıyla– içlerinin boş olduğunu göstermekten daha iyi bir yol olabilir miydi? Dahası, merkezinde kurban vermenin olduğu bir dini sistem, kurban edecek bir şey olmadığında hayatta kalmak için güçlük çekerdi. Eylemleri için Kutsal Kitap'ta güzel bir örnek vardı. "Yasa'nın Tekrarı"nda, Tanrı kendi seçtiği insanlara sunakları

8 İspanyol bir hacı olan Egeria, Brown'dan alıntı (1997), 38, bu paragrafı kendisine borçluyum.
9 *LC*, 2.56; *EH*, 2.5; *LC*, 3.53.2.
10 *EH*, II.5.

devirmesini, kutsal ormanları yakmasını ve tanrıların heykellerini baltayla parçalamasını emretmişti.[11] Eğer Konstantin tapınaklara saldırdıysa, vandallık yapmıyor, Tanrı'nın emrini yerine getiriyordu.

Ve böyle başladı. Büyük Roma ve Yunan tapınaklarına –Eusebios'un söylediğine göre– zorla girildi, heykeller dışarı çıkarıldı ve parçalandı. Yetkililer "işe yarar görünen malzemeleri kazıdı ve ateşte eriterek saf hale getirdi", ardından değerli metalleri imparatorluk hazinesine koydular. Değersiz kalıntılar "bir utanç hatırası olarak saklamaları için batıl inançlılara" bırakıldı.[12] Ancak imparator bununla da kalmadı. Tapınaklara da saldırıldı: Emriyle kapıları çıkarıldı; çatıları söküldü, "bazıları metruk bırakıldı, harabeye çevrildi ya da tahrip edildi."[13] Bir mabet yıkıldı; Kilikya'daki bir tapınak yerle bir edildi. Eusebios'a göre Konstantin'in planı işledi ve "yurttaşlar kendiliğinden eski görüşlerinden vazgeçti."[14] "Kendiliğinden" sözcüğü bu bağlamda biraz zayıf kalır.

Bütün tapınak heykelleri yok edilmemişti. "Zorba" Konstantin sanattan da anlardı ve birçok nesne, ganimet olarak yeni şehri Konstantinopolis'e geri gönderildi (Konstantin, Büyük İskender gibi kendini geride tutacak bir değildi). Delphi kâhini Apollon "adi bir gösteri" olarak bir meydanda sergilendi; Delphi'nin kutsal tripodları Konstantinopolis'in hipodromunda ortaya çıkarken, Helikon *Müzleri* kendilerini Konstantin'in sarayına yerleşmiş buldu. Başkent harika görünüyordu. Tapınaklar da saygısızlığa uğramış görünüyordu, öyleydi de. Yaşamöyküsü yazarının belirttiği gibi, Konstantin "kâfirlerin batıl inançlarını her şekilde çürütmüştü." [15]

Konstantin'in tebaasından yapmasını istediği şeyin dehşetine rağmen yine de çok az direniş oldu. "Bu tasarıyı uygulamaya geçirmek için askeri yardıma ihtiyaç duymadı" diye kaydeder vakanüvis Sozomenus. "Halk, eğer bu emirlere uymazsa, kendilerinin, çocuklarının, eşlerinin kötülüğe maruz kalacağı korkusuyla pasif kalmaya ikna edildi."[16] Konstantin, yeğeni "dönek" imparator Iulianus'un küçümseyerek söylediği gibi "bir sarrafın zihnine sahip bir tirandı."[17] Yaptıkları diğer Hıristiyanlara cesaret verdi ve saldırılar yayıldı. Birçok şehirde insanlar "imparatorun herhangi bir emri olmaksızın, kendiliğinden yakındaki tapınakları ve heykelleri imha edip ibadethaneler dikti."[18]

---

11 Yasa'nın Tekrarı 12:2-3, Watts'ta tartışılmıştır (2015), 46-7.
12 *LC*, 3.54.6.
13 *EH*, II.5.
14 *LC*, 3.54-7.
15 *LC*, 3.54.
16 *EH*, II.5.
17 Julian: Frend'den alıntı (1965), 160.
18 *EH*, II.5.

Hıristiyanlık daha hoşgörülü olabilirdi: Bu yolu seçeceği önceden belirlenmemişti.[19] Hoşgörü, hatta Hıristiyanların birliği için umutlarını dile getiren Hıristiyanlar vardı. Ancak bu umutlar boşa çıktı. Hoşgörüsüz olmak isteyenler için tektanrıcılık çok güçlü silahlar sunuyordu. İnanmayanlara yapılan zulümler için Kutsal Kitap'ta yeterince çok gerekçe vardı. Kitabı Mukaddes, Hıristiyan yazarların belirttiği gibi, putperestlik konusunda çok nettir. Firmicus Maternus'un hükümdarlarına –tamamen doğru– şekilde hatırlattığı üzere, "imparatorların üzerinde bu kötülüğü kınamak ve cezalandırmak gibi bir zorunluluk vardı." "Suçun ciddiyeti her yönden sorgulanmalıdır." Ve Tanrı, putperestliğin cezası olarak tam olarak ne tavsiye etmişti? "Yasa'nın Tekrarı" açıktı: Bunu yapan kişi taşlanarak öldürülmelidir. Peki bütün bir şehir böyle bir günaha düşerse? Yanıt yine açıktı: "Yıkım kararlaştırıldı."[20]

Kutsal olana saygısızlık asırlarca devam etti. MS beşinci yüzyılda, Atina'daki Akropolis'in en önemli parçası ve imparatorluktaki en ünlü sanat eserlerinden biri olan Athena'nın devasa heykeli, neredeyse bin yıldır nöbet tuttuğu yerden söküldü ve Konstantinopolis'e gönderildi – Hıristiyan şehir için büyük bir başarı, "paganlar" içinse büyük bir hakaretti. Bu lekeleme eylemi Atinalı bir filozofun rüyalarına musallat oldu: Artık evsiz olan Athena'nın kendine sığınmak için geldiği bir kâbus gördü. Diğer filozoflar bu saldırgan yeni dine öylesine nefret doluydular ki "Hıristiyan" sözcüğünü bile söylemek istemiyorlardı, onları "hareket ettirilmemesi gerekeni hareket ettiren"[21] insanlar olarak adlandırdılar.

Yağmalanmış sanat eserleri üzerine bir pazar gelişti ve şeytani misillemelere göğüs geren Hıristiyanlar özellikle değerli heykelleri alıp satmaya başladılar. Buna karşılık çoktanrıcılar da, iyi bir sanatçı soyağacının, heykeli tahrip olmaktan koruyacağını anlayarak, kaidelerine yanlış imzalar yontuyordu. Birçok etkileyici olmayan heykel birdenbire, Hıristiyan çekiçlerinden kurtulmak için, tabanında –tamamen asılsızca– büyük Yunan heykeltıraşlarından birinin –Polykleitos ya da Praksiteles– eseri olarak ilan edildi. Bazıları mizah konusu bile oldu. Yunan şair Palladas, varlıklı bir Hıristiyan'ın evindeki güzel bir dizi tanrı heykeline bakarken şöyle demişti: "Hıristiyan olan Olimpos sakinleri burada rahatsız edilmeden yaşıyor: çünkü burada en azından, onları eritmek için bekleyen kazandan kurtulacaklar."[22]

---

19 Bu konuyla ilgili harika bir yorum için bkz. "Lambs into Lions: Explaining Early Christian Intolerance", H. A. Drake (1996).

20 Firmicus Maternus, *The Error of the Pagan Religions*, 29.1-3.

21 Marinus, *Life of Proclus*, 30.

22 Palladas, *The Greek Anthology*, IX.528.

Hıristiyanlar hikâye anlatmayı severdi.[23] Yıllar önce, büyük Hıristiyan şehri Efes'te yedi iyi Hıristiyan erkek yaşıyordu. Hıristiyan olmak için korkunç günlerdi: İmparator Decius tahttaydı ve (hikâyeye göre) bütün Hıristiyanların tanrılara kurban vermek zorunda olduğunu yoksa öldürüleceklerini ilan etmişti. Bunu duyan yedi kardeşin ruhu kederle doldu, ama iyi birer Hıristiyan olarak kurban vermeyi reddettiler ve bir dağın eteğindeki mağarada saklanıp dua etmeye başladılar.

Bu haber üzerine Decius çok sinirlendi. Hıristiyanları açlıktan öldürmeye karar verdi ve bunun için mağaranın ağzını duvarla ördürdü. Ve kardeşler, olağanüstü bir şans –ya da daha doğrusu merhametli Rabb'in iradesi– olmasaydı bedenleri gömülü olarak orada kalacaklardı. 362 yıl* sonra, yakınlarda çalışan bir grup taş ustası mağaranın ağzını açtı. İçerideki yedi uyuyan, gürültüyle uykularından kalktı; sadece bir gece uyuduklarını düşünerek her zamanki gibi birbirleriyle selamlaştılar. Daha sonra, içlerinden birini –Malchus'u– ekmek alması için şehre göndermeye karar verdiler. Malchus mağaradan çıkıp tepeden aşağı yürüdü ve yıllar önce kaçtıkları Efes şehrinin kapılarına geldi. Ama şehir kapısına geldiğinde Malchus hayretler içinde kaldı, çünkü kapının üstünde büyük bir haç görmüştü. Şaşırarak döndü ve aceleyle başka bir kapıya gitti ve aynısını gördü: Şehir girişinin üzerinde ikinci bir büyük haç vardı. Rüya görüp görmediğini merak eden Malchus şehre yürürken etrafta adamların Tanrı hakkında konuştuğunu duydu. "Bu nedir?" diye sordu. Burası Efes olamazdı. Dün hiç kimse Mesih'in adını anmaya cesaret edemezken, şimdi herkes onu kabul ediyordu.

Tarihçiler tüm imparatorluğun nasıl bu kadar hızlı bir şekilde Serapis'e kurban vermekten Mesih'e tapınmaya geçtiğini anlatmaya başladıklarında, anlatıları genellikle Yedi Uyurlar'ın ruhundan fazlasını taşır. Malchus Efes'e girdiğinde, Hıristiyan yobazların heykellerini kırmasından ya da her yere haçlar dikmesinden rahatsız olan Artemis'e tapanlarla karşılaşmaz. Dionysos'a tapanların hiçbiri insanların zamanlarını İsa hakkında konuşarak geçirmesinden öfkeyle şikâyet etmiyordu. Bu hikâyedeki "Paganizm" yenilmekten ziyade yok olmuştu – ve kimse onun yasını tutmuyordu.

Sonraki tarihçiler daha da ileri giderek "paganizmin" sonunun baskı değil özgürleşme olduğunu iddia edeceklerdi. Dayatma olmaktan çok uzaktı, diye devam eder hikâye, Hıristiyanlığın gelişi aslında memnuniyetle karşılanan bir rahatlamaydı. Çoktanrıcı dinler temelde son derece aptalcaydı, öyle ki çoktanrıcıların kendileri bile bu dinlerin gittiğini görünce rahatladılar. Zeus

---

* Tarihler konusunda *Legenda aurea*'yı zorlamamak en iyisidir. 362 yıl onların uyuması için verdiği süredir; 120 yıl, hükümranlıkları yedi adamın uykusunun başında ve sonunda bahsedilen iki imparator arasındaki gerçek zaman aralığına daha yakın olacaktır.

23 Yedi Uyurlar'ın bu versiyonu için bkz. Jacobus de Voraigne, *The Golden Legend.*

ya da Hera'yı ya da Dionysos'u hiçbir zaman gerçekten ciddiye almadılar. Kim alırdı ki? "İnsan aklı", Gibbon'un dediği gibi, "Paganizmin budalalığına karşı kolay bir zafer elde etmişti."[24] Yirminci yüzyıla kadar seçkin âlimler "paganlar" ile "kâfirler"in Hıristiyanlık ortaya çıkmadan çok önce zaten kendi dini öğretilerinden vazgeçtiklerini iddia edecekti. Bir başkası ise şu sonuca varmıştı: "Paganizmin zayıflığı ortadadır... sonunda yerini daha yüksek bir inanca bırakması kaçınılmazdı." Onu yeniden canlandırmaya ya da korumaya yönelik herhangi bir girişim "başarısızlığa mahkûmdu."[25]

Roma dini, o haç gökyüzünde görünmeden çok önce zaten can çekişiyordu. Bu eski dinler, söylenene göre, bu kaygı çağında asla işe yaramayacaktı, çünkü içerdikleri dini çoğulculuk "şaşırtıcı sayıda seçenek"le[26] sonuçlanıyordu. Basit bir şekilde söylemek gerekirse çok tanrı vardı. İmparatorluk bu yeni dine direnmedi; onu bekliyordu – onu kollarını açarak karşıladı. Yirminci yüzyıl Fransız yazarı Jacques Lacarrière'in belirttiği gibi, Konstantin Hıristiyanlığın özgürlüğünü duyururken "yalnızca fiili bir gerçekliği ilan etmişti: *Orbis romanus*'ta[27] [Roma dünyası] Hıristiyanlığın nihai kuruluşu." Konstantin zaten uzun süredir var olan bir durumu resmi olarak tanımaktan başka bir şey yapmadı. Alman akademisyen Johannes Geffcken "hiçbir antik tarih âlimi ciddiye alınmamalıdır... Hıristiyanlığın doğuşu ve yayılması ile paganizmin gerilemesi arasında doğrudan bir bağlantı olduğuna dair eski günlerin dogmasına inanacaklar " diye yazmıştı.[28]

Diğer tarihçiler, Hıristiyanlığın benimsenmesini zayıflayan bir imparatorluk için bir nimet olarak tanımladılar – hâlâ da öyle tanımlıyorlar. El yazmaları üzerine yakın zamanda yayımlanan bir kitap, Hıristiyanlığa geçişi pragmatik bir sivil yenilenme şeması olarak sunar, barbar saldırıların baskısı altındaki Roma "kimliğini, kendini Hıristiyan olarak yeniden icat ederek korumuştur"[29] diye açıklar. Hıristiyanlık bu anlatılarda, ani bir dayatma değil; özgür kalma, bir rahatlama, bir kurtuluştu. Modern tarihçiler Konstantin'in din değiştirme anını "Zulmün Sonu" olarak kolayca yorumlayabilirler. "Hıristiyanlığın zaferi" ifadesi genellikle eleştirmeden ve olumlu imalarla kullanılır.[30]

Bu, kesinlikle doğru değil. On milyonlarca insandan oluşan imparatorluklar, bin yılı aşkın bir süredir gözlemledikleri dinlerini neredeyse bir gecede,

24 *Decline and Fall*, Vol. II, Chapter 15, 55.
25 Grindle (1892), 16.
26 Dodds (1965), 132-3; Geffcken (1920), 25-34.
27 Lacarrière (1961), 87.
28 Geffcken (1920), vii.
29 De Hamel (2016), 19.
30 Stevenson (1987), bkz. Bölüm 24, "Constantine and the End of Persecution, 310-313" başlıklı, 282 vd.

hiçbir rahatsızlık duymadan terk etmezler. Roma İmparatorluğu da farklı değildi. Birçoğu isteyerek ve mutlu bir şekilde Hıristiyanlığa intisap etti (bu dönemde "intisap etmek" ne anlama geliyorsa). Ama birçoğu da etmedi. Konstantin'in sözde alevli haçı gördüğü sırada imparatorluğun büyük çoğunluğu Hıristiyan değildi. Net rakamlarla bir hükümde bulunmak çok zor fakat Hıristiyanlar azınlıktaydı. İmparatorluğun toplam nüfusunun % 7 ila 10'unu oluşturdukları tahmin ediliyor. Bu da kabaca altmış milyonluk bir nüfusta yalnızca dört ila altı milyon insanın Hıristiyan olduğu anlamına gelir. Geriye, dönüştürülecek elli beş milyon daha kalıyordu. İmparatorluktaki herkesin bir Hıristiyan'ın imparatorluk morunu giymesini kutladığı fikri saçmalıktı.[31]

Sokaklarda şarkı söyleyip dans eden ve tapınakları yok edilirken birbirlerine ve parlayan gözlerle bakan on milyonlarca insan mı? Bu pek mümkün görünmüyor. Yine de tarihçiler onların tepkileri karşısında muhteşem bir kayıtsızlık örneği gösterdiler. Tarihi kazananlar yazar ve Hıristiyan zaferi de kesinlikle öyle yazıldı. Kilise, Avrupa düşüncesine bin yıldan fazla bir süre egemen oldu. 1871'e kadar Oxford Üniversitesi, tüm öğrencilerin İngiltere Kilisesi'ne üye olmasını şart koşarken, bir Oxford Koleji'nde burs alabilmek için ise kişinin rahip olması gerekiyordu.[32] Cambridge biraz daha özgürdü – ama çok da değil. Hıristiyanlığın eleştirilmesine imkân sağlayan bir atmosfer mevcut değildi ve gerçekten de İngiliz tarihinde bu konuda çok az eleştiri vardı. Yüzyıllar boyunca tarihçilerin büyük çoğunluğu sorgusuz sualsiz Hıristiyan davasını benimsedi ve Hıristiyan olmayanlardan rutin ve aşağılayıcı bir şekilde "pagan", "kâfir" ve "putperest" olarak söz etti. Bu "paganlar"ın âdetleri ve çektikleri ıstıraplar küçümsendi, değersizleştirildi ve –çoğunlukla da– görmezden gelindi. Modern bir tarihçinin gözlemlediği gibi: "Erken dönem Hıristiyan tarihinin hikâyesi neredeyse tamamen Hıristiyan kaynaklarla sınırlı kalmıştır."[33]

Ancak bir anlığına Hıristiyanlığın yayılmasına diğer taraftan bakın, ortaya çıkan resmi okumak daha çetrefillidir. Ne muzafferdir ne de neşeli. Zorla din değiştirme ve idari zulmün hikâyesidir. Büyük sanat eserlerinin yok edildiği, binaların yıkıldığı, özgürlüklerin ortadan kaldırıldığı bir hikâyedir. Din değiştirmeyi reddedenlerin suçlu ilan edildiği ve zulüm derinleştikçe bağnaz yetkililer tarafından takip edildikleri, hatta idam edildikleri bir hikâyedir. Hıristiyanlara yönelik kısa süreli ve tek tük görülen Roma zulmü, Hıristiyanların başkalarına yaptıklarıyla kıyaslanınca sönük kalır – kendi aralarında sapkın bulduklarının yaptıklarından bahsetmiyorum bile. Eğer bu size mantıksız geliyorsa, o zaman şu basit gerçeği düşünün: Bugün dünyada

31 Rakamlar için bkz. Stark (1996), Kaegi (1968) ve Hopkins (yaz 1998).
32 G. R. Evans (2010), 270-1.
33 Wilken (1984), xv.

iki milyardan fazla Hıristiyan var, ama bir tek gerçek "pagan" yok. Roma zulümleri, Hıristiyanlığı yalnızca hayatta kalmaya yetecek kadar değil, aynı zamanda gelişip imparatorluğun hâkimiyetini alacak kadar güçlü kıldı. Buna karşın, Hıristiyan zulümleri nihayet sona erdiğinde, bütün bir dini sistem yeryüzünden silinmişti.[34]

34 Yine de paganizmin izleri şimdi bile varlığını sürdürmektedir. Akademisyen John Pollini 1970'lerde, Türkiye'deki Greko-Romen Afrodisias bölgesinde kazı yaparken, Türkiye'nin o bölgesindeki en yüksek dağ olan Baba Dağ'a tırmandı. Zirveye yakın bir yerde, kendisi ve Türk rehberi, Pollini'nin hatırladığına göre, Allah'a değil de dağın yerel tanrısı olan *genius loci*'ye kurban edilmek üzere koyunlar getiren bazı çobanlarla karşılaştı Antik bir usûlde bir kaya yığınına dikilmiş çubukların etrafına da ağlar bağladılar. Dini sistemin kendisi gitmiş olsa da gölgeleri hayatta kalmıştı.

Sekizinci Bölüm

Bir İfrit Nasıl Yok Edilir

"Sahte dine ait tapınağı tamamen yıktı,
bütün sunakları ve heykelleri yerle bir etti."

Martinus'un Hayatı 14.6

Tarihin sayfaları bu yıkımı gözden kaçırsa da taş daha az unutkandır. Londra'da bulunan British Museum'daki 18 Numaralı Oda'ya giderseniz, on dokuzuncu yüzyılda Lord Elgin tarafından Yunanistan'dan getirilen Parthenon Mermerleri'ne rastlarsınız. Şaşırtıcı derecede gerçekçi heykeller, bugün, içler acısı bir durumdadır: Birçoğu tahrip olmuştur ya da bazı uzuvları eksiktir. Bunun genellikle Lord Elgin'in beceriksiz işçilerinin ya da Osmanlı işgali sırasında savaşanların hatası olduğu varsayılır. Aslında öyleydi ama dahası da vardı. Bu tahribatların çoğu, "şeytani" tanrılara saldırmak için tapınağı kör aletlerle basan ve Yunanistan'ın şimdiye kadar ürettiği en iyi heykelleri parçalayan bağnaz Hıristiyanların işiydi.[1]

Özellikle Doğu Alınlık'taki heykeller kötü durumdaydı. Elleri, ayakları, hatta bütün uzuvları kesilmişti – içlerindeki ifritleri etkisiz hale getirmeye çalışan Hıristiyanlar tarafından neredeyse tamamen parçalanmıştı. Tanrıların çoğunun başı –yine Hıristiyanlarca– kesilmişti. Alınlığın Athena'nın doğumunu gösteren büyük merkezi figürlerinden biri tapınağın en kutsal, dolayısıyla Hıristiyanlar açısından en şeytani yeriydi. Bu nedenle en çok o kısımlar zarar gördü: Muhtemelen Alınlığı düşürüp parçalamışlar, kalıntıları ise bir Hıristiyan kilisesinin yapımında harç olarak kullanmışlardı.

Aynı hikâye dünyanın dört bir yanındaki müzelerdeki ve arkeolojik alanlardaki nesneler için de geçerlidir. British Museum'daki Mermerler'in yanında, Germanicus'un bazalt büstü mevcut. Burnuna iki darbe indirilmiş ve alnına bir haç çizilmiş. Atina'daki Afrodit'in olağanüstü heykeli de alnına oyulan bir haçla bozulmuş, gözleri tahrip edilmiş ve burnu kesilmişti.[2] Kirene'de ise Demeter Tapınağı'ndaki gerçek boyuttaki bir büstün gözleri oyulup çıkarılmıştı; Toskana'da zarif bir Dionysos heykelinin başı kesilmişti. Sparta Arkeoloji Müzesi'nde tanrıça Hera'nın devasa bir heykelinin gözleri haçlarla

1 Pollini (2007), 212 vd.
2 Trombley (2008), 152; Kaltsas (2002), 510.

tahrip edilmişti. Salamis'te güzel bir Apollon heykeli hadım edilmiş ve ardından yüzüne sert bir şekilde vurularak burnu koparılmıştı. Boynunda Hıristiyanların kafasını kesmeye çalıştıklarını ancak başarısız olduklarını gösteren izler mevcuttu. Palmyra Müzesi'nde, en azından şehrin yakın zamanda IŞİD tarafından işgaline kadar, tapınağa egemen ve bir zamanlar çok büyük olan Athena'nın parçalanmış, ancak yeniden yapılmış figürü duruyordu. Burnu kırılınca, bir zamanlar güzel olan yüzünden geriye kalan tek şey kocaman bir boşluktu. Hıristiyanların heykelleri yıkması üzerine sadece Mısır ve Yakındoğu'ya odaklanan ve yakın zamanda yayımlanan bir kitap tahribat resimleriyle yaklaşık üç yüz sayfayı bulur.[3]

Geriye sadece bazı kanıtlar kaldı, çoğu tamamen gitti. Sonuçta yıkımın amacı tamamen yok etmekti. Eğer etkiliyse, bir şeyi sadece tahrip etmekten çok daha fazlasını gerçekleştirir bu eylem. Bir nesnenin var olduğuna dair bütün kanıtları yok eder. Ne kadarının yok olduğunu asla tam olarak bilemeyeceğiz. Birçok heykel toz haline getirildi, paramparça edildi, yakıldı ve yok oldu. Küçük yanmış fildişi ve altın parçaları bazılarından geriye kalan tek şeydi. Diğerleri o kadar iyi bir şekilde ortadan kaldırıldı ki muhtemelen bir daha bulunamayacaklar: Nehirlere, lağımlara, kuyulara atıldılar ve bir daha izlerine rastlanmadı. Diğer yok edilen kutsal nesnelerin tespit edilmesi ise eşyanın tabiatı gereği neredeyse imkânsızdı. Örneğin eski tanrıların kutsal ormanlarına, Plinius'un hayranı olduğu o sakin mabetlere baltalarla saldırıldı ve kadim ağaçlar kesildi. Resimler, kitaplar, hatta kurdeleler bile şeytan işi olarak görülüp çıkarıldı ve yok edildi. Bazı müzik aletleri yasaklandı: Bir Hıristiyan vaizin övündüğü gibi, Hıristiyanlar "ifritlerin müzisyenlerinin" flütlerini paramparça etti. Serapis Tapınağı'ndaki gibi bazı yıkımlar o kadar korkunçtu ki birkaç farklı yazar bunu kaydetti. Diğer vandalizm anları, Hıristiyan azizlerin yaşamöykülerinde (*hagiography*) ölümsüzleştirildi. Yine de bunlar istisnaydı. Çok daha fazlası sükûta mahkûm oldu.

Bununla birlikte yazılı kaynakların sessiz kaldığı yerde arkeoloji konuşmaya başlar. Mısır'da, Nil'in sol yakasındaki Dendera tapınak topluluğundaki tanrı görselleri, sayısız keski darbesiyle tahrip edildi. İlahi figürler küçük çentik izleriyle kaplanmıştı – genellikle her figürde birkaç yüz tane vardı. Dini nefret arkeolojisi konusunda uzman olan arkeolog Eberhard Sauer, bu kesiklerin yakınlığının ve düzeninin neredeyse çılgınca bir hızla yapılan darbelere işaret ettiğini gözlemledi. Sauer, Roma'da tanrı Mithras'ın bir freskini parçalayan baltanın hatırı sayılır bir güçle savrulduğunu açıklıyordu. Bu antik heykeller üzerindeki çekiç, keski ve demir çubuk darbelerinin oluşturduğu izler –sessiz bir Mors alfabesi gibi– arkeologlara çok şey anlatır. Palmyra'da,

3 Troels Myrup Kristensen'in harika çalışmasından: *Making and Breaking the Gods: Christian Responses to Pagan Sculpture in Late Antiquity* (2013).

Athena heykelinden geriye kalanlar, şiddetli bir tek kılıç darbesinin onun kafasını kesmeye yettiğini gösterir. Yine de genellikle tek darbe yeterli görülmezdi. Almanya'daki tanrıça Minerva'nın heykeli altı parçaya ayrılmıştı. Kafası asla bulunmadı. Fransa'daki bir Mithras rölyefi ise üç yüzden fazla parçaya bölünmüştü.

Hıristiyan yazarlar bu tarz yıkımları alkışladı ve yöneticilerini daha büyük şiddet eylemlerine teşvik etti. Hıristiyan imparatorların "ölü putların yüzüne tükürmeleri, ifritlerin kanunsuz ayinlerini ayaklar altına almaları ve eski yalanlara gülmeleri"[4] neşeyle gözlemlendi. Yüz kızartıcı eski bir metin, imparatorlara bu "pisliği" temizlemeleri ve "(tapınakların süslemelerini) alıp götürmeleri, evet, sakince götürmeleri..." talimatını veriyordu. "Darphanenin ateşi ya da dökümhanenin alevleri onları eritsin."[5] Bunda utanılacak bir şey yoktu. İlk emir bundan daha net olamazdı. "Herhangi bir canlıya benzer put yapmayacaksın" diyordu ve devam ediyordu: "Putların önünde eğilmeyecek, onlara tapmayacaksın. Çünkü ben, Tanrın RABB, kıskanç bir Tanrı'yım. Benden nefret edenin babasının işlediği suçun hesabını çocuklarından, üçüncü, dördüncü kuşaklardan sorarım."[6] Yunan ve Roma tapınakları ne kadar eski ve güzel olurlarsa olsunlar, sahte tanrıların eviydi ve yıkılmaları gerekiyordu. Bu vandalizm değildi: Tanrı'nın isteğiydi. İyi bir Hıristiyan'ın da başka bir şey yapmasına gerek yoktu.

Hoşgörünün hoşgörüsüzlüğe ve ardından apaçık bastırmaya dönüşme hızı, Hıristiyan olmayan gözlemcileri hayrete düşürdü. Konstantin MS 324'te bütün imparatorluğun hâkimiyetini ele geçirdikten kısa bir süre sonra, hâlâ pagan olan valilerin kurban kesmesini ya da putlara tapmasını yasakladığı, böylece Hıristiyan olmayanların yönetimde çok iyi mevkilere geçmesini engellediği söylenir. Ardından daha da ileri gitti ve "yalancılık sığınakları"[7] dediği bu yerlere karşı iki yeni yasa çıkardı. İlki "putperestlik kirliliğini kısıtladı... böylece hiç kimse tapınma nesneleri yapmaya ya da kehanette bulunmaya veya diğer okült âdetleri uygulamaya, hatta kurban kesmeye cesaret edemesin." İkinci yasa ise birincinin başarılı olduğunu varsayarak, kiliselerin toplu olarak inşa edilmesini ve genişletilmesini emrediyordu: "gelecekte çoktanrılı delilik ortadan kalktığında neredeyse herkes (bir) Tanrı'ya inanacakmış gibi."[8]

Dördüncü yüzyıl boyunca, zaman zaman çılgın bir noktaya varacak kadar düşmanca olan bir dille, "paganlara" karşı yasal baskı arttı. MS 341'de

4 *HC*, 10.4.16.
5 Firmicus Maternus, *The Error of the Pagan Religions*, 28.1-29.1.
6 Mısır'dan Çıkış 20:4-5; ayrıca bkz. Yasa'nın Tekrarı 12:2-3.
7 *HC*, 10.5.1-14; bkz. Garnsey (1984).
8 *LC*, 2.44-5; bu yasalarla ilgili Watts'taki mükemmel tartışmaya bkz. (2015), 46-7.

Konstantin'in oğlu İmparator Konstantius kurban vermeyi yasakladı. "Batıl inançlar yasaklanacak" diye duyurdu yasa; "kurban verme çılgınlığı ortadan kaldırılacak." İtaatsizlik etmeye cesaret eden herkes muğlak ama kaygı verici bir "uygun cezayı" bekleyebilirdi. Kısa bir süre sonra tapınakların kapatılması emri verildi. Tapınakları ziyaret etmek bile tehlikeli hale gelmişti. İmparator Iulianus, daha sonra Konstantin tapınakları soyarken oğullarının da onları devirdiğini gözlemledi. MS 356'da heykellere tapmak –ölüm cezasıyla– yasaklandı.[9] Yasa şimdiye kadar görülmemiş şekilde saldırgan bir ton benimsemişti. "Paganlar" inançları "tamamen ortadan kaldırılması gereken" deliler olarak tanımlanmaya başlandı; kurban vermek "günahtı" ve böylesi bir kötülüğe iştirak eden herkes "intikam kılıcıyla vurulacaktı."[10]

Bu, Konstantin'in din değiştirmesini takip eden yüz yıl boyunca sakin bir dönemin olmadığı anlamına gelmez. Zulümde duraklamalar, hatta geri dönüşler oldu. Yüzyılın ortalarında, I. Valentinianus ve kardeşi Valens'in hükümdarlıkları döneminde devlet müdahalesi azaldı. İmparator Iulianus'un saltanatı –sonraki Hıristiyan kuşaklar bu Hıristiyan olmayan imparatoru aşağılayıcı şekilde "Dönek" diye adlandıracaktı– elbette başka bir dönemdi. Ancak Iulianus'un hükümdarlığı kısa sürdü ve Konstantin'den sadece yarım yüzyıl sonra başlayan zayiatı tersine çevirmek için artık çok geçti. Bir Hıristiyan, cemaatine, Iulianus'un "hızla dağılacak buluttan başka bir şey olmadığını" söylemişti.[11] Haklıydı.

Theophilos, Serapis'e saldırdığı sırada yasalar onun lehineydi. Ancak birçok Hıristiyan şeytani tapınaklara saldırmak konusunda o kadar hevesliydi ki yasal onay beklemedi. Ülkenin yasaları onlara izin vermeden onlarca yıl önce, bağnaz Hıristiyanlar "pagan" komşularına karşı şiddetli vandalizm eylemlerine girişmeye başladı. Suriye'deki yıkım özellikle dehşet vericiydi. Korkusuz, köksüz, fanatik Suriyeli keşişler tapınaklara, heykellere ve anıtlara, hatta –söylenene göre– onlara karşı çıkan rahiplere gösterdikleri şiddetin acımasızlığıyla kötü bir ün kazandılar. Antakyalı Yunan hatip Libanios tanık olduğu yıkım karşısında isyan etti. "Bu insanlar" diye yazdı, "tapınaklara, sopalarla, taşlarla ve demir çubuklarla ve bazı durumlarda elleri ve ayaklarını kullanarak saldırmak için acele ediyorlardı." Ardından çatıların sökülmesi, duvarların yıkılması, heykellerin parçalanması ve sunakların devrilmesiyle ortalık harabeye döner, ve rahipler ya sessiz kalmalı ya da ölmelidir... Böylece taşkın nehirler gibi kırları süpürürler."[12] Libanios İran sınırındaki devasa

9 Kurbanlarla ilgili: C. Th., 16.10.7 ve 11; ölüm cezası: C. Th., 16.10.6.

10 Delilik: C. Th., 10.6.7; tamamen ortadan kaldırılması: C. Th., 16.10.3; günah: C. Th., 16.10.4; intikam kılıcı: C. Th., 16.10.4.

11 *EH*, V.15.

12 *EH*, V.15.

bir tapınaktan, güzel tavanlı, gölgeliğinde çok sayıda heykelin yükseldiği muhteşem bir yapıdan ağıt yakarak bahseder: "Şimdi, onu görenlerin kederi ortadan kayboldu gitti" – ve artık onu hiç göremeyeceklerin kederi.[13] Bu tapınak o kadar çarpıcıydı ki Serapis Tapınağı kadar büyük olduğunu iddia edenler bile vardı" ve daha sonraki tarihçilerin fark edeceği bir ironiyle ekler: "aynı kaderi asla yaşamamak için dua ediyorum."[14]

Muhalifleri keşişlerin sadece kaba, pis kokulu, eğitimsiz ve şiddet yanlısı değil aynı zamanda sahtekâr olduğunu söylüyordu. Nefsine hâkim çilecilerin hayatını benimsiyor gibi davranıyorlar ama sarhoş haydutlardan, "fillerden çok yiyen ve tükettikleri içki miktarıyla şarkılar söyleyerek refakatçilerini bıktıran" siyah elbiseli bir kabileden başka bir şey değillerdi. Bu adamlar saldırılarına devam ettikten sonra "bu aşırılıkları yapay bir uyuşukluk ardında saklarlar" ve tekrar özverili keşişler gibi davranırlardı.[15] Sarhoş olabilirlerdi ama Libanios'un gördüğü gibi gayet etkiliydiler. "Bir [tapınağı] yıktıktan sonra diğerine ve sonra bir üçüncüsüne koşuşturuyorlardı, ve ganimet üstüne ganimet yığılırdı" – ve bütün bunlar "hukuka aykırıydı."[16]

Yüzyıl sona ererken müsamaha dönemi de bitti. 380'lerde ve 390'larda Hıristiyan olmayan tüm ritüellere karşı artan bir hızla ve gaddarlıkla hükümler verilmeye başlandı. MS 391'de ateşli Hıristiyan imparator Theodosius korkunç bir yasa çıkardı. "Hiç kimseye kurban kesme hakkı verilemez; hiç kimse tapınakların etrafında dolaşmayacak; hiç kimse mabetlere saygı göstermeyecek." Ayrıca hiç kimse "gizli bir günahkârlıkla" ev tanrılarına tapamaz, onlar için kandil yakamaz ya da onlara çelenk koyamaz; ya da onlara tütsü yakamazdı.[17] Daha sonra 399'da yeni ve çok daha korkunç bir yasa geldi. "Taşra bölgelerindeki tapınakların rahatsızlık ya da kargaşa olmadan yıkılacağı" duyuruldu. Yıkılıp ortadan kaldırılınca tüm batıl inançların maddi temeli de yok olacaktı.[18]

"Paganlara" karşı çıkarılan yasaların sadece dedikodu olduğu iddia edildi: İmparatorluğa bağlı herhangi birlik emir üzerine taşraya gitmedi; bu konuyla ilgili yasaların fazlası bunların etkisizliğine işaret eder. Bir sınıfa tekrar tekrar sessiz olmasını söylemek zorunda kalan bir öğretmen gibi, bunların sıklığı da acizliği gösteriyordu – gerçekten de yasanın aksinin itirafı gibiydi: "Paganların deliliği yüzünden, emredilen düzenlemeleri tekrarlamak için harekete geçtik" diye homurdanır... Ancak "tekrar" ille de bir yasanın etkisiz

13 Libanius, *Oration* 30.8-9.
14 Libanius, *Oration* 30.44-5.
15 Libanius, *Oration* 30.43.
16 Libanius, *Oration* 30.8.
17 C. Th., 16.10.11-12.
18 C. Th., 16.10.16, 399 tarihli.

olması anlamına gelmez; açıklama gerektirdiği anlamına da gelebilir.[19] Bu fermanlar sözcüklerden çok daha fazlasıydı ve aksini iddia etmek samimiyetten uzak kalmak olurdu. İfritleri günahkâr putperestlerden temizlemek için Hıristiyanlara tam yetki verilmişti.

Birçoğu hazırdı ve tam da bu imkânı bekliyordu. Markos 12:31'i dikkate almayan birçok Hıristiyan, çoktanrılı komşularını sevmeyi reddetti ve bunun yerine tapınaklarını moloz yığını haline getirmek için kışkırttı. Piskoposlar yeni yasalar için yöneticilerin başına bela oldu ve cemaatlerini yıkımları gerçekleştirmek için fiili birlikler olarak kullandılar.

Yasalar gitgide keskinleştikçe, yıkımın boyutu ve aleniliği de arttı. Bir noktada, muhtemelen Serapis Tapınağı'na yapılan saldırıdan hemen önce, Marcellus adında bir piskopos "fermanı yürürlüğe koyan ve kentte kendisine emanet edilen tapınakları yıkan ilk piskopos oldu."[20] Ardından 392'de Serapis düştü. Milattan sonra 410'da Roma'nın Vizigotlar tarafından yağmalanması dışında neredeyse hiçbir olay dönemin edebiyatında bu kadar yüksek sesle yankılanmadı.[21] Bu çöküş daha sonraki yüzyıllarda bu denli duyulmayacaktı: Yeni Hıristiyan dünyasında sessizce unutulacak birçok hikâyeden sadece biriydi. Saldırılar azizlerin yaşamöykülerinde ve kroniklerde methedildi. Dördüncü yüzyıl Fransası'nda, Aziz Martinus ya da *Martinus'un Hayatı*'nın gururla kaydettiği gibi, farklı bir köye ve farklı bir tapınağa geçmeden önce yörenin "en eski ve en ünlü tapınağını ateşe verdi." Burada "sahte dine ait mabedi tamamen yıktı, tüm sunakları ve heykelleri yerle bir etti."[22] Martinus'ta bir gariplik yoktu. Serapis Tapınağı'ndaki başarısıyla galeyana gelen Piskopos Theophilos, Mısır'daki birçok tapınağı yıkmaya devam etti. Azizlerin yaşamöyküleri bu tür saldırıları sıkıntı, hatta utanç verici vandalizm eylemlerinden ziyade azizlik erdeminin bir kanıtı olarak kaydeder. Batı Hıristiyanlığının en ünlü azizlerinden bazıları yollarına tapınakları yıkarak başladı – bu yüzden hikâyeler bu konuda böbürlenmeyi sever. Batı manastırcılığının saygıdeğer kurucusu Nursialı Benedictus, eski eserleri yok eden biri olarak övülüyordu. Roma'nın hemen dışındaki Monte Cassino'ya vardığında yaptığı ilk iş, antik bir Apollon heykelini yıkmak ve tapınağın sunağını parçalamak oldu. Bununla da yetinmedi, "putları devirerek ve dağdaki ormanları yok ederek" bölgeyi dolaştı... ve o bölgelerdeki son putperestlik kalıntısını da söküp atana kadar işin ucunu bırakmadı.[23] Elbette azizlerin yaşamöyküleri tarih değildir

19 *Constitutiones Sirmondianae*, 12, çev. Pharr, Fowden'den alıntı (1978), 56; yasaların neden tekrar edildiğini bilmenin güçlüğüne dair bkz. Beard et al., (1998), 375.

20 Theodoret, *Ecclesiastical History*, V.21.

21 Bu gözlemi Hahn'a (2008) borçluyum.

22 Sulpicius Severus, *Life of St. Martin*, 14.1-7.

23 *Life and Times of Saint Benedict of Nursia*, 133-6, bu bölümü borçlu olduğum Kristensen'den (2013), 86-7 alıntıdır.

ve bu türden anlatılar nihayetinde dikkatle okunmalıdır. Ancak bu metinler mutlak gerçeği söylemese de kesinlikle bir parçasını ortaya koyar – birçok Hıristiyan'ın böyle bir yıkımdan gurur duyduğu, hatta sevindiği gerçeğini.

Daha güneyde, ateşli vaiz İoannis Hrisostomos'un –"Altınağızlı" İoannis– ağırlığı hissediliyordu. Bu adam o kadar etkileyici konuşuyordu ki Hıristiyan kalabalıklar onu dinlemek için Antakya'nın Büyük Kilisesi'ne doluşurdu; gözleri ışıl ışıl, vaazını bitirir bitirmez "sanki" demişti keşişlere özgü bir alçakgönüllülükle, "bir dinletideydim."[24] Hrisostomos her şeye karşın bir bağnazdı. Fenike'nin hâlâ "ifrit ayinlerinin çılgınlığından mustarip olduğunu" duyunca, masrafları cemaatindeki sadık kadınlar tarafından karşılanan acımasız keşiş çetelerini bölgedeki mabetleri yok etmeleri için gönderdi. "Böylece" diye bir sonuca bağlar tarihçi Theodoretos, "ifritlerin kalan mabetleri de tamamen yok edildi."[25] Bir papirüs parçası piskopos Theophilos'u, tapınağa saldıran keşişler eşliğinde, elinde Kutsal Kitap'la Serapis resminin üzerinde muzaffer bir şekilde dururken gösterir. Aziz Benedictus, Aziz Martinus, Aziz İoannis Hrisostomos; bu şiddet seferberliğine liderlik edenler, utanç verici garip şahsiyetlerden ziyade Kilise'nin tam kalbindeki adamlardı.

Augustinus belli ki cemaatinin bu şiddete katılacağını varsaydı ve bunu yapmakta haklı olduklarını ima etti: Tapınakları, putları ve koruları yıkmak, "onları onurlandırmadığımızın aksine onlardan nefret ettiğimizin açık kanıtıydı" dedi.[26] Cemaatine böyle bir yıkımın Tanrı'nın emri olduğunu hatırlattı. MS 401'de Augustinus Kartaca'daki Hıristiyanlara pagan putlarını parçalamalarını söyledi, çünkü Tanrı'nın istediği ve emrettiği şey buydu. Bu hitabet ateşinin tutuşturduğu isyanlarda altmış kişinin öldüğü söylenir.[27] Kısa süre önce, Kartaca tapınaklarını yağmalamaya can atan Augustinus'un cemaati Mezmur 83'ü okumuş ve acımasızca "Sonsuza dek utanç ve dehşet içinde kalsınlar. Rezil olup yok olsunlar"[28] diye bağırmaya başlamıştı.

Açıkça ortadaydı ki bu şiddet sadece bir Hıristiyanlık vazifesi değil, aynı zamanda keyifli vakit geçirmenin de bir yoluydu. Bu saldırıları gerçekleştirenler antik mermerleri parçalayıp heykelleri yerle bir ederken şarkılar söyleyip kahkahalar atmıştı. İskenderiye'de yurttaşların evlerindeki ve hamamlardaki "putperest" imgelere el kondu ve ardından coşkulu bir kalabalık eşliğinde yakıldı. Hıristiyanlar yağmadan sonra, "ifritlerin ve putperestliğin böylesi günahlarının zevali için Tanrı'ya şükrederek gittiler."[29] Kırık heykeller de

24 Gözler: Brown (1988), 318; performans: *On the Priesthood*, 5.1: PG 48: 673, Brown'dan (1988), 318 alıntı, bu gözlemi kendisine borçluyum.

25 Theodoret, *Ecclesiastical History*, V.29.

26 Augustinus, Mektup 47, Schaff.

27 Augustinus, Sermon 24.6, MacMullen'den (1984), 95 alıntı, bu paragrafı kendisine borçluyum.

28 Augustinus, Sermon 24.5, Shaw'dan (2011), 230-1 alıntı, bu paragrafı kendisine borçluyum.

29 Zachariah of Mytilene, *The Life of Severus*, 33.

ayrıca bir neşe kaynağıydı, parçalanmış kalıntılar "kahkaha ve küçümseme"[30] için bir fırsattı. Bu saldırıları öven ilahiler ortaya çıktı. Mısır'daki Hermopolis şehrini ziyaret eden Kıpti hacılar, yıkım için yerel bir ilahiyi söyleyen sadık yoldaşlarına katılabilirdi.[31] Hakaretlerdeki mizahi yön, Tanrı'nın savaşçılarının hoşuna gitmişti. Kartaca'da, Herakles'in heykelinin sakalının törenle yaldızlandığı yıllık bir tören yapılıyordu; beşinci yüzyılın başında bazı Hıristiyanlar alaycı bir şekilde heykelin sakalını "tıraş ettiler." Onlar için neşe dolu olan bu anlar, çoktanrıcılar için saygısızlıktı.

İfritlerin makamı sayılan heykeller en acımasız saldırılara maruz kaldı. Bir heykeli sadece yıkmak yeterli değildi; içindeki ifritin aşağılanması, işkence görmesi, parçalanması ve böylece etkisiz hale getirilmesi gerekiyordu. *Avoda Zarah* olarak bilinen bir Yahudi risalesi bu heykellere karşı nasıl kötü davranılacağına dair ayrıntılı talimatlar içeriyordu. Bir heykelin "kulağının, burnunun ya da parmağının ucu kesilerek, darp edilerek –gövdesi parçalanmasa da– kutsallığına saygısızlık edilir" şeklinde tavsiyede bulunuluyordu. Söz konusu risale, heykeli sadece devirmek, ona tükürmek, onu yerlerde sürüklemek ya da üzerine pislik atmak yeterli değildir diye uyardıktan sonra, ancak becerikli bir Hıristiyan'ın bütün bunlara ek olarak heykelin içindeki ifriti küçük düşürmesi gerektiğini belirtiyordu.[32]

Bazen, Atina'daki Afrodit büstünde olduğu gibi, heykeller alınlarına derin haçlar oyularak "vaftiz edilirdi." Eğer bu "vaftiz" deneyimi olsaydı, o zaman sadece heykellerin içindeki ifritin etkisiz hale getirilmesine değil aynı zamanda böyle güzel çıplak figürlere bakıldığında ortaya çıkabilecek daha kişisel şeytanları yenmeye de yardım ederdi. Hıristiyan bir tarihçi, Afrodit'in çıplak heykelinin "genelevin önünde duran herhangi bir fahişeden daha utanmaz"[33] olduğunu yazar tiksintiyle – ve tıpkı bir fahişe gibi Afrodit de dolgun poposu ve çıplak göğüsleriyle izleyenin içindeki şehvet şeytanını kışkırtabilir. Kafasına haç kazınmış, gözleri oyulmuş ve burnu kesilmiş bir heykel için arzu duymak çok daha zordu. Erotik olarak çekici heykeller, sade heykellerden daha fazla sıkıntı yaşadı. Bu söylemin sonuçlarını hâlâ görebiliriz. Bugün bir zamanlar cezbedici olan Apollon burnu kesilmiş halde müzede durmakta; bir hamamda duran Venüs heykelinin göğüs uçları ve pubis bölgesi (venüs tepesi) tahrip edilmiş; Dionysos heykelinin burnu ve cinsel organı ortadan kaldırılmıştı.

Bu saldırılar Tanrı için olduğu kadar yerel Hıristiyan cemaat için de fayda sağlamıştı. İnsanlar yıkılan tapınakların taşlarından kendilerine ev inşa ettiler.

30 Jacob of Serugh and Eusebius, *Triennial Oration*, Stewart'tan (1999), 177-9 alıntı.
31 Kristensen'de (2013), 85.
32 *Avodah Zarah* 4:5, çev. Elmslie, Trombley'den (2008), 156-7 alıntı.
33 Theodoret Ellen, *Treatment of Greek Diseases*, 3.79, çev. Gazda 1981, Kristensen'de (2013), 224.

Roma İmparatorluğu'nun doğusundaki yapılara yakından bakıldığında, yeni Hıristiyan mimarisinde klasik geleneğin kalıntıları görülebilir: bir çift kesik ayak, güzel bir Yunan sütun başlığı vb. Yıkılan tapınaklardan çıkarılan taşların yol, köprü ve sukemerlerini onarmak üzere kullanılacağını duyuran bir yasa mevcuttu.[34] Konstantinopolis'te bir idarecinin at arabalarını saklamak için eski bir Afrodit tapınağı kullanılıyordu.[35] Dönemin Hıristiyan yazarları bu tür küçük aşağılamalardan keyif alıyordu. Bir tanesi, "heykelleriniz, büstleriniz, tapınma gereçleriniz, hepsi yerle bir oldu, şimdi yerlerde sürünüyor ve herkes sizin bu düzenbazlığınıza gülüyor"[36] diye sevinç nidaları atıyordu.

Kendilerini birdenbire öfkeli Hıristiyan kalabalıklar karşısında bulan "günahkâr" paganlar, genellikle suçluluktan ziyade mağduriyet duygusuna kapıldılar ve kutsal anıtlarının yok edilmesine itiraz ettiler. Tapınak yıkıcı vahşi piskopos Marcellus öfkeli çoktanrıcılar tarafından yakalandı ve diri diri yakıldı.[37] 420'lerde Kartaca'da Roma tanrıçası Caelestis'in tapınağı ve çevresindeki bütün kutsal yerler dümdüz edildi. Bu büyük bir başarı sayılmazdı: Caelestis Tapınağı bir mil uzunluğundaydı. Paganlar yaşananları cılız şekilde protesto etti. Augustinus "Hiçbir zanaatkâr, Mesih'in parçaladığı putları tekrar yapamayacak" diye övündü. "Caelestis'in bir zamanlar Kartaca'da nasıl bir güce sahip olduğunu bir düşünün. Peki bu Caelestis krallığı şimdi nerede?"[38] Yıkım sırasında çıkan kavgalarda bazen Hıristiyanların öldürüldüğü de vakiydi – kimi Hıristiyanlar için bu mutlak kötü bir hadise değildi, bu şekilde ölenleri şehitlik tacı bekliyordu. Bu baştan çıkarıcı mükâfatla cesaretlenen başkaları daha da ileri gitti ve yok etmekten çok yok edilmek ve bu süreçte şehitlik tacı kazanmak isteyen Hıristiyanlar tarafından kasıtlı olarak saldırılar başlatıldı. İşlerin çığırından çıktığı bir dönemdi. Dördüncü yüzyılın başlarında bazı İspanyol piskoposları "Eğer biri putları kırar ve olay yerinde öldürülürse" yine de şehitlik tacını giyemeyeceğini buyurdu.[39]

Yıkımdan kamusal yapılar da payını aldı. Daha sonra, Hıristiyan çeteler evlere ve hamamlara girip sakıncalı heykelleri çıkarmaya başladı, bu heykeller bulundukları yerde yakılacaktı. Hıristiyan kroniklerine göre bazen bu türden yıkımlar insan eline ihtiyaç duyulmadan gerçekleşti: Sadece Tanrı'nın varlığı, heykellerin kendi kendine yok olması için yeterliydi. Gazze'deki bir piskoposun kaleme aldığı (biraz şüpheli) kitapta anlattığı gibi, bir heykele haç ile yaklaşıldığında "heykelin içinde yaşayan ifrit... büyük bir şaşkınlıkla dışarı çıktı ve heykeli yere atarak birçok parçaya ayırdı." Tek başına yeterince

34 C. Th., XV.1.36, 1 Kasım 397 tarihli.
35 Chuvin (1990), 79.
36 Jacob of Serugh in Stewart (1999), 177, bu paragrafları kendisine borçluyum.
37 Theodoret, *Ecclesiastical History*, V.21, Schaff.
38 Augustinus, *Expositions on the Psalms*, 98.2 ve 98.14, Shaw (2011), 234.
39 Elvira Canon 60, bkz. tartışma için Stewart (1999), 173; Gaddis (2005), 176.

mucizevi olsa da bu tarz hadiselerin faydalı yan zararları da vardı. Piskoposumuzun memnuniyetle kaydettiği gibi, "iki putperest, heykelin bulunduğu kaidenin yanında duruyordu ve heykel düştüğü zaman birinin başı ikiye ayrıldı, diğerinin omzu ve bileği kırıldı." Çünkü ikisi de kutsal kalabalıkla alay ediyordu.[40]

Hıristiyan anlatılar bu türden tesadüfi kazaları aktarmaktan zevk alır. Apokrif kabul edilen *Yuhanna'nın İşleri*, havari Yuhanna'nın Efes'e ve dünyanın yedi harikasından biri olan meşhur Artemis Tapınağı'na gittiğinde neler olduğunu anlatır. Yuhanna bir şenlik günü oraya varır, dolayısıyla bütün halk beyazlar giymiş kutlama yapmaktadır, Yuhanna siyahlar içinde tapınağa girer ve onların takip ettiği bu Tanrı dışı yola karşı vaaz vermeye başlar. Ardından ilahi bir yardımla sunağın parçalara ayrılmasını, tapınaktaki tüm putların ve tanrı suretlerinin devrilmesini sağlar. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, daha sonra "tapınağın yarısı yıkıldı ve böylece rahip [çatının] çökmesiyle öldü." Bu tatmin edici gösteriden sonra Efesliler üst başlarını parçalayıp ağlayarak hemen diz çöktüler ve tek gerçek Tanrı'ya inanmaya başladılar.[41]

Şehitlik gibi bu kutsal ve önemli vazife de özel bir bilgi ya da yetenek gerektirmiyordu. Bir Yunan tapınağını inşa etmek için aylarca çaba, yıllarca eğitim ve yüzyıllık bir birikim gerekse de, yok etmek için biraz heves ve sabır yeterliydi. Dördüncü yüzyılın sonunda, paganlara karşı çıkarılan yasalar saldırganlıkta doruğa ulaşırken, piskopos Marcellus'un Apamea'daki hâlâ revaçta olan devasa Zeus Tapınağı'nı dualarla ve "inşaatçı, duvar ustası ya da herhangi bir zanaatı olmayan" bir adamın yardımıyla yıktığı söylendi. Bugün Marcellus, Ortodoks Kilisesi tarafından aziz mertebesine getirilmiştir.[42] Buna rağmen, Hıristiyan anlatıları bu ilahi yok edicileri genellikle beceriksiz acemiler olarak tasvir eder. Marcellus pek çok başarısız yıkma girişiminden sonra nihayet amacına ulaşmıştı ("kara ifritin" Marcellus'a engel olduğu söylentisi yayılmıştı[43]). Aziz Martinus'un Fransa'daki çabaları da felaketle sonuçlanmıştı. Eski bir tapınağı yaktığı sırada, yangının ortasında alevler kontrolden çıkıp yandaki evleri tutuşturduğunda Martinus "evin çatısına tırmanıp kendini alevlerin üstüne atarak" bir faciayı önlemeyi başardı.[44] Bu tür bir yetersizlik fikrini bazı arkeolojik kanıtlar da destekler. Örneğin Parthenon efrizlerinin bir kısmı bu yıkımlardan korunmuştu, çünkü çok yüksekti ve tapınağın altındaki eğim rahatsız edici figürlerin görülmesini engelleyecek kadar dikti.

---

40 Mark the Deacon, *The Life of Porphyry*, 61.
41 *Acts of John*, 37-43.
42 Theodoret, *Ecclesiastical History*, V.21.
43 Theodoret, *Ecclesiastical History*, V.21.
44 Sulpicius Severus, *Life of St. Martin*, XIV.1-2.

Bugün, bu dönemin tarihçileri böyle bir yıkımdan bahsetseler bile yaşananları doğrudan kınamaktan çekinirler. *The Penguin Dictionary of Saints*'in 1965 baskısı, Martinus Turonensis'in (Tours'lu Martin) "kâfirlerin mabetlerinin zorla yok edilmesine karşı olmadığını"[45] hoşgörünün sınırlarını biraz zorlayarak kaydeder. Daha geç tarihyazımında, saldırıları gerçekleştirenler ve teşvik edenler nadiren gaddar, acımasız ya da haydut olarak tanımlanırlar: onlar sadece "bağnaz", "dindar", "coşkun" ya da en kötü ihtimalle "aşırı bağnazdırlar." Tarihçi John Pollini'nin belirttiği gibi, "Yahudi-Hıristiyan kültürel önyargılarından etkilenen çağdaş müfredat" bu tür saldırıları sık sık görmezden geldi ya da küçümsedi, hatta bazen "Hıristiyanlığın bu saygısızlığına olumlu bir anlam atfetmeye çalıştı."[46] Saldırılar hem gereken dikkatin gösterilmemesinden hem de bilinçli olarak önemsizleştirildi. Mühim bir akademisyen bu olayları çok büyütmememiz gerektiğini ileri sürmüştü; bu tür saygısızlıklar "ani bir şekilde gerçekleştirilen kararlı bir azınlığın işi"[47] olabileceğinden yaşananları gereksiz yere abartılmamalıydı.

Olaylar hızlı bir şekilde gerçekleşse de bu tür eylemlerin etkileri derin ve uzun süreliydi. Hıristiyanların amaçladıkları gibi asıl mesele açıktı: Bir tapınağın acımasızca yıkılmasının yerel halk arasında neredeyse anında din değiştirmeyle sonuçlandığı defaatla kaydedilmişti. İskenderiye'de, Serapis Tapınağı'nın yıkılmasından sonra, "günahkârlığının farkına varıp hatasından pişman olan birçok kişi, Mesih'in inancını ve gerçek dini benimsedi." Aynı Hıristiyan kaynağına göre İskenderiyeliler sadece gözleri açıldığı için din değiştirmişti. Başka türlü yorumlar yapmak da hiç zor olmayacaktı: çok korktukları için din değiştirmişlerdi. Gazze'de haçın görünmesiyle parçalara ayrılan bir heykele tanıklık eden otuz iki erkek ve yedi kadının derhal din değiştirdiği söylendi.[48] Marcellus, Apamea'daki büyük Zeus Tapınağı'nı yıktığındaki gürültü tüm kasaba halkını kaçıracak kadar yüksekti: "kalabalık, düşman ifritin kaçışını duyar duymaz, Tanrı'yı yücelten ilahiler söylemeye başladı."[49]

Hıristiyan olmayan kimi âlimler de şiddete karşı çıktı. Tarihe büyük "pagan" hatiplerin sonuncusu olarak geçecek Libanios yaşananlara oldukça yoğun bir şekilde isyan etti. Kilise bu saldırılarla din değiştirenleri kazandığını ilan etse de, Libanios'a göre bu tam bir saçmalıktı: "Görünüşteki değişimden bahsediyorlar, gerçekte olandan değil. Onların 'din değiştirmeleri' gerçek bir değişim değildi – sadece din değiştirdiklerini söylüyorlardı. Dinin öğretilerine

45 Attwater (1965), 233-4.
46 Pollini (2007), 212-13.
47 Brown (1997), 49.
48 Mark the Deacon, *Life of Porphyry*, 61-2.
49 Theodoret, *Ecclesiastical History*, V.21.

bağlılık sadece sözdeyken ve gerçek olmaktan uzakken, nasıl bir fayda elde ettiler? Böyle durumlarda ikna gerekliydi, zorlama değil."[50] Antik dünyanın en büyük hatipleri, imparatorluğun kadim dini geleneği olan çoğulculuğu –ve hoşgörüyü–[51] savunmak için öne çıktı.* Themistius adında başka bir hatip MS 364'te yaptığı bir konuşmada Libanios'un iddialarını hemen hemen aynen tekrarladı. İnsanların her zaman için farklı tanrılara taptığını ve bunda yanlış bir şey olmadığını söyledi. Tam tersine, ilahi yasa "her insanı, en iyi olduğunu düşündüğü dini yola kendini vakfetmekte serbest bırakır. Hiçbir mal müsaderesi, hiçbir ceza, hiçbir yakma bu yasayı alt edememiştir; beden tarumar olmuş ve ölmüş olabilir ama ruh, ifade etmesi kısıtlanmışsa da, bu özgürlük yasasının bilgisiyle dünyaya veda edecektir."[52]

Hıristiyanlar bu fikre katılmıyor ve bir gövde gösterisi sonrası yapılan din değiştirmelerle gurur duyuyorlardı. Kartaca'da iki imparatorluk memuru "sahte tanrıların" tapınaklarını yıktı ve heykelleri kırdı. Hıristiyanların gözünde bu küçük taşkınlık, yerel halk üzerinde memnun edici bir etki yaptı. Augustinus'un mutlulukla gözlemlediği gibi "o günün üzerinden neredeyse otuz yıl geçti, şimdi ise inanca mesafeli duranların din değiştirmesiyle Hıristiyanlığın nasıl büyüdüğünü herkes görebilir"di.[53] Galya'da, Aziz Martinus'un antik tapınakları sessizce yerle bir etmesini izledikten sonra, bölgedeki köylüler "piskoposa direnmelerini durdurmak için ilahi iradenin onları suskunluğa ve paniğe sevk ettiğini anlamış ve sonuç olarak neredeyse hepsi Rabb İsa'ya iman etmişti". Bundan cesaret bulan Aziz Martinus başka bir köydeki diğer bir tapınağı yıkmak için yola çıktı. Martinus'un bu çabası "pagan mabetlerini yok ettiği yerde hemen kiliseler ya da manastırlar inşa ettiği için" Galya'daki inanmayanlar üzerinde iki kat faydalı etki bıraktı.[54] Muhtemelen yeni yapılar inşa edilirken aynı taşlar kullanılıyordu. Martinus'un yaşamöyküsü sadece bir kurmaca olarak görülüp reddedilebilse de arkeoloji kitabın genel temasını destekler: Galya, Martinus'un piskoposluğu sırasında giderek daha çok Hıristiyanlaşmaya başlamıştı.

---

* Romalıların "hoşgörülü" olup olmadığı sorusu can sıkıcı bir sorudur. Öyle olmadıklarını iddia etmek de mümkündü, çünkü gerçek hoşgörü birinin yaptığına katılmasa da, yine de yapmasına izin vermek anlamına gelir. Voltaire'in ifade özgürlüğü konusundaki duruşu –"Söylediklerinizi onaylamıyorum ama bunu söyleme hakkınızı canım pahasına savunacağım"– gerçek hoşgörü için mükemmel bir örnektir. Bu nedenle Romalıların diğer dinlere karşı Hıristiyanlardan çok daha hoşgörülü olmalarına rağmen, bu kıstasa göre gerçek bir "hoşgörü" göstermedikleri ileri sürülür: hoşgörüsüz olmak onların aklına bile gelmemişti. Yine de asıl önemli şeyin eylemden ziyade niyet olduğunu söylemek Roma hoşgörüsüne anakronik bir şekilde Hıristiyan, hatta Augustinusçu bir bakış açısı getirmek demektir.

50 Libanios, *Oration* 30.28-9.

51 Bunun gerçek dini hoşgörü olup olmadığına dair itilaflı bir sorgulama için bkz. Garnsey (1984).

52 Themistius, Speech 5.68b-c

53 Augustinus, *City of God*, 18.54.

54 Sulpicius Severus, *Life of St. Martin*, 14-15.

Tapınakların yıkılması, heykellerin tahrip edilmesi, yurttaşlara uygulanan dehşet. Hepsi Yedi Uyurlar hikâyesinin barışçıl kurgusundan ne kadar da uzak. Bu süreçte gerçekten ne olduğunu anlamak için bir anlığına paralel bir hikâye hayal edin – Efes arkeolojisinin bir parça katı bir gerçeklik ekleyebileceği bir hikâye. Bir anlığına başka bir uyurun, sekizinci bir adamın olduğunu, MS 250'de ilahi bir rehavete kapılıp uykuya daldığını hayal edin, bir yüzyıl sonra uyandığını ve bir zamanlar bildiği şehirde gezindiğini. Eski tanrılara tapan bu kişi, aynı Malchus gibi, bir şeylerin temelden değiştiğini hemen anlardı. Şehrin büyük kapılarından birinden geçseydi, sadece muzaffer haçı değil, kapının yan tarafındaki güzel kabartmanın acımasızca parçalandığını da mutlaka fark ederdi. Yürüdükçe kendisini huzursuz edecek daha pek çok şey görecekti: neredeyse bin yıl önce kurulan tapınakların kapılarının tahrip edildiğini, bir zamanlar tapınakların nişlerinde duran heykellerin yağmalandığını. Bu uyur daha sonra şehrin limanında bulunan hamamı ziyaret etmiş olsaydı, çok daha büyük bir saygısızlıkla karşılaşacaktı: Artemis heykeli tahrip edilip sokağa atılmış; Artemis ibaresi ise bir zamanlar durduğu kaideden silinmişti. Her yerde, acımasızca saldırıya uğramış çok sayıda heykel görmüş olurdu. Hatta İmparator Augustus'un heykeli bile bu vandallıktan kaçamamıştı: Augustus, burnu kesilmiş bir halde, alnında bir Hıristiyan haçı taşıyordu.

Ve hayali uyurumuz yürümeye devam etse, bütün bu yıkımın kaynağına işaret eden o son görüntüyle karşı karşıya kalacaktı. Çünkü orada, Efes şehrinin tam ortasında ahşaptan devasa bir haç vardı. Tabanına baksaydı, kabaca oyulmuş Yunan harflerini görürdü. Orada, haçın altında, Demeas adında, halktan bir adam tarafından yapılan bir kitabe vardı. "Şeytani Artemis'in aldatıcı görüntüsünü yok ettikten sonra" diye diye yazıyordu şatafatlı harflerle, "Demeas bu işareti, hem putları kovan Tanrı'yı hem de Mesih'in ölümsüz sembolü, zaferi müjdeleyen haçı onurlandırmak için koydu."[55]

Dördüncü yüzyılın sonunda hatip Libanios gözlemlerini umutsuzluk içinde anlattı. Kendisinin ve eski tanrılara tapan kişilerin, tapınakların "harabeye çevrildiğini, ayinlerin yasaklandığını, sunakların devrildiğini, kurban törenlerinin kısıtlandığını, rahiplerin defedildiğini ve mal varlıklarının çapulcular arasında müsadere edildiğini" gördüklerini söyledi.[56]

Bunlar etkili bir manzara sunan etkili sözcükler. Yine de Hıristiyan kroniklerinde Libanios gibi adamlara nadiren rastlanır. Eski tanrılara tapanların sesleri, o da eğer varsa, nadiren kaydedilir. Ama oradaydılar işte. Libanios'unki gibi bazı sesler bize kadar geldi. Çok daha fazlası benzer duyguları ifade etmiş olmalıydı. Konstantin tahta geçtiğinde imparatorluğun en fazla

55 Kaide, onun üzerinde durması muhtemel haçın olası kompozisyonu ve orada daha önce bir Artemis heykeli olup olmadığı sorusu hakkında kapsamlı bir tartışma için bkz. Kristensen (2013), 9-13.
56 Libanius, *Oration* 18.23.

yüzde onunun Hıristiyan olduğu düşünülüyor. Bu, geri kalanların İsis ya da Jüpiter'in ateşli müridi olduğu anlamına gelmiyor – farklı tanrılara gösterilen rağbet zamanla arttı ve azaldı, klasik inanç yelpazesi katı inançlılardan mutlak şüphecilere kadar uzanıyordu. Ama kesin olan şey muhtemelen halkın yüzde doksanının Hıristiyan *olmadığıydı*. Hıristiyan egemenliğinin çalkantılı ilk yüzyılının sonunda, tahminler bu rakamın tersine döndüğünü gösteriyordu: İmparatorluğun yüzde yetmiş ila doksanı *artık* Hıristiyan'dı.[57] O dönemden bir yasa, tamamen gerçekdışı bir şekilde, artık "pagan" olmadığını ilan etti. Hem de hiç. İddianın saldırganlığı dikkat çekiciydi. Hıristiyanlar kötü "paganlar" yokmuş gibi yazıyordu. Muzaffer bir anlatının böbürlenen sözleriyle: "Bunca yıl onca acıyla, onca zenginliğin harcanmasıyla, onca silahla egemen olan pagan inancı, dünyadan tamamen silindi."[58]

Ama silinmemişti. Bununla birlikte şaşırtıcı bir tersine dönüşün gerçekleştiği açıktı. On milyonlarca insan, bir yüzyıldan kısa bir süre içinde, yeni ve yabancı bir dine döndü – ya da döndüğünü söyledi. Yüzyıllardır varlığını sürdüren dinler, olağanüstü bir hızla ölüyordu. Peki ya bu milyonlardan bazıları Mesih'in sevgisinden değil de infazcıların korkusundan din değiştiriyorsa? Hiç fark etmez, dedi Hıristiyan vaizler. Bir sonraki hayatta yanmaktansa bu hayatta korkmak daha iyidir.

Eski tanrılara tapanlar, Hıristiyan seçkinlerine hoşgörü için güçlü bir şekilde yalvardılar. En ünlü taleplerden biri, bir sunakla ilgili bir anlaşmazlıktan kaynaklanmıştı. Zafer Sunağı yüzyıllardır Roma'da Senato Binası'nda duruyor ve yüzyıllardır Romalı senatörler Senato toplantısından önce buraya adaklarda bulunuyordu. Bu, tarihi Augustus'a kadar uzanan, eski ve saygı duyulan bir gelenekti. Ancak Hıristiyanlar Senato'yu putlarla paylaşmayı ve çevreyi kirleten şeytani dumanı solumayı gitgide katlanılmaz bulmaya başlamışlardı. Onlarca yıl süren tartışmadan sonra MS 382'de Hıristiyan imparator Gratianus sunağın dışarı çıkarılmasını emretti.

Hâlâ eski tanrılara tapan Roma senatörleri dehşete düşmüştü. Bu sadece gelenekten kopuş değil, aynı zamanda tanrılara da hakaret demekti. Dönemin ünlü hatibi Symmachus bir rica mektubu yazdı. İlk olarak, imparatora tebaasındaki dini farklılıklara izin vermesi için yalvardı. Herodotos, Celsus, Themistius ve kendisinden önce pek çok kişiyi örnek göstererek "her insanın kendi geleneği, her birinin kendi dini ritüeli olduğunu" ve insanlığın bunların hangisinin en iyi olduğuna karar verme konusunda yetersiz olduğunu, çünkü "bütün akıl yürütmelerin belirsizlikle örtülü olduğu" gözleminde bulundu. Hıristiyanlığın herhangi bir şekilde kısıtlanmasını istemiyordu. "Bu kadar

57 Figürler: rahipler: Harnack (1924) II.833-5; kiliseler: Optatus II.4, Beard vd. (1998), 376'dan alıntı; sayıları Kaegi'den alıntıdır (1968), 249.

58 Isidore of Pelusium, Ep 1.270 PG LXXVIII.344A, Brown, Cameron, Garnsey, (1997), 634.

yüce bir gizeme tek bir yoldan ulaşmak mümkün değil" dedi. Bazıları bunu yalnızca pragmatik ve politik bir yorum olarak görebilir – ve bu doğrudur da, Symmachus daha fazlasını isteyebilecek bir konumda değildi. Ancak çok alaycıydı: Greko-Romen çoktanrıcılığı gerçekten "hoşgörülü" olsun ya da olmasın, eski yöntemlerin özünde liberal ve yüce gönüllü olduğuna şüphe yoktu. Symmachus gibi kişilerin bunu değiştirmeye niyeti yoktu – ya da hoşgörüsüz Hıristiyan yöneticilerine söylediği gibi: "Artık size dua sunuyoruz, savaş değil."[59]

Symmachus savaş istememiş olabilir ancak savaş tam olarak Hıristiyanların kendilerini mücadele için gördükleri şeydi. Bir Hıristiyan için muhakeme muğlak olamazdı: Kutsal Kitap'ta açıkça ortaya konmuştu. Ve Kutsal Kitap bu noktada çok netti. "Yasa'nın Tekrarı"nda dendiği gibi, diğer dinlere ve onların sunaklarına hoşgörü mecburi değildi. Aksine, dindarların onları yerle bir etmesi gerekiyordu.[60] Hiçbir Hıristiyan, Symmachus'un göreceLilik saçmalıklarına katılamazdı. Bir Hıristiyan için farklı değil eşit derecede geçerli görüşler vardı. Bir melekler vardı, bir de şeytanlar. Tarihçi Ramsay MacMullen'in dediği gibi "Şeytanla uzlaşma olmazdı."[61] Ve Hıristiyanlıkta binlerce emredici vaaz ve yüzlerce sert yasada açıkça belirtildiği gibi, diğer dinlerle ilişkilendirilen nesneler Karanlıklar Lordu'na aitti. "Şeytan'a tapınma" diye öfkeyle haykırmıştı bir Hıristiyan, "putların tapınaklarında dua etmekten, cansız putlara methiyeler düzmekten, kandil ve tütsü yakılmasından ibarettir."[62] Symmachus kaybetti. İtirazı dikkate alınmadı.

Ardından, yaklaşık yirmi yıl sonra, MS 408'de o güne kadarki en sert açıklamalardan biri geldi. Bu yeni yasa "Eğer şu anda tapınaklarda ve mabetlerde herhangi bir suret mevcutsa, sökülecek... Şehirlerde ya da kasabalarda veya şehir dışında bulunan tapınaklar kamusal kullanıma tahsis edilecek. Sunaklar her yerde yok edilecek" diyordu.[63]

Roma'nın kadim inançları çöküyordu. Symmachus kaybetmiş olsa da – muhtemelen tam da kaybettiği için– sözleri hâlâ korkunç bir güce sahipti. "Atalarımızın tanrıları için barış istiyoruz" diye yalvarmıştı. "Kim neye taparsa tapsın, hepsini tek bir şey olarak düşünmek mantıklıdır. Aynı yıldızları görüyoruz, hepimiz aynı gökyüzünü paylaşıyoruz, aynı dünya hepimizi kucaklıyor. Bir insanın gerçeği aramak için hangi bilgeliği kullandığının ne önemi var?"[64]

59 Symmachus, *Memorandum* 3.8-10, Lee (2000), 115 vd.; Symmachus'un "pagan" olarak itidalli oluşu üzerine bkz. Cameron (2011).

60 Yasa'nın Tekrarı 12:2-3; böyle yapmanın yanlış değil fakat "faydalı bir sürecin" parçası olması gerçeği üzerine ayrıca bkz. Pollini (2008), 186, ve Shaw (2011), 229.

61 MacMullen (1997), 14.

62 Cyril of Jerusalem, *Mystagogic Catecheses* 1.4-8, Tsafrir'den alıntı (2008), 122.

63 C. Th., 16.10.19.2.

64 Symmachus, *Memorandum* 3.10.

Dokuzuncu Bölüm

Pervasızlar

"Çünkü bu dünyanın bilgeliği Tanrı'nın gözünde akılsızlıktır."

1. Korintliler 3:19

Onlara *parabalani* –pervasızlar– adını verdiler.[1] İlk başta bu isim bir iltifattı. İskenderiye güneşinin kavurucu sıcağı altında, yoğun ticaret yollarının kavşağında bulunan bu şehirde, birinin hasta ve zayıf bedenleri –kötü kokulu fakirlerden bahsetmiyorum bile– taşıması ve herkesi koruması için bunu hızla yapması gerekiyordu.

Burası vebanın ne kadar yıkıcı olabileceğini bilen bir şehirdi. Yüz elli yıl önce İskenderiye'ye yeni bir hastalık gelmiş ve imparatorluğun geri kalanına yayılarak milyonları öldürmüştü. Derken, yaklaşık yüz yıl sonra, imparatorluğu İustinianus vebası vurdu. Semptomları daha iğrençti: hıyarcıkların belirmesini çeşitli şekillerde koma, hezeyan, ıstırap veren ağrılar, "mercimek büyüklüğünde siyah kabarcıklar" ve kan kusma izliyor, ardından ölüm geliyordu.[2] İustinianus vebası salgını bir öncekinden çok daha yıkıcıydı: 25 milyon insan öldü.

Antik bir şehirde ölülerle ve ölmek üzere olanlarla uğraşmak da bu nedenle zorunlu ve hor görülen bir işti. Beşinci yüzyıl İskenderiyesi'nde, bu işi yapmak için öne çıkan adamlar, ilaçtan yoksun bu dünyada sedye taşıyıcısı olarak görev alacak kadar cesur olan "pervasız" genç Hıristiyanlar, yani *parabalani*'lerdi.[3] Bu adamlar birçok açıdan toplumun en alt tabakasındandı: Varlıklı, eğitimli, hatta okur-yazar bile değillerdi, ama kasları, inançları vardı ve sayıca güçlüydüler.[4] Beşinci yüzyılın başlarında, sadece İskenderiye'de tahmini 800 *parabalani* vardı: Kendilerini Tanrı'nın hizmetine adamış genç adamlardan oluşan bir ordu – bu sözcük bilinçli olarak kullanılıyordu.[5]

Ya da daha doğrusu, O'nun yeryüzündeki temsilcileri olan piskoposların hizmetine adamış. Tarihçi Peter Brown'ın bu dönemde imparatorluğun dört

1 Bu çeviri doğru yazımın *parabolani* olduğunu ve daha sonra yıllar geçtikçe *parabalani* olarak değiştirildiğini varsayar.

2 Procopius, *History of the Wars*, II.xxii.

3 İyi işler yapmak için risk almak üzerine bkz. Bowersock (2010), 17-22; eğitimsizlik üzerine: Dzielska (1995), 96.

4 Bowersock (2010), 15, Philipsborn ile (1950), 18 aynı fikirdedir.

5 Rakam için bkz. Dzielska (1995), 96.

bir yanındaki şehirler için belirttiği gibi, güçlü din adamları cüsseli genç erkek müritleri ve güçlü –sözcüğün her iki manasıyla da– inananları toplamaya başlamıştı. Roma'da piskoposun arkasında saf tutanlar, şehrin meşhur yeraltı mezarlarını kazan *fossore*'lerdi. Antakya'da, patriğin etrafındakiler de tabut taşıyıcılarıydı. Bu adamların hepsi başlangıçta iyi ameller yapmak için toplanmışlardı – ama korkunç işler için görevlendirilebilirlerdi ve öyle de olacaktı. Birçok piskoposun kendi cemaati üzerindeki hâkimiyeti son derece katıydı. Onlar cennetin bekçileriydi ve onları memnun etmeyenlerin suratına bu kapılar kapatılabilirdi. Piskoposlar dördüncü ve beşinci yüzyıllarda dindarlar ordusunu fiilen kontrol ediyorlardı – ve onları kullanmaktan korkmuyorlardı. Roma'da kazıcılar, "ürkütücü" bir şiddet kullanarak piskoposluk seçimini altüst etti. Bir piskoposun biraz kendini beğenmiş bir şekilde gözlemlediği gibi, piskoposlar "kargaşaların yatıştırıcısı ve barışın meftunudur", Peter Brown'ın gözlemine göre ise "Tanrı'ya karşı bir saldırı ya da Kilise'ye edilen bir hakaret nedeniyle tahrik edilmedikleri sürece."[6]

(...) *sürece*. Brown bu sözcüğe haklı olarak dikkat çekmişti. Barış ancak kilisenin izniyle olabilirdi. Tanrı'nın Kuzusu'nun etrafını kurtlar sarmıştı. Roma'daki kazıcılar yeterince dehşet vericiydi, ama adı asıl kötüye çıkanlar İskenderiye'deki *parabalani*'lerdi. Şayet İskenderiye piskoposunu kızdırırsanız –yerel halkın acı tecrübelerle bildiği üzere– 800 *parabalani*'nin bir kısmını sizin kapınıza yollayabilirdi. İddiayı somut bir hale getirelim: *parabalani*'ler belediye binasının, tiyatronun ve mahkemelerin önünde toplandı. Sadece varlıkları bile rakiplerini itaat ettirmek için yeterliydi. "Dehşet saçan hayırseverler" olarak tanımlandılar – tuhaf ama başarılı bir oksimoron. Bu adamlar zaman zaman iyi işler yaptılar ama aynı zamanda korku tohumları da ektiler. Roma resmi belgelerinde onlar için kullanılan sözcük "dehşet saçan"dı.[7]

MS 415 yılının bir bahar günü, *parabalani*'ler şiddet tehdidi olmaktan çok daha ileriye gidecekti. O gün, Hıristiyanlığın en utanç verici cinayetlerinden birini işlediler.[8]

İskenderiyeli Hypatia, *parabalani*'lerle aynı şehirde, ancak onlardan uzak bir âlemde doğdu. Onlar günlerini pislik ile ölüm arasında geçirirken, bu soylu entelektüel zamanını soyut matematik kuramları ve usturlaplarla geçiriyordu. Hypatia sadece bir filozof değildi; aynı zamanda parlak bir gökbilimci ve kuşağının en büyük matematikçisiydi. Ondan fazlasıyla etkilenen

6 Bkz. Brown (1992), 103, bu paragrafı ve bir sonrakini kendisine borçluyum; Antakyalı İgnatius'tan Polikarp'a Hopkins'ten (1998),9 alıntı; "panik yaratan şiddetin" tanımı için bkz. Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire*, 27.3.12: "her iki tarafın yandaşları da yaralanma ya da ölüm olmadan durmadı"; teslim olma için bkz. Ambrose, *Epistles*, 40.6.

7 Bowersock (2010), 11; C. Th., 16.2.42 (29 Eyl 416).

8 Martta, Sokrates'e göre, *Ecclesiastical History*, VII.15.

Viktoryenler, ölümünden sonra ona başka güzellikler de atfetti. Ünlü bir tablo Hypatia'yı sunağın karşısında çıplak bir şekilde gösterir, çekici vücudu kıvrık açık renkli bukleleriyle örtülmüştür. Çocuk romanı *The Water Babies*'in yazarı Rahip Charles Kingsley'in kendisi hakkında yazdığı roman, "eski Yunan güzelliğinin en yalın ve en ihtişamlı örneği" gibi nefes kesici ifadeler ve "kıvrımlı dudakları", "hatlarının muhteşem zarafeti ve güzelliği" üzerine zengin yorumlarla doludur.[9]

Bunlar ne yazık ki romantik laf salatasıydı. Hypatia hiç şüphesiz güzeldi – ancak kendini ve dalgalanan buklelerini sunakların üzerine sermek şöyle dursun, her zaman için sade giyinir ve kıyafetini bir filozof pelerini ile kapatırdı. Hayatını bedensel zevklerden çok zihinsel meşguliyete adadı ve bakire kaldı. Onu bu kararlılığından vazgeçirmeye çalışacak kadar cesur olacak bir adam da sert bir yanıtla karşılaştı. Bir öğrencisinin ona âşık olduğu ve "tutkusuna söz geçiremeyince" duygularını itiraf ettiği söylenir. Hypatia yanıt vermek için zaman kaybetmez. "Âdet bezlerinden bazılarını getirip adamın önüne attı ve 'Sen bunu seviyorsun genç adam, ancak bunda güzel bir şey yok.'"[10] İlişki, anlaşılacağı üzere daha ileri gidemedi.

Milattan sonra beşinci yüzyılın başlarında Hypatia adeta yerel bir şöhret haline gelmişti. İskenderiye yüzyıllardır entelektüellerin egemenliğinde bir şehirdi. Şehir kurulur kurulmaz bir de kütüphane kurulmuştu; kütüphaneyle birlikte hikâyeler –özellikle de kuruluş hikâyeleri– birikmeye başladı. Bunlardan bir tanesine göre İskenderiye hükümdarı II. Ptolemaios, yeryüzündeki her kral ve hükümdara mektup yazarak "şair ve yazar, retorikçi ve sofist, hekim ve müneccim, tarihçi vesaire"[11] elinden çıkma eserleri kütüphanesine göndermeleri için yalvardı. Sadece Yunanca değil, diğer dillerde de yazdı. Mütercim olarak çalışmak üzere her milletten mütehassıs aranıyor ve görevlendiriliyordu. "Her âlim zümresine kendilerine uygun metin tahsis edildi ve böylece her metnin Yunanca çevirisi yapıldı."[12]

Hiçbir konu bu iddialı koleksiyonun dışında bırakılmayacaktı – din bile. Geçekten de özellikle din dışarıda bırakılmayacaktı. Büyük İskender bir halkı yönetmek için onları anlamak gerektiğine dair sıkı sıkıya bağlı olduğu bir inanca sahipti – ve bir halkın neye taptığını bilmeden onları anlamayı kim umabilirdi ki? *Bunu* anlarsanız, onların ruhunu da anlarsınız; bir milletin ruhunu anlamak o milleti idare etmek demektir. Dini metinler için büyük çabalar harcandı: Antik İran peygamberi Zerdüşt'e ait olduğu söylenen 2

9 Luminous: Synesius, *Dion*, 9, Dzielska'dan (1995), 48 alıntı, Hypatia üzerine bu bölümü kendisine borçluyum; resim Charles William Mitchell'e (1885) aittir; alıntılar Kingsley'dendir (1894), 12.

10 Güzellik ve bekâret: *PH*, 43; pelerin ve bekâret: Dzielska (1995), 103; alıntılar: *PH*, 43 A-C.

11 Canfora'da (1987), 20.

12 Kapsam için bkz. Epiphanius, *De Mensuris et Ponderibus*; çeviri: Canfora'da (1987), 24 belirtilen Bizans eserleri.

milyon dize tercüme edildi. Efsaneye göre İbranice Kitabı Mukaddes'in Yunancaya ilk çevirisi MÖ 3. yüzyılda yine burada yapılmıştı.

Bu, bilimsel bir araştırma olduğu kadar entelektüel bir fetihti ve bazen istilacı olarak da yorumlanabilirdi. Milattan önce üçüncü yüzyılda, şehrin etkileyici limanına geminizle yanaşmış olsaydınız, o zaman geminize Kral III. Ptolemaios Eurgetes'in askerleri binecek ve kaçak mallardan daha değerli görülen kitapları ortaya çıkarmak için hızlı bir arama yapacaktı. Kitaplar bulunduğu takdirde el konulup istinsah edilecekti. Kütüphaneciler, kâtiplerin yanılma ihtimalinin farkında olduğu için, nüshaları iade edip asılları elinde tutuyor ve "gémiden alınma" diye damgalayarak Büyük Kütüphane'ye teslim ediyordu.

Atina'ya mektup yazılıp Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'in büyük tragedyalarının –halihazırdaki en doğru olduğuna inanılan– resmi nüshaları istendi. Atinalılar doğal olarak bu isteği reddetti. III. Ptolemaios onlara baskı yaptı ve iyi niyetinin kanıtı olarak on beş *talentum* değerinde bir meblağ ödeyeceğini söyledi. Nihayetinde Atinalılar ikna oldu ve nüshaları gönderdi. Hilekâr Ptolemaios en iyi yazı gereçlerini kullanarak muhteşem nüshalar yaptırdı ve bunları deniz ötesine gönderdi. Atinalılar parayı ve güzel nüshaları aldı almasına ama yine en iyileri İskenderiye Kütüphanesi'nde kaldı.

Hırsın ve büyüklüğün kütüphanesiydi İskenderiye. İçerdiği parşömenlerin sayısı tartışmalı olsa da koleksiyonuna dair bir tahmin kütüphanenin büyüklüğü hakkında fikir verir. Milattan önce birinci yüzyılda kütüphanenin 700.000 gibi yüksek bir sayıda nüshayı barındırdığı tahmin ediliyordu. Muhtemelen mantıksız olacak ama milattan önce üçüncü yüzyılda ise 500.000 parşömen tomarı mevcuttu. Muhakkak ki çoktu, çünkü parşömenlerin takibi için ilk kez bir tasnif sistemi yapılması gerekmişti. Hiç şüphesiz, dünyanın o güne kadar gördüğü ve yüzyıllar boyunca da görebileceği en büyük kütüphaneydi. Sonraki dönemin ünlü manastır kütüphaneleri onunla kıyaslanamazdı. Daha erken dönemdekiler sadece yirmi civarında kitaba sahipti, on ikinci yüzyılın büyük kütüphanelerindeki kitap sayısı bile 500'ü geçmiyordu ya da hemen hemen o civardaydı – ve doğal olarak barındırdıkları koleksiyonlar ağırlıklı olarak Hıristiyan metinleriydi. Başka herhangi bir koleksiyonun hacim açısından İskenderiye'ye yaklaşması bin yıldan fazla, başka bir kütüphanenin entelektüel olarak onunki gibi her türden eser bulundurması ise daha fazla zaman alacaktı. 1338'de, Hıristiyan dünyasının en zengin kitaplığına sahip olan Paris'teki Sorbonne kütüphanesi 1.728 eser ödünç vermişti – kayıtlara göre 300 tanesini çoktan kaybetmeyi başarmıştı.[13]

13 Bu paragrafı Ward'ın muhteşem makalesine borçluyum, MacLeod, ed. (2000), 170-1.

İskenderiye sadece kitapları değil aydınları da toplamıştı. Âlimlere burada saygıda kusur edilmeden harikulade imkânlar sağlandı. Büyük Kütüphane ve Musaeum, birlikte büyüleyici bir hayat sunuyordu: Gezinmek için kapalı yürüyüş yolları, dinlenmek için bahçeler, ders vermek için salonlar bulunuyordu. Neredeyse her ihtiyaçları karşılandı: Âlimlere ayrıca harçlık, iaşe ve ibate, ayrıca kubbe çatılı zarif salonlarda akşam yemeği veriliyordu. Bir de ne tuhaftır ki hayvanat bahçesi mevcuttu.

Tüm bunların amacı imparatorluktaki entelektüelleri buraya çekmekti, işe de yaradı. Klasik dönemin en parlak zihinlerinden bazıları yazmak, okumak, çalışmak, o bedava yemekleri yemek ve elbette münazara etmek için İskenderiye'ye akın etti. Huysuz bir gözlemci, "kalabalık Mısır'da, esin perilerinin kümesinde durmadan tartışan birçok münzevi kitap kurdu beslenir" diye yazmıştı.[14] Hamama girince suyun kaldırma kuvvetini fark edip "Evreka!" diyen parlak matematikçi ve fizikçi Arkhimedes de burada çalışmıştı.[15] Matematik çalışmaları yirminci yüzyıla kadar matematik eğitiminin temelini oluşturan Eukleides de. Bir değnek ve bir deve ile dünyanın çevresini 80 kilometrelik bir doğrulukla hesaplayan Eratosthenes de burada bulunmuştu, şair Kallimahos da; evrenin güneş merkezli modelini ilk öneren Sisamlı Aristarkhos; gökbilimci Hipparkos; Galenos... İskenderiye'deki âlimlerin listesi en az kitapları kadar dikkat çekiciydi.

Hypatia'nın babası Theon da burada çalışmıştı. Hayranlık uyandıran bir zekâya sahip bir matematikçiydi, ayrıca uzun ömürlüydü: Eukleides üzerine yaptığı yorumlar o kadar yetkindi ki metinlerinin modern baskılarının temelini oluşturdu. Bugün Eukleides'i okursanız, kısmen Hypatia'nın babasının çalışmalarını okumuş sayılırsınız.

Hiçbir şey sonsuza kadar sürmez. Hypatia arabasıyla İskenderiye'deki sıradan bir yolculuğuna çıktığında, atalarının keyfini sürdüğü şehirden çok farklı bir şehirden geçmiş olacaktı. Dördüncü yüzyıl başladığında şehrin ufku bile değişmişti: Bir zamanlar şehrin siluetine hâkim olan Büyük Serapis Tapınağı artık yoktu; şehrin içinden geçerken başka şeylere de tanıklık edecekti – daha küçük ama yine de şok edici şeyler. Hıristiyan güruh Serapis'i yerle bir ettikten sonra şehirdeki yaklaşık 2.500 mabet, tapınak ve dini alanı yakıp yıktı.[16] Daha önce sokaklarda, duvar nişlerinde ve kapı eşiklerinde duran Serapis büstleri (bugün İtalya köylerinde bulunan Meryem Ana'lar gibi) kaldırıldı – "temizlendi." Hıristiyanlar "öylesine sağlam

14 Yemek ve yaşamak: MacLeod, ed. (2000), 4; hayvanlar: MacLeod, ed. (2000), 42; Timon, MacLeod, ed. (2000), 62.

15 Vitruvius, *The Architecture of Marcus Vitruvius Pollio*, Book IX.9-11.

16 Net sayı, şehrin beş bölgesinin dördüncü yüzyıl kayıtları sayesindedir, bkz. Hahn (2008), 336-7.

bir temizlik yapmıştı ki ne [Serapis'in] ne de başka bir ifritin ne izi ne de bahsi kaldı. Halk kapı dikmelerine, girişlere, duvarlara ve sütunlara Rabb'in haçını çizdi."[17] Sonrasında, daha cesur bir hareket olarak, haç motifleri kazıdı.

Şehrin entelektüel hayatı zarar gördü. Büyük Kütüphane'nin son kalıntıları gitmiş, tapınakla birlikte yok olmuştu. İskenderiye'nin birçok aydını da bu korkutucu şehirden kurtulmak için Roma'ya veya İtalya'da bulabildikleri başka herhangi bir yere firar etti.[18]

Yine de çok şey yok olup gitse de, çok şey de kaldı. Beşinci yüzyılın başlarında İskenderiye hâlâ imparatorluğun aydınları için bir çekim gücüne sahipti ve Hypatia yaldızlı bir çember içinde hareket ediyordu. Felsefe üzerine çalışmak isteyenlerin ona ulaşmak için çok uzun mesafeler katedip Roma, Libya ve Suriye gibi uzak diyarlardan geldiği söylenir. İskenderiye'nin önde gelen yurttaşlarından bazıları, görünen o ki endişe verici bir dürüstlükle dağıttığı tavsiyelerden almak için kendisinden ricada bulunuyordu.[19] Şehre yeni ve önemli biri geldiği zaman, ilk yaptığı işlerden biri Hypatia'yı ziyaret etmek olurdu. İskenderiye'nin soylu valisi ve şehrin en önemli adamlarından biri olan Orestes, Hypatia için sırdaş, arkadaş ve güçlü bir müttefik olmuştu – ve giderek tehlikeli birine dönüşecekti.[20]

Mezhepsel ayrımlarla gitgide parçalanan bir dünyada, Hypatia Hıristiyan olanlar ile olmayanlara karşı gayet eşit davranarak tarafsızlığını kararlılıkla ortaya koymuştu. Orestes de Hıristiyan'dı. Her inançtan insan Hypatia'nın derslerini izlemek, konuşmasını dinlemek için evine akın ediyordu. Talebelerinin övgüleri neredeyse rahatsız edici bir coşkunluğa varmıştı: Onlar "aklın bu parlak çocuğunun" ayaklarının dibinde oturabildikleri için "talihin sevgilileriydiler."[21] Hypatia'nın öğrencilerinin birçoğunun kendisini şanslı hissetmek için daha başka somut nedenleri de vardı: İmparatorluktaki en zengin ve en iyi eğitimli gençlerdi onlar. İskenderiye'den uzaktayken, kırsaldaki villalarından birbirlerine sevgi ve şefkat dolu mektuplar yazdılar, hiçbir zaman köy işi yapmak zorunda kalmamış olanların coşkusuyla kırsal hayatın erdemlerini övdüler. Bir öğrenci diğerine sevgisini göstermek istediğinde ona bir at aldı.[22] O zaman orta yaşlarının sonunda olan Hypatia kendini İskenderiye'nin en saygın kişilerinden biri olarak kabul ettirmişti. Daha sonra bir hayranının coş-

17 Bunun, bir Hıristiyanlaştırma eylemi olmasıyla ilgili Rufin, HE 11.29; Hahn (2008), 356.
18 Dzielska (1995), 82-3.
19 Sokrates, *Ecclesiastical History*, VII.15.
20 Ziyaretler: *PH*, 43; Orestes'in arkadaşlığı: Sokrates, *Ecclesiastical History*, VII.15.
21 Uzaklık: Sokrates, *Ecclesiastical History*, VII.15; uluslar: Dzielska (1995), 44; parlak: Synesius, *Dion*, 9, Dzielska (1995), 48.
22 At ve kırsal hayat: Epistles of Synesius 133, 149 ve 248, Dzielska'dan alıntı (1995).

kuyla ifade ettiği gibi tüm şehir "doğal olarak onu sevdi ve ona olağanüstü bir saygı duydu."[23]

Bu doğru değildi. 415 yılının baharında, Hıristiyan olanlar ile olmayanlar arasındaki ilişkiler gerilmişti. Şehrin üstündeki gökyüzü sadece birkaç beyaz bulutun hareket etmesiyle kararmış olabilirdi ama sokaklardaki ortam her zaman kavgacı ve her zamankinden daha istikrarsızdı. Her şeyden kötüsü, şehrin yeni bir piskoposu vardı: Cyril. Birçok İskenderiyeli, yobaz Theophilos'tan sonra gelecek din adamlarının daha uzlaşmacı olacağına dair umut besliyordu. Ama Cyril öyle değildi. Soyu aynı şeyi vaat ediyordu – her şeyden önce Theophilos'un yeğeniydi ve aile geleneğine sadık olarak caninin tekiydi. Cyril iktidara gelmeden önce amcasından daha acımasız biri olduğunu göstermişti. Hıristiyanların bile bu yabani ve hırslı adam hakkında çekinceleri vardı: Bir piskopos heyetinin ifade ettiği gibi, Cyril "Kilise'yi yok etmek için doğmuş ve eğitilmiş bir canavardı." Ve iktidara geldikten birkaç yıl sonra zorbalığı başladı.

Yahudiler ilk zarar görenler arasındaydı. İskenderiye'deki Yahudi nüfusu çoktu ve söylenene göre şehrin kütüphanesinden en fazla yararlananlar da onlardı. II. Ptolemaios gizemli ama muteber Yahudi metinlerini koleksiyonuna ekleyebilmesi için mütercimler bulma konusunda çaresizdi. Bununla birlikte hiçbir Yunan bu metinlerin yazıldığı yazıyı kavrayamamıştı. Bu yüzden Ptolemaios Yahudi cemaatinin önderlerinden yardım istemişti. Ona çevirmen olarak bazı uzmanlar göndermeyi kabul etmişlerdi ancak bazı şartları vardı. Karşılığında 100.000 civarında Yahudi savaş esirinin serbest bırakılmasını istediler. Bu çok büyük bir sayıydı. Ptolemaios teklifi kabul etti. Yetmiş civarında mütercime karşılık Yahudi mahkûmlar özgürlüklerini kazandı ve Büyük Kütüphane çevirilerin çevirisi olarak bilinen *Septuaginta*'yı bünyesine kattı.[24]

O güne kadar İbranice metinlere çok az ilgi vardı. Hoşgörü yoksunu yeni nesil din adamlarının yobaz vaazlarına göre, Yahudiler öğrenilecek kadim bir bilgeliğe sahip bir halk değildi, onlar da paganlar gibi Kilise'nin düşmanıydı. İoannis Hrisostomos şöyle demişti: "Sinagog yalnızca bir umumhane değildir... aynı zamanda hırsızların ini, vahşi hayvanların barınağıdır... ifritlerin meskenidir... putperestliğin yeridir."[25] Hrisostomos'un yazıları daha sonra Nazi Almanyası'nda büyük bir coşkuyla yeniden basılacaktı.

O sırada İskenderiye'de Hıristiyanların Yahudilere karşı için için yanan hoşnutsuzlukları apaçık bir şiddete dönüştü. Görünüşe göre daha ziyade Yahudi nüfusun sevdiği dans ve tiyatro gösterilerini düzenlemeye yönelik bir

23 *PH*, 43.
24 *Letter of Aristeas*, 9-33.
25 İoannis Hrisostomos, *Discourses Against Judaizing Christians*, 1.3.1.

Hıristiyan girişimi, Yahudilerin bazı Hıristiyanlara yönelik saldırısıyla karmaşık bir misilleme zinciri başlattı. Bu saldırıda ölenler oldu – ve böylece Cyril'e ihtiyacı olan bahane sağlandı. Acımasız ve coşkun bir *parabalani* topluluğunu yanına alan Cyril yola çıktı. "Büyük bir öfkeyle Yahudilerin sinagoglarına yürüdü ve onları ele geçirdi ve arındırıp kiliselere kattı." "Arındırdı" sözcüğü bu tür metinlerde genellikle çalmayı haklı çıkarma anlamında kullanılan bir örtmecedir. Hıristiyanlar daha sonra Yahudi "katilleri" mallarından arındırarak işlerini tamamladılar: Evleri de dahil, sahip oldukları her şeyi ellerinden alarak onları şehrin dışına, çöle sürdüler.[26]

Orestes dehşete kapılmıştı. Eğitimli bir adamdı ve dostu Hypatia gibi, dönemin giderek artan isterik ortamına rağmen hayatını mezhepsel ayrımlara göre yaşamayı reddeden biriydi. Görünürde şehrin en güçlü adamı olmasına karşın bu ayaklanmayı durduramadı: Sadece bir valinin maiyeti, yağmacı ve kaslı 800 *parabalani* ile boy ölçüşemezdi. Dahası Orestes, Cyril'in ne kadar kararlı olabileceğini çok iyi biliyordu: Piskopos daha önce Orestes'in üzerine adamlarını göndermiş, onlara şehirde çalışırken –ve muhtemelen Hypatia'yı ziyaret ederken de– valiyi izlemelerini emretmişti. Etrafı muhbirlerle çevrili, karşılık verecek gücü olmayan Orestes, Cyril'in saldırganlığı karşısında elinden gelen tek şeyi yaptı: İmparatora bir şikâyet mektubu yazdı.

Cyril bunun üzerine Orestes'i görmeye gitti. Eğer Orestes bu kavgacı adamdan bir özür bekliyorsa, hayal kırıklığına uğrayacaktı. Karşılığında aldığı tek şey dindarlıktı. Valiye yaklaştığında Cyril İncillerin bir nüshasını ona doğru tutuyordu, "dine saygının onu dargınlığını bir kenara bırakmaya sevk edeceğine inanıyordu" – kroniklerin yazdığına bakılırsa. Bu ziyadesiyle gösteriş budalası bir hareketti ve tartışmayı sona erdirme hususunda işe yaramadı.[27]

Şehirdeki ortam gitgide kararıyordu; Cyril'in milislerinin sayısı arttı. Piskoposları için savaşmaya kararlı beş yüz keşiş yakın tepelerdeki barakalarından ve mağaralarından çıktı. Ayaktakımından, eğitimsiz, inançlarından taviz vermeyen, Hıristiyan yazar Sokrates'in bile "çok ateşli bir mizaca"[28] sahip olduğunu kabul ettiği insanlardı. Bir gün Orestes arabasıyla şehirde giderken, bu keşişler kötü kokan koyu renk cüppeleriyle arabanın etrafını sardılar. Onu "pagan bir putperest"[29] olmakla suçlayıp hakaret etmeye başladılar. Orestes buna karşı çıktı, çünkü vaftiz edilmiş bir Hıristiyandı. Değişen bir şey olmadı. Keşişlerden birinin attığı taş Orestes'in kafasını yardı. Yaradan

26 Naziler: Laqueur (2006), 48; konuşma: İoannis Hrisostomos, *Discourses Against Judaizing Christians*, 1.3.1; *parabalani*'lerin varlığı: Dzielska (1995), 96; ayaklanmanın sonucu: John of Nikiu, *Chronicle*, LXXXIV.87.

27 Socrates, *Ecclesiastical History*, VII.13.

28 Socrates, *Ecclesiastical History*, VII.14.

29 Socrates, *Ecclesiastical History*, VII.14.

kan akmaya başladı. Muhafızlarının çoğu neyle karşı karşıya olduklarını görünce dağıldılar ve kaçmak için kalabalığa karıştılar.

Orestes neredeyse tamamen yalnız kalmıştı, elbisesi kan içindeydi. Keşişler daha da yaklaştı ve etrafında siyah bir kalabalık oluşturdu. Sayıca çok üstünlerdi, Orestes muhakkak ki korkuyordu, yine de teslim olmayı reddetti. Yardımına koşan yerel halkın desteğiyle kaçmayı başardı. Bir kez daha, bu gözdağı onu daha da kararlı hale getirmiş olmalıydı, çünkü bir sonraki işi kendisine taşı fırlatan keşişi yakalatıp işkence ederek öldürmekti. Bu olayla ilgili her şey Orestes gibi kültürlü bir yurttaş için yeterince iğrençti: Şehirler piskoposların kaprisleriyle yönetilmemeli ve linç çeteleri tarafından terörize edilmemeliydi. İmparatorluğun yetki verdiği hükümetin yasalarıyla yönetilmeliydi. Başka türlüsü vahşilere yakışırdı. Şehrin aristokratlarının çoğu muhtemelen Hıristiyanların şiddetinden iğrendikleri için Cyril'e karşı meydan okumasında onu destekledi. Hypatia da, hem de hayati bir şekilde.[30]

Ve ardından fısıltılar başladı. Hıristiyanlar valinin bu kadar inatçı olmasının Hypatia'nın hatası olduğunu söylediler. Orestes ile Cyril'in uzlaşmasını engelleyenin de o olduğunu mırıldandılar. *Parabalani*'lerin körüklediği bu dedikodular kıvılcımı aleve dönüştürdü. Hypatia sadece geçimsiz bir kadın değil, dediler. Herkes onu çalışmalarında semboller ve usturlaplar kullanırken görmemiş miydi? Okuma yazma bilmeyen bir *parabalani* ("hayvani adamlar ve gerçekten tiksindiriciler" diyecekti sonradan bir filozof onlar için) bu aletlerin ne olduğunu biliyordu: onların matematik ve felsefeyle ilgisi yoktu, Şeytan aletleriydi onlar. Hypatia filozof değildi: Cehennemden gelen bir yaratıktı. Hileleri ve büyüleriyle bütün şehri Tanrı'ya karşı kışkırtan oydu. İskenderiye'yi "tanrısızlaştırıyordu." Doğal olarak yeterince çekici görünüyordu – ama İblis de böyle çalışırdı. "Hypatia" dediler, "birçok insanı şeytani hilelerle kandırdı."[31] En kötüsü de Orestes'i kandırmıştı. Kiliseye gitmeyi bırakmamış mıydı? Her şey çok açıktı: Hypatia "onu büyüsüyle kandırmıştı."[32] Böyle devam etmesine izin verilemezdi.

MS 415 yılının Mart ayında bir gün, Hypatia günlük şehir gezintisi yapmak için evinden çıktı. Birden, yolunun "Tanrı'ya inanan çok sayıda insan"[33] tarafından kesildiğini gördü. Arabasından inmesini emrettiler. Yakın zamanda, dostu Orestes'e ne olduğunu bildiği için aşağı inerken durumun ciddiyetini anlamıştı ama ne kadar ciddi olduğunu muhtemelen fark etmemişti.

---

30 Dzielska (1995), 87; Socrates, *Ecclesiastical History*, VII.14-15.

31 John of Nikiu, *Chronicle*, LXXXIV.87.

32 Orestes ile Cyril'in arasında kalması için: Socrates, *Ecclesiastical History*, Sokrates'in VII.15 - anlatısı bu sôylentileri reddeder; *parabalani*'lerin bu sôylentilere dahil olmasıyla ilgili olarak: Dzielska (1995), 96; "barbar adamlar": *PH*, 43 E; John of Nikiu, *Chronicle*, LXXXIV.87.

33 John of Nikiu, *Chronicle*, LXXXIV.100.

Sokakta durur durmaz, *parabalani*'ler "İsa Mesih'e her açıdan bağlı"[34] Petrus adında bir Kilise yargıcının önderliğinde etrafını sardı ve "pagan kadını" yakaladı. Daha sonra İskenderiye'nin yaşayan en büyük matematikçisini kiliseye sürüklediler. İçeri girer girmez üstünden elbiselerini yırttılar, kırık çanak çömlek parçalarını bıçak olarak kullanarak derisini yüzdüler. Bazıları gözlerini oyarken hâlâ nefes aldığını söylüyordu. Öldüğünde vücudunu parçalara ayırmaya devam ettiler ve "aklın aydınlık çocuğu"ndan geriye kalanları ateşe atıp yaktılar.[35]

34 John of Nikiu, *Chronicle*, LXXXIV.100.

35 Saldırılarla ilgili anlatılar değişkenlik gösterir: En güvenilir olan Sokrates, "seramikle" öldürüldüğünü söyler, muhtemelen çanak çömlek parçalarının keskin kenarlarıyla derisi yüzüldü. John of Nikiu (*Chronicle*, LXXXIV.87) ölene kadar sokaklarda sürüklendiğini belirtir; Damaskios'a göre gözleri oyulmuştur. Dzielska'nın (1995), 93 alıntıladığına göre Hesychius, cesedin şehrin dört bir yanına dağılmış olduğunu söyler

Onuncu Bölüm

İfritlerin Kadehinden İçmek

"Biz, eğer bilgeysek, kâfir kitaplardan bize uygun
ve gerçeğe bağlı olanı alıp, geri kalanı boş vereceğiz."

Aziz Basileios, *Vaazlar*, IV

Umberto Eco'nun *Gülün Adı* romanının başlarında, bilge bir ortaçağ başrahibi, İtalya'daki manastıra yeni gelen keşişe döner ve "*Monasterium sine libris*" der –doğal olarak Latince konuşarak–, "*est sicut... hortus sine herbis, pratum sine floribus, arbor sine foliis.*" Kitapsız bir manastır bitkisiz bir bahçeye, çiçeksiz bir çayıra, yapraksız bir ağaca benzer. Başrahip manastır hayatını açıklamaya (ya da daha az yardımsever bir şekilde yorumlamaya) devam eder. Mensubu olduğu Benedikten tarikatının, "çalışma ve duanın çifte buyruğunda (...) bilinen dünyanın ışığı; bilgi hazinesi, yangınlar, yağmalar, depremler içinde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan eski öğretinin kurtuluşu; yeni yazının ocağı ve eskisinin artışı oldu"ğunu söyler.[1]

Çizilen imge oldukça güçlüdür. Üstelik Hıristiyanlığın klasik geleneğin cesur koruyucusu ve mirasçısı olduğu, varlığını hâlâ sürdüren bir imgedir. Antik manastır kütüphanelerinin ve Muhterem Bede'nin el yazmalarının güzelliğinin Hıristiyanlığıydı bu. Saygın Oxford kolejlerini kuran Hıristiyanlıktı, adları da –Corpus Christi, Jesus, Magdalen– allameliğe saygı duruşuydu. Ortaçağ kütüphanelerini dolduran *Très Riches Heures du Duc de Berry*, *Hours of Jeanne de Navarre* ve *Copenhagen Psalter*'in muhteşem altın varaklı çizimlerini meydana getiren Hıristiyanlıktı. Vatikan'ın duvarlarının ardında, bugün bile Latincenin yaşayan bir dil olarak devam etmesini sağlayan, "bilgisayar" "video oyunu" ve "heavy metal" gibi sözcükleri, doğal bir ölümle bin yıldan fazla bir süre önce yok olması gereken bir dil olan Latinceye çeviren bir dindi.

Ve gerçekten bunların hepsi de doğruydu. Hıristiyanlık bunların hepsini, hatta daha fazlasını yaptı. Ancak bu Hıristiyanlık hikâyesinin, kitap tutkunu keşişlerden ve özenli müstensihlerden dünyalar kadar uzakta başka bir yönü daha vardı. Bazı filozofların nasıl dövüldüğü, işkence gördüğü, sorguya çekildiği, sürgüne gönderildiği ve inançlarının yasaklandığı hakkında daha az görkemli bir hikâye; aydınların korku içinde kendi kütüphanelerini nasıl ateşe verdiklerinin hikâyesi ve her şeyden önce kaybolanların hikâyesi: Edebiyatın

1 Umberto Eco (1980), 36 (alıntının Türkçe çevirisi için bkz. Şadan Karadeniz, Can yayınları, 2000).

özgürlüğünü nasıl kaybettiğinin, felsefi münazaralardan bazı konuların nasıl çıkarıldığının –ve ardından tarihin tozlu sayfalarından silinmeye başlamaya bırakılmasının– hikâyesi. Sessizliğin hikâyesiydi bu.

Entelektüel dünya değişiyordu. Hypatia'nın öldürülmesinden birkaç yıl önce, Basileios adında yaşlı bir piskopos, genç erkeklere "Yunan Edebiyatının Doğru Kullanımı"[2] konusunda tavsiyeler veren endişeli bir vaaz kaleme aldı. Genç okuyuculara hangi klasik yazarların okumaya uygun olduğunu, hangilerinin olmadığını göstermeyi amaçlayan gayet katı bir çalışmaydı. Basileios'un uyardığı gibi, genç okuyucular en nihayetinde "zihinlerinin dümenlerini bu yazarlara teslim etmemeliydi... ve onların götürdüğü yeri izlememeli, onlardan sadece faydalı olanı alıp, neyin göz ardı edileceğini bilmeleri gerekliydi.[3]

Basileios'a göre göz ardı edilmesi gereken çok şey vardı. Bugün "klasik" sözcüğü saygı duyulacak bir şey olduğu kadar sıkıcılığı da ima eder, bu eserlerin birçoğunun Hıristiyanlar için neden bu kadar endişe verici olduğunu anlamak zor. Ancak Hıristiyanların gözünde klasik kanon dehşet verici bir güce sahipti. Her türden günahla doluydu. Homeros'un *İlyada*'sını açın, Ares'in Aphrodite'i nasıl baştan çıkardığına ve her ikisinin nasıl suçüstü yakalandığına dair bir pasaj gözünüze çarpar. *Kral Oedipus*'u açın, "tanrıların gücünün yok olduğunu" belirten bir ifadeyle karşılaşırsınız. En saygıdeğer yazarların eserleri bile benzer tehlikelerle karşı karşıyaydı: Gına getirecek kadar erdemli Vergilius'un eserini açın, Dido ile Aeneas'in bir yağmur fırtınası esnasında sığındıkları bir mağarada iyi şeyler yapmadığını görecektiniz.[4] Putperestlik, dine saygısızlık, şehvet, cinayet, kibir – her türden günah vardı. Onları bu kadar keyifli, ancak Hıristiyanlar için de bu kadar lanetli yapan şey işte buydu. O halde toy Hıristiyanların klasik kanondaki yolculuklarında diledikleri gibi yol almalarına izin verilemezdi. Bu çok tehlikeliydi, yoksa –Basileios'un genç bir nefsi uyardığı gibi– "harflere olan sevgimiz yüzünden... farkında olmadan bir miktar kirlenmeye maruz kalırız, tıpkı erkeklerin zehri balla içmeleri gibi."[5] Büyük şölenler hakkında kendilerinden geçmiş bir şekilde yazdıklarında veya ahlaksız şarkıların keyfini sürdüklerinde klasik yazarlar da görmezden gelinmeli, diye düşünüyordu. Böyle eserlerden yüksek sesle bahsetmek bile kirlenmek demekti. Kendisi de müzmin bir okur olan meşhur bilge Aziz Hieronymus, "dil zinası"na karşı tavsiyelerde bulunmuştu. İnsan böyle sözler okuyarak kendisini kirletmemeliydi. Bir insan nasıl böyle bir pisliği ezbere okuyup da sonra Hıristiyan eserlerini okumaya devam ede-

2 Elderly: Deferrari and McGuire (1934), 365.
3 Basil, *Address to Young Men on Reading Greek Literature.*
4 Aphrodite: *Odyssey*, Book 8.256 vd.; Sophocles, *Oedipus the King*, 906-10; Dido: *Aeneid*, IV.129 vd.
5 Basil, *Address*, IV.

bilirdi? "Horatius Zebur'a, Vergilius İnciller'e, Cicero havarilere nasıl eşlik edebilir? Bir insan" diye devam etmişti, "Mesih'in kadehinden içtikten sonra nasıl olur da ifritlerin kadehinden içebilir?"[6]

Hıristiyan zihinlerine ve ahlakına uygun her klasik esere karşılık, onları dayanılmaz şekilde rahatsız eden başka bir eser vardı. Şair Catullus'un "Carmen 16"sı özellikle rahatsız ediciydi. Bu şiir yüz kızartıcı bir dizeyle açılır: "Sizi becereceğim ve ağızlarınızı düzeceğim" – pek de Basileios'un içini açacak türden değil.[7] Martialis'in "Epigram 1.90"ı biraz daha iyiydi: Bu küçük dize başka kadınlarla ilişkisi olduğu için bir kadına saldırmaktadır. Ya da Martialis'in dediği gibi:

> Vajinalarınızı birbirine sürterek içinizden geldiği gibi davrandınız,
> Ve yapay klitorisinizi kullanarak
> Bir erkeğin batırmasını taklit ettiniz.[8]

Ovidius'un bir eserini açan heyecanlı genç okur, şairin evli bir kadını, akşam yemeğinde dökülen şarapla gizli mesajlar yazarak nasıl baştan çıkardığını açıkladığını görebilir. Daha sonraki bir şiire daldığında, Ovidius'un bir öğle vakti sevişmesini anlatışını ("Ah! Göğüslerinin şekli nasıl da onlarla oynamamı istiyor!") ve âşığının vücudunun ayrıntılı tasvirini okuyabilir: göğüslerinin altındaki düz göbeği, genç kalçaları...[9]

Yeter, der Basileios ve iyi Hıristiyanların müstehcen klasikleri tamamen göz ardı etmesi tavsiyesinde bulunur: "Eğer kazara gözünüz ahlaksız bir adamı tasvir eden klasik bir metne takılırsa, gözlerinizi ondan kaçırmalı ve kulaklarınızı tıkamalısınız."[10] Hıristiyan okurun Ovidiusçu müstehcenliğe karşı her zaman tetikte olması gerektiği konusunda da uyarıda bulunur. "Şairleri yüceltmemeliyiz" diye yazar sert bir üslupla... "bilhassa fuhuş yapanları ve içki içenleri tasvir ettikleri zaman."[11] Bütün klasik yazarlar bu denli şehvet düşkünü değildi – örneğin İmparator Marcus Aurelius cinselliği bir Hıristiyan'ın rıza gösterebileceği türden bir küçümseme ile ele almıştı. Ancak onun dili bile bir Hıristiyan için fazla samimiydi. Hıristiyan yazarların cinsel arzu ifritini tanımlamak için sık sık soyut isimlerin ("şehvet", "arzu", "ahlaksızlık" vb) sağladığı güvenli alana başvurdukları yerde, Marcus Aurelius tiksindirici bir üslupla cinsel ilişkiyi "bir bağırsak parçasının birbirine

6 Hieronymus, Letter, 22.29.
7 Catullus, 16.
8 Martial, *Epigrams*, 1.90.
9 Ovidius, *Amores*, 1.5.
10 Basil, *Address*, IV.
11 Basil, *Address*, IV.

sürtmesi ve bir tür kasılmanın ardından bir miktar mukusun dışarı atılması"[12] olarak tasvir etti. Kâfir Homeros'un aşina olduğu geniş mecaz sanatına karşı da yine dikkatli olmayı önerdi Basileios: Genç erkekler klasikleri arıların çiçeklere konması gibi okumalıydı, "çünkü arılar bütün çiçeklere konmaz... daha ziyade ihtiyaç duyduğuna uğrayıp diğerlerini boş verir."[13]

Yine de her şeyden önemlisi, Yunan ve Romalı yazarların tanrılarından bahsederken, "özellikle de onları çok sayıda olarak tarif ederken" –ki bu her zaman yaptıkları bir şeydi– göz ardı edilmesi gerektiğiydi.[14] Bu tanrılarla ilgili her şey Hıristiyan okuru huzursuz etmeye yeterdi. Sadece ifrit olmaları değil, davranışları da tiksindiriciydi. Hıristiyanlığın Tanrısı'nın tersine, bu tanrılar yalnızca gazap, acıma ve sevgi gibi yüce duygularla karşımıza çıkmadılar, şehvetten ahlaksızlığa, kıskançlığa ve yine şehvete, her türden aşağılık duyguya da müsaade ettiler. Hıristiyan bir yazar bu tanrıların "tamamen saçmalık"[15] olduğunu düşünüyordu. İlahi bir varlık olmaktan çok uzaktılar, utanç verici ve nahoş bir şekilde insandılar: Kavga ettiler, ağladılar, seks yaptılar, sarhoş oldular ve herkese, hatta kendi ailelerine bile kötü davrandılar.

Greko-Romen panteonunda yalnızca erkek kardeşler savaşmakla kalmaz, erkek kardeş bazen kız kardeşiyle de ağza alınmayacak şeyler yapardı ya da ulaşabildiği herhangi biriyle. Zeus, "kız kardeşini utanç verici bir tutkuyla"[16] arzuladığı için Hıristiyan yazarlar arasında kötü bir üne sahipti. Gerçekten de o kadar kötü şeyler yapmıştı ki Basileios "Zeus dedikleri kişinin" yaptıklarını anlatamazdı; Zeus'un zinalarından "yüzü kızarmadan"[17] bahsetmek imkânsızdı. Hıristiyan apolojist Tertullianus, böyle şeyler "Tanrı'dan korkan insanlar tarafından icat edilmemeliydi" diye yazmıştı. Tanrılar dahil herkesin falluslar içinde çırpındığı klasik komedyalar daha da beterdi: "Alkışlarınız tanrılarınızın görkemini aşağılamış ve tanrısallıklarını kirletmiş olmuyor mu?"[18]

Klasik edebiyat ilahi varlıkların gerçekliğini sorgulamakla kalmamış, aynı zamanda onlarla sık sık alay etmiştir. Yunan ve Roma felsefesi dinle dalga geçen kıssalarla doluydu. Meşhur bir hikâyede, Yunan filozof Diogenes, denizden kurtarılan minnettar denizcilerin adak niyetiyle yaptırdığı tapınak yazıtlarıyla kaplı bir duvarın yanında durmaktadır. Yazıtlara hayretle bakan bir adamı fark eden Diogenes, "Kurtarılmayanlar adak sunsalardı, çok daha fazlası olurdu" der.[19] Başka bir hikâyede, tapınak görevlilerinin tapınak ha-

12 Marcus Aurelius, *Meditations*, 6.13.
13 Basil, *Address*, IV.
14 Basil, *Address*, IV.
15 Tertullianus, *Apology*, 14.2.
16 Tertullianus, *Apology*, 14.3.
17 Basil, *Address*, IV.
18 Tanrıdan korkan insanlar: Tertullianus, *Apology*, 14.6; kirlenmiş: Tertullianus, *Apology*, 15.3.
19 Diogenes Laertius, 6.2.59.

zinesinden eşyalar çalan bir adamı yakalamasını izleyen Diogenes şöyle der: "Büyük hırsızlar küçük hırsızı alıp götürüyor."[20] Yine başka bir hikâyede Antisthenes adında bir filozof, ölümden sonraki hayata inanan bir din olan Orfizm rahibini dinlemektedir. Rahip dinine katılanların öbür dünyada nasıl büyük imtiyazlara sahip olacaklarını uzun uzun anlatır. Antisthenes açık açık sorar: "Peki sen ölmüyor musun?"[21]

"En iyisi, bu netameli işlerden topyekûn kaçınmaktır" diye yazar Basileios: "Nasıl gülleri toplarken dikenlerinden kaçınıyorsak, bu tür yazılardan da yararlı olan her şeyi toplayıp, zararlı olanlara karşı korunacağız."[22] Basileios'un açıkladığı gibi bu tür dini sansürler hoşgörüsüzlük değil, sevginin bir göstergesiydi. Aynı Augustinus'un babacan bir kaygıyla kâfirlerin sopayla dövülmesi gerektiğini savunması gibi, Basileios da ruhun güvenli bir şekilde korunmasını sağlamak için "aşırı ehemmiyet" gösterilerek klasik kanonun büyük risalelerinin ortadan kaldırılmasını savundu. Bazen bu düzenleme süreci daha da müdahaleci olabiliyordu ve kâtiplerden şüpheli gördükleri eserleri, sansürlenebilmeleri için yetkili mercilere bildirmeleri istendi. İskenderiye'de Cyril, nefret edilen pagan imparator "Dönek" Iulianus'un eserlerinin bulunması için evleri arattırmıştı.[23]

Basileios'un yazılarının Batı eğitimi üzerinde derin etkileri oldu. Yüzyıllar boyunca hararetle tekrar tekrar okundu ve istinsah edildi. Bizans'taki okullarda okutulan, üzerinde çalışılan ve daha önemlisi muhafaza edilen şeylerin ne olması gerektiğini de etkileyecekti.[24] Ve tabii ne olmayacağını da. O kadar önemliydi ki –biraz da ironik bir şekilde– Rönesans döneminde Yunancadan çevrilen ilk eserlerden biri oldu Basileios'un yazıları. Cizvitler bu külliyatı dünya çapındaki Cizvit eğitimini etkileyecek olan uluslararası müfredatları *Ratio Studiorum*'a ekledi.[25] Sonraki nesiller Basileios'u liberal bir entelektüel olarak tanıyacaktı. Bu yazıların yirminci yüzyıldaki bir baskısında Basileios'un pagan edebiyata karşı tutumu, "en kötü vasıflarını görmezden gelmezken bütününü de kınamayan, anlayışlı bir dost tavrı" olarak tanımlanacaktı.[26] Basileios'un *Vaaz*'ının bir başka yirminci yüzyıl baskısı, bunun "Kutsal Yazıların üstünlüğünden endişe duyan bağnaz bir din adamının kaygılı nasihati olmadığını" açıklıyordu.[27] Aksine, kültürlü bir adamın eğitim teorisiydi. Saçmalıktı bu. Üstünlük tam da Basileios'un

20 Diogenes Laertius, 6.2.45.

21 Diogenes Laertius, 6.1.4. Antik dönem ateizmine çok ilginç bir giriş için bkz. Tim Whitmarsh, *Battling the Gods* (2015).

22 Basil, *Address*, IV.

23 Bu gözlemleri Rohmann'a borçluyum, (2016), 127 ve 60-1.

24 Wilson (1975), 7-9 ve 13-14.

25 Deferrari (1934), 371-2.

26 Deferrari (1934), 370.

27 Padelford (1902), 33.

istediği şeydi ve bunu elde etti. Sözleri ne kadar tatlı, benzetmeleri ne kadar aldatıcı olsa da bu sansürdü.

Sadece Basileios da değildi. Klasik kanonun düzenlenmesi bin yıl, hatta daha fazla sürecekti. Latin şair Martialis'in 1875 tarihli bir baskısını açtığınızda, onun müstehcen şiirlerinin birçoğunun İngilizceye değil de –cinsel sapkınlık için uygun bir dil olduğu aşikâr– İtalyancaya çevrildiğini görecektiniz.[28] Başka yerlerde şiirler tamamen ihmal edilmiş ya da sadece bilge ve saygıdeğer görünmekle kalmayıp aynı zamanda Latinceden bile daha az insan tarafından anlaşılma avantajına sahip bir dil olan Yunancada parlatılmıştı. Catullus'un "Carmen 16"sının açılış dizeleri, akademisyen Walter Kendrick'in işaret ettiği gibi yirminci yüzyıla gelindiğinde bile hâlâ sorun yaratmaya devam ediyordu: Cambridge Üniversitesi Yayınları'nın 1904 tarihli *Toplu Şiirleri*'nden tamamen çıkarılmıştı. Okuyucuların yüzünün kızarmasından (ya da belki de ilgilerinden) sağduyulu bir şekilde kaçınarak, şiirin sadece "bir kısmı" sunuldu.[29] 1966 Penguin baskısını açtığınızda, ilk dizenin yine aynı ihtiyatla Latince bırakıldığını görecektiniz. *Pedicabo et irrumabo* sözcükleri vurucu ama anlaşılmayan bir şeyler çağrıştırıyordu.[30] "Carmen 16" şiirinin doğru çevirisini okumak için neredeyse yirminci yüzyılın sonuna kadar beklemek gerekecekti – gerçi Latince, cinsel argo açısından o kadar zengindi ki, Latince *irrumabo* fiilinin karşılığı için beş İngilizce sözcük şarttı.[31]

Bu yeni Hıristiyan çağda, yazılanların tonu da değişmeye başladı. Çoktanrıcı edebiyat, atomcu evrende insanlığın özgür iradeye sahip olup olamayacağından Hıristiyanlığın aşırı saflığına ve diş temizliği için idrar kullanımına (etkili olduğu düşünülen bir süreç, yine de iğrenç) kadar her şeyi tartıştı ve her şeyle dalga geçti. Hıristiyanlıktan sonra parşömen tomarlarında kayıt altına alınmaya değer görülen şeyler değişti. Konstantin'den önceki yüzyıllardan farklı olarak, sonraki dönemde taşkın hicivler ya da müstehcen aşk şiirleri yazılmadı. Buna karşın, dördüncü ve beşinci yüzyılın devleri Aziz Augustinus, Aziz Hieronymus, Aziz Hrisostomos'tu. Hepsi Hıristiyan'dı ve hiçbiri kolay kolay Catullus ile karıştırılmazdı.

İoannes Hrisostomos'un yazıları, bu yeni edebiyat tarzına zengin bir tat katmıştı. "Zina olmayacak" demişti şehveti konu aldığı birçok hararetli konuşmasından birinde.[32] Güzel bir kadının korkunç bir tuzak olduğu konusunda uyardı. Bu saygıdeğer konuşmacının uyardığı diğer tuzakların

28 Örneğin bkz. Martialis'in *Epigramlar*'ının Bohn's Classical Library 1875 basımı. Epigram IX, xxvii, "Chrestus'a" iyi bir örnektir; şöyle başlar: "*O Chresto, quantunque porti i testicoli spelati, ed una mentola simile al collo d'un Avotojo...*" ve benzer şekilde devam eder.

29 Cornish (1904), 19.

30 Catullus, 16, çev. Whigham.

31 Bu gözlemi Kendrick'e (1996), 43 borçluyum. Richlin, nihayet 1983'te bunu doğru bir şekilde çevirir.

32 Hrisostomos, Homily XV.10, *Concerning the Statues.*

(kapsamlı olmayan) bir listesi şunları içerir: kahkaha ("sıklıkla müstehcen söylemler doğurur"); şaka ("sonraki kötülüklerin kaynağı"); zar ("hayatımıza sonsuz sayıda ıstırap sokar"); at yarışı (yukarıdaki gibi) ve "zina, ölçüsüzlük ve her türden ahlaksızlık" gibi çeşitli kötülüklere yol açabilecek tiyatro.[33] Vaazlarından oluşan bir derlemenin dizini ise bütün hakkında fikir verir. Örneğin "Korku" başlığı altında şu maddeler yer alır:

> kutsal adamlara gerekli, 334;
> dikkatsizliğin cezası, 347;
> Rabbin gerçek zenginlikleri, 351;
> ceza, 355;
> vicdanı uyandırır, 363;
> aşağılık bir adamdan zarar görme, 366;
> iyi bir adam kararlı karşıt, 369;
> cehennem korkusu olmadan korkunç ölüm, 374;
> cehennemin faydası...

Ve böyle "bir fırın gibi arındırır" diye kibarca sonlandırmadan önce yirmi beş tane madde daha sıralar. "Mutluluk" başlığına bakıldığında meraklı bir okurun hevesi kursağında kalacaktır. Burada yalnızca bir madde sunulmuştur:

> sadece Tanrı'da, 460[34]

Bu yeni bir edebi dünyaydı ve ağırbaşlıydı. Tarihçi Brent D. Shaw, "Bu yeni Hıristiyan hikâyenin, diğer hepsini hem yerinden etmesi hem de onları ikame etmesi nefes kesici" diye yazar. "Bu Hıristiyanlık söyleminin gücü, amansız bir nasihat pedagojisi, bireyin gözü korkutularak ahlaki olarak düzeltilmesi ve gündelik hayattaki ayrıntıların aralıksız yönetimi gibi birçok şeyden oluşuyordu. Her şeyden önce mizahtan yoksun bir konuşma biçimiydi. Asık suratlı ve ölümüne ciddi bir dünyaydı. Şaka, mizah, neşeli hicivler, had bildiren dalga geçmeler yoktu."[35] Ve mizahın yerini korku aldı. Hıristiyan cemaatleri kendilerini cehennem ateşi nutukları yağmurunun altında buldular. Elbette tüm bunlar kendi iyilikleri içindi. Hrisostomos'un memnuniyetle gözlemlediği gibi: "kiliselerimizde sonsuz cezalar, ateşten ırmaklar, zehirli kurtçuklar, ebedi esaret, dışarıdaki karanlık üzerine sayısız vaaz işitiriz."[36]

---

33 Hrisostomos, Homily XV.10-12, *Concerning the Statues*.
34 Hrisostomos'taki "Dizin", Parker (1842), 373.
35 Shaw (2001), 4.
36 Hrisostomos, *Discourses Against Judaizing Christians*, 1.4.1.

Ancak Hıristiyan vaizler klasik edebiyatın seks, kürtaj, oğlancılık ve klitoris hakkındaki rahat konuşmalarını her ne kadar tehditkâr bulsa da, bu edebiyatın korkutucu bir olasılık sunan başka bir yönü daha vardı: Felsefe. Yunan ve Roma felsefe okullarının birbiriyle yarışan yaygarası, bir dizi olası inanç doğurdu. Klasik filozoflar, sayısız tanrı olduğu; tek bir tane tanrı olduğu; hiç tanrı olmadığı ya da tanrının varlığından tamamen emin olamayacağımız gibi çeşitli konularda tartıştılar. Protagoras, ilahi varlıklara dair bu tutumu düzgün bir şekilde özetlemiştir: "Onların var olup olmadıklarını bilemem."[37]

Yazdıkları Hıristiyan düşüncesine daha çok uyan Platon gibi filozoflar bile –onun "iyi ideası" biraz eğip bükmeyle Hıristiyan bir çerçeveye sıkıştırılabilirdi– hâlâ tehdit unsuruydu. Belki de daha fazlası: Platon yüzyıllar boyunca (gelişigüzel) Kilise'ye endişe vermeye devam edecekti. On birinci yüzyılda Büyük Perhiz döneminde, Platoncu idealara inananları kınayan yeni bir hüküm eklendi. "Kendilerini Yunan çalışmalarına adayan ve onları eğitimlerinin bir parçası yapanlara, antiklerin aptalca öğretilerini benimseyip, hakikat olarak kabul edenlere lanet olsun!"[38]

Birçok yobaz Hıristiyan din adamı akademik öğrenimin bütün altyapısını şüpheli olarak görüyordu. Bunda soylu bir eşitlikçilik havası da seziliyordu: Hıristiyanlıkla birlikte en mütevazı balıkçı bile, mızmız âlimlerin elini tutmasına gerek kalmadan Tanrı'nın yüzüne dokunabilirdi. Ancak bunun daha saldırgan ve netameli bir yanı da vardı. Aziz Pavlus kısa ve öz bir şekilde "bu dünyanın bilgeliği Tanrı'nın gözünde aptallıktır" demişti.[39] Bu süregelen bir tavırdı. Daha sonra Hıristiyanlar kutsal metinleri yorumlarken çok akıllı olmaya çalışanları hor gördüler. Bir yazar "Tanrı'nın kutsal kelamını bir kenara bırakıp kendilerini geometriye adayanlara öfkeyle sövdü... bazıları bütün enerjisini Eukleides geometrisi çalışmaya verir, ve Aristoteles'e... hürmetle yaklaşır; bazıları için Galenos adeta bir tapınma nesnesidir."[40]

Hıristiyanların gözünde tapınılacak olan Galenos değil, Tanrı'ydı. İkinci yüzyıldaki son derece entelektüel bir hareket olan Gnostisizm ("gnostik" sözcüğü Yunanca "bilgi" sözcüğünden gelir) de daha sonra sapkın ilan edildi ve yardımcı olamadı. Sapkınlar entelektüeldi, bu nedenle de entelektüeller sapkın olmasa bile kesinlikle şüpheliydi. Böyle bir kıyas gelişti. Entelektüel sadeliğe ya da –daha az pohpohlayıcı bir isim vermek gerekirse– cehalete methiyeler düzülüyordu. Aziz Antonios'un yaşamöyküsü onun "okuma yazmayı öğrenmeyi ve diğer çocukların saçma oyunlarına katılmayı reddettiğini" kaydeder. Eğitim ve saçma oyunlar burada parantez içine alınmış ve her ikisi

37 Protagoras, çeviri ve alıntı: Denyer, ed. (2008), 101.
38 Anathema, N. G. Wilson (1970), 71.
39 Korintlilere 1. Mektup 3:19.
40 *The Little Labyrinth*, Eusebius, *The History of the Church from Christ to Constantine*, 5.28.13-15.

de kutsallığın karşısına konulmuştur. Bunları yapmak yerine Antonios'un "Tanrı arzusuyla yandığını öğreniyoruz."[41] Bunun tam olarak doğru olmaması –Antonios'un mektupları, onun ima ettiğinden çok daha dikkatli bir düşünür olduğunu ortaya koyar– pek bir şey fark ettirmedi: Güçlü bir ideale hitap ediyordu. Okumaya gerek yoktu: Hem kitaptan hem de ekmekten vazgeçin, Tanrı'nın lütfunu kazanacaksınız. Entelektüeller bile bu hoş tabloya duyarsız kalamıyordu: Okuma yazma bilmeyen, sıradan bir insan olan Antonios'un, bu kadar çok kişiye Mesih'in yoluna dönmesi için ilham verdiğini duymak Augustinus'un kafasını duvarlara vurmasına ve saçlarını yolmasına neden oldu, "Bizim sorunumuz ne?"[42] diye soruyordu. Cehalet güçtü.

Görünen o ki asimilasyon tasarısının imkânsız olduğuna karar veren bazı Hıristiyanlar Homeros ve Platon konusunu tamamen kapattılar ve bir daha da asla açmadılar. Bir yazar, Hıristiyanlığa intisap ettikten sonra, bütün edebiyat ve felsefe kitaplarını satmıştı: Yoksulluk erdemdi ve kitaplar pahalıydı. Ayrıca gerçek bir Hıristiyan'ın felsefeye ya da daha fazlasına ihtiyacı yoktu: Onun Tanrı'sı vardı. Hıristiyan hatip Tertullianus'un dediği gibi: "Atina'nın Kudüs'le gerçekten ne ilgisi var?" Devam etti: "Akademia ile Kilise arasında nasıl bir uyum var? (...) Stoacı, Platoncu ve diyalektik tertipten oluşan alacalı bir Hıristiyanlık oluşturmaya çalışan bütün girişimlerden uzak durun! İncil'e sahip olduktan sonra hiçbir sorgulama istemiyoruz! İmanımızla, başka bir inanç istemiyoruz."[43] Bilgiye, Stoacı felsefeye ya da Platonculara veya başka bir şeye ihtiyaç yok. Birinin inancı varsa, bu yeterlidir.

Gelgelelim bu coşkulu cehalet bir sorun doğurdu. Cennetin kapılarına saldırmak için eğitime ihtiyaç yokken, Roma'nın seçkin villalarının kapılarına saldırmak biraz fikir gerektiriyordu. Celsus ve Porphyrios gibi eğitimli Romalılar ve Yunanlar, uzun bir süre Hıristiyan edebiyatına küçümseyerek baktı ve Augustinus ve Hieronymus gibi yazarlar bunu biliyordu. Sorunun bir kısmı İncil'di: Sadece ne söylediği değil aynı zamanda nasıl söylediği de. Bugün, Kral James Sürümü'nün ağdalı İngilizcesine bakarak, İncil'in dilinin neden sorunlara yol açtığını hayal etmek zordur. Dördüncü yüzyılda böyle saygıdeğer bir ihtişamı yoktu. Eski Latince Kitabı Mukaddes kitapları oldukça sıradan bir üslupla, birçok dilbilgisi yanlışıyla ve eğitimli kulakları tırmalayan sözcüklerle yazılmıştı.[44] Anlam kaybı önemsizdi – "servis peçetesinin" (*serviette*) antik karşılığı yerine kâğıt peçete (*napkin*) demek gibi. Statü kaybı ise kabul edilemezdi. Eğer bu Tanrı'nın kelamı ise, o zaman Tanrı besbelli halk ağzıyla konuşuyordu.

41 *Life of Antony*, 1.1.
42 Augustinus, *İtiraflar*, VIII.7-8.
43 Tertullianus, *On the Prescription of Heretics*, VII.
44 Augustinus, *Tanrı'nın Şehri*, 2.13.

Ve bu toplumun kulakları aksanlara karşı çok hassastı. Augustinus dilbilgisi hatalarının ahlaki hatalardan daha hoş karşılanmadığını ve birinin başka birini aksanına göre yargılayan türden bir insan ("human being") olduğu için değil, "uman being"* dediği için çok daha hor görülebileceğini bilerek büyüdü.[45] Viktorya dönemi İngiltere'sinde (ve modern Britanya'da da) olduğu gibi Latincede de baştaki "h" harfini telaffuz etmemek genellikle sınıfını ele vermek, onları nereye koyacağını bilme yeteneği de bir beyefendilik işaretiydi. Üst sınıftan olan Catullus, olduğundan daha aristokrat görünmek isteyen ve kendini farklı konumlandıran bir adamla acımasızca dalga geçmişti.[46] Bu isteklerin olduğu dünyada Kitabı Mukaddes'in dili rahatsızlık vericiydi.

Augustinus bunun farkındaydı, Kitabı Mukaddes'i savunmaya başladı: Hararetle sordu, birinin yanlış bir sözcük kullanmasının ya da dilbilgisi hatası yapmasının ne önemi olabilirdi? Hangi sözcük ya da harf kullanılırsa kullanılsın zaten herkes ne söylendiğini anlardı. Tanrı'ya günahlarınızı bağışlaması için yalvarırken, "*ignoscere* (bağışlanmak) fiilinin üçüncü hecesinin uzun ya da kısa telaffuz edilmesinin ne önemi olabilirdi ki?"[47] Tanrı bu tür dilbilgisi hatalarını affedebilirdi, Romalı aristokratlar ise asla. Hıristiyan metinlerinin basitliği, din değiştirmeyi düşünen bir sürü kişiyi vazgeçirdi ve zaten din değiştirmiş olanları da utandırdı. Augustinus'un o anlamlı ifadesiyle din değiştirmek, entelektüel dünyaya Platon ya da Pythagoras'tan ziyade kapıcı olarak girmekti. Üst sınıflar bunu kesinlikle kabul etmeyecekti: ve onlar sağlam durdukları sürece onların altlarındakiler için de öyle olacaktı. "Bu kibirli seçkinler" demişti Augustinus, "inanmayan bir şehrin surlarıydı, bir inkâr şehrinin."[48]

Hıristiyanlık açmaza girmişti. Yunan ve Roma edebiyatı günahkâr ve şeytani bir lağım çukuruydu ve benimsenemezdi. Ama tamamen görmezden de gelinemezdi. Eğitimli Hıristiyanlar için "deli" paganların entelektüel başarılarının kendilerininkinden çok daha üstün olması acı vericiydi. Pagan bilgilerin kötülüğüne rağmen çok az eğitimli Hıristiyan onları tamamen kenara atmayı başardı. Augustinus doğru telaffuza önem verenleri küçümserken, kendisinin her şeyi kusursuz telaffuz etmeyi bildiğinden şüphe duymamıza izin vermez. Sayısız pasajda hem açıktan hem ima ederek bilgisini sergiler. O bir Hıristiyan'dı ama klasik çizgide bir Hıristiyan'dı ve klasik bilgisini Hıristi-

---

* Sözcüğün doğru yazılışı "human being" elbette. Kelimenin başındaki "h" harfini telaffuz etmemenin kişinin alt tabakadan olduğunu ya da eğitim düzeyinin düşüklüğünü gösterdiği düşünülüyormuş (ç.n.).

45 Augustinus, *İtiraflar*, I.18.28-9.

46 Catullus, 84.

47 Augustinus, *On Christian Doctrine*, 2.13.

48 Kapıcı: Augustinus, Brown'dan alıntı (1967), 458; siperler: Augustinus, *Expositions of the Psalms*, 54.13, Shaw'dan alıntı (2011), 204

yanlığın hizmetinde kullandı. Kitabı Mukaddes'in bölümlerinin tarzını "kaba ve nahoş"[49] olarak tanımlayan büyük Kitabı Mukaddes âlimi Hieronymus, kendini hiçbir zaman klasik edebiyat sevgisinden kurtaramadı ve "Hıristiyan değil Cicero'cu"[50] olmakla suçlandığı kâbuslar gördü.

Ve böylece, biraz kişisel biraz da genel çıkarlardan dolayı Hıristiyanlık "sapkınların" edebiyatını kendi içinde sindirmeye başladı. Cicero kısa sürede mezmurların yanındaki yerini aldı. Klasik bilgileri hakkında kendilerini en maharetsiz hissedenler onu en iyi şekilde kullananlar oldu. Hıristiyan yazar Tertullianus, Atina'nın Kudüs'le ne ilgisi olduğunu sorarak klasik bilgileri küçümsemiş olabilir – ancak bunu "felsefe"nin yerini alan Atina metonimisi ve kışkırtıcı bir retorik muhakemenin desteklediği yüksek klasik bir üslupla yaptı. Bizzat Cicero da bu yöntemi onaylardı. Hıristiyan entelektüeller her yerde klasik antikçağa özgü olanla Hıristiyan olanı bir araya getirmek için mücadele etti. Piskopos Ambrosius, Cicero'nun Stoacı ilkelerine Hıristiyan bir kılıf giydirdi. Yunanların felsefi terimleri –Stoacıların "logo"su– Hıristiyan felsefesine girmeye başladı.[51]

Her özümseme girişimi de o kadar başarılı olmadı. Bir şair, Yuhanna İncili'ni Homeros destanı tarzında yeniden yazdı. Başka bir âlim, –eski tanrılara inanmayanların Homeros gibi onları içeren eserler öğretmesini yasaklayan– Dönek Iulianus'un saltanatı sırasında, Kitabı Mukaddes tarihinin tamamını, yirmi dört kitapta, Homeros'a özgü heksametronla (altı ayaklı dize) yeniden tasarladı ve Yeni Ahit'teki Mektuplar ile İncilleri Sokratesçi diyaloglar şeklinde tekrar düzenledi. Hıristiyanlığın gözde filozoflarını savunmak için hayali entelektüel soykütükleri uyduruldu. Metinlerinde Hıristiyanlıkla ilgili herhangi bir benzerliği olan, uzun zaman önce ölmüş düşünürler bu geleneğin ataları olarak kabul edildi. Hıristiyanlığın nefesi Platon'un etrafında mı dolaşıyordu? Çünkü Mısır'a gitmiş ve oradayken belki de Musa'nın geride bıraktığı Kitabı Mukaddes'in ilk beş kitabının bir nüshasını okumuştu. O gerçekten bizden biriydi. Sokrates Mesih'ten önce Hıristiyan'dı.[52]

Hıristiyan âlimler Homeros'u yüzyıllardır mecazen yorumluyordu; şimdi daha iyi yorumlayan Hıristiyanlar, bunun korkakça bir entelektüel aldatmaca olduğunu düşünen Hıristiyan olmayanların tiksintisine rağmen, aynı şeyi Kitabı Mukaddes'e de yapmaya başlamışlardı. Celsus'un öfkeyle gözlemlediği üzere "daha makul olan Yahudiler ve Hıristiyanlar bu külliyattan utanıyor ve bir şekilde onları mecaza yormaya çalışıyorlardı."[53] Bazı Hıristiyanlar

49 Hieronymus, Mektup 22.30.

50 Hieronymus, Mektup 22.30.

51 Daha erken dönemde, Yuhanna İncili'nde basit bir formda açıkça oradaydı. Ancak daha sonra daha da geliştirilmeye başlandı.

52 Justin Martyr, *Apology*, I.46.

53 *CC*, IV.38.

bu alışkanlıktan şüphe duymaya devam edecekti. Başka bir yazar, kutsal metinlerdeki tümsekleri yumuşatmak için "inanmayanların sanatlarından yararlanan" Hıristiyanlara öfke kusuyordu.[54]

İlk Hıristiyan imparatordan yüz yıldan daha kısa bir süre sonra, entelektüel manzara değişiyordu. Üçüncü yüzyılda, Roma'da yirmi sekiz halk kütüphanesi ve birçok özel kütüphane vardı.[55] Dördüncü yüzyılın sonunda tarihçi Ammianus Marcellinus'un üzüntüyle gözlemlediği gibi bu kütüphaneler "mezarlar gibi kalıcı olarak kapatılmışlardı."[56] Hıristiyanlığın yükselişi bunun nedeni miydi yoksa sadece bağlantılarından biri mi? Hıristiyan imparatorlar daha sonra devletin yeterli sayıda okuma yazma bilen memura sahip olmasını sağlamak amacıyla okuryazarlığı artırma mücadelesi verecekti. MS 388'de çıkan bir yasanın bildirdiği gibi: "Kimse toplum namına din hakkında müzakere etme, tartışma ya da öğüt verme imkânına sahip değildir." Eğer "cesareti olan" herhangi biri buna kalkışırsa, yasa, muğlak ama netameli bir tehditle "gerekli yaptırımlara ve uygun cezalara maruz kalacaktır" diyordu.[57]

Eserlerinin ve istikballerinin bu Hıristiyan dünyada devam etmesini isteyen filozoflar, öğretilerini dizginlemek zorunda kaldı. Eski tanrılara saygıyla yaklaşan felsefeler artık kabul edilmez hale gelmişti. Geleceği öngörmekle uğraşan tüm öğretilere karşı sert önlemler getirildi. Tarihçi Dirk Rohmann'ın işaret ettiği gibi, dünyanın ebedi olduğunu ifade eden tüm teoriler –Yaradılış fikriyle çeliştiklerinden dolayı– baskı altına alındı. Hıristiyanlığın izin verdiği yeni kalıplara ayak uydurmayan filozoflar bunun sonuçlarını bizzat yaşadılar. Atina'da Hypatia'nın ölümünden çeyrek asır sonra, sebatkâr bir pagan filozof, kendini bir yıllığına sürgünde buldu.

Tarihçilerin amaçları da değişmeye başlamıştı. "Tarihin babası" Yunan yazar Herodotos, ilk kez tarih yazmaya koyulduğunda, amacının Yunanlar ile Perslerin ilişkilerine dair "araştırmalar" –Yunanca *historias*– yapmak olduğunu belirtmişti. Bunu öylesine tarafsızlıkla yaptı ki hainlikle, Yunanların düşmanlarını fazla övmekle ve ziyadesiyle rencide edici bir sözcük olan *philobarbaros* –barbar âşığı– olmakla suçlandı.[58] Her tarihçi o kadar tarafsız değildi ancak tarafsızlık kalıcı bir amaçtı. Pagan tarihçilerin sonuncusu olan Ammianus Marcellinus bunu başarmak için mücadele etti ve gelecek nesillerin "geçmişin tarafsız yargıcı" olması gerektiğini yazdı.[59]

---

54 *The Little Labyrinth*, quoted in *HC*, 5.28.15.

55 Knox and McKeown (2013), 7.

56 Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire*, 14.6.18.

57 C. Th., 16.4.2.

58 Cartledge (2009), 125.

59 Modern araştırmacıların değerlendirmesine göre başarılı oldu. A. H. M. Jones'un değerlendirmesinde, "görüş genişliği ve yargılamadaki tarafsızlığı ile" Tacitus'u bile aşmıştır (Wallace-Hadrill'den alıntı (1986)); Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire*, 30.8.

Hıristiyan tarihçiler farklı bir yol izledi. "Kilise tarihinin babası" olan Hıristiyan yazar Eusebios, tarihçinin vazifesinin her şeyi değil, yalnızca bir Hıristiyan'ın okumasının iyi olacağı şeyleri kaydetmek olduğunu yazmıştı. Birçok Hıristiyan din adamının Büyük Takibat'ın zulmüne uğramaktansa oradan onursuz bir aceleyle kaçıp gitmesi gibi rahatsız edici gerçekler üzerinde durulmayacaktı. Şöyle söyledi Eusebios: "Bunlar hakkında hiçbir şey söylememeye kararlıyım... Genel hikâyeme önce bizim, sonra gelecekteki nesillerin faydalanabileceği şeyleri dahil edeceğim."[60] Herodotos, tarihi bir araştırma olarak görmüştü. Kilise tarihinin babası ise ibret alınacak bir öykü olarak görüyordu. "Kazanç" sağlamayan şeyler kolayca gözden kaybolabilirdi. Hypatia'nın şok edici ölümü, dönemin kroniklerinde daha fazla ilgi görmeyi hak etmeliydi. Buna karşın, eğer bahsedildiyse de dolaylı ve üstünkörü ele alındı. Tarihte de hayatta olduğu gibi, İskenderiye'de hiç kimse bu cinayetten dolayı cezalandırılmadı. Bir örtbas etme hadisesi vardı.[61] Bazı yazarlar son derece eleştirel olsa da –ateşli Hıristiyan gözler için bile korkunç bir olaydı bu–, herkes öyle değildi: Bir Hıristiyan piskoposun daha sonra hayranlıkla kaydettiği gibi, şeytani kadın ortadan kaldırılınca, halk "şehirdeki son putperestlik kalıntılarını yok ettiği için" alkışlarla Cyril'in etrafını saracaktı.[62] Hıristiyanların basiretsizliği bazen muhteşem olabiliyordu: Tarihçi Ramsay MacMullen'in belirttiği gibi "Düşmanca yazılar ve reddedilen görüşler yeniden istinsah edilip nakledilmedi ya da özellikle yasaklandı." Kilise, "Hıristiyanlığa özgü metinlere izin verip Hıristiyanlık düşmanı metinlere izin vermeyerek" ve "farklılıkların gözetildiği geçirgenliği olan bir zar" olarak yüzyıllar boyunca yazılı malzemelere dair keskin bir filtre görevi gördü.[63]

60 *HC*, 8.2 vd.

61 Dzielska (1995), 100.

62 Örtbas seferberliği: Dzielska (1995), 100; eleştiriler için bkz. Sokrates, *Ecclesiastical History*, VII.15: "Hiçbir şey katliamlar, kavgalar ve bu tür işlemler kadar Hıristiyanlığın ruhuna uzak olamaz"; son kalıntıların yok edilmesi: Nikiu, *Chronicle*, LXXXIV.103.

63 Chadwick (1958), vd. Bu paragrafı daima mükemmel olan MacMullen'e borçluyum, özellikle de MacMullen (1984), 6, ve MacMullen (1997), 3-4.

On Birinci Bölüm

İfritlerin Hatasını Temizlemek İçin

"Tüm pagan kitaplarından uzak durun!"

Constitutiones Apostolorum 1.6.1

İskenderiye'de, beşinci yüzyılın sonlarına doğru, Zacharias Rhetor adında bir kilise tarihçisi, bir adamın evine girdi ve onun "terlediğini ve bir buhran yaşadığını" gördü. Zacharias sorunun ne olduğunu anında anladı: Bu adam ifritlerle mücadele ediyordu. Bu ifritlerin nereden geldiğini de biliyordu Zacharias: Adamın evinde pagan büyüleriyle ilgili bazı kâğıtlar vardı. "Eğer bu kaygıdan kurtulmak istiyorsan, bunları yak" dedi adama. Adam da öyle yaptı. Kâğıtları aldı ve Zacharias'ın önünde onları ateşe verdi. Bu karşılaşma, artık "ifritlerinden" –tabii ayrıca kütüphanesi de– temizlenmiş adama" verilen uzun bir vaazla son buldu.[1] Dindar Zacharias, açıkça belirttiği gibi, bu adamı kitaplarını yakmaya zorlayarak ona zarar verdiğini düşünmedi. Ona zorbalık yapmamış ya da ona acımasızca davranmamıştı. Tam tersine, onu kurtarmıştı.

Bu, eşi benzeri olmayan bir olay değildi. Konstantin'in din değiştirmesini takip eden yıllar boyunca imparatorluğun dört bir yanındaki kasabalarda ve şehirlerde, bağnaz yetkililer tekrar ve tekrar günahkâr ruhları, kitapların onları attığı tehlikelerden "kurtardılar." Konstantin, sapkın Arius'un eserlerinin yakılmasını emredip onun kitaplarını saklayan herkesi ölüme mahkûm ettiğinde, bütün bunlar için erken ve kesin bir emsal oluşturmuştu. "Sapkın" ya da "büyü" ile ilgili olduğundan şüphelenilen eserler –bu terimler artık her ne anlama geliyorsa– halka açık şenlik ateşlerinde alevler içinde kaldı.

İskenderiye'de, Antakya'da ve Roma'da kitapların harladığı ateşler yakıldı ve Hıristiyan yetkililer bu gösterileri memnuniyetle izlediler. Kitap yakmak Kilise yetkililerince onaylanıyor, hatta tavsiye ediliyordu. Beşinci yüzyılda, Suriye piskoposu Rabbula "sapkınların kitaplarını arayın... bulduğunuzda onları bize getirin ya da yakın" diye öğütlemişti.[2] Mısır'da, yaklaşık aynı zamanlarda, Şenuda adında korkunç bir keşiş ve aziz, pagan olduğundan şüphelenilen bir adamın evine girerek bütün kitaplarının icabına baktı.[3]

1 Zachariah of Mytilene, *The Life of Severus*, 37-8.
2 *Rules of Rabbula*, can. 50, Rohmann (2016), 115.
3 Leipoldt (1908), 13.32.1-3, Rohmann (2016), 135.

Hıristiyanların kitap yakma alışkanlığının uzun bir tarihi oldu. Bin yıl sonra İtalyan vaiz Savonarola, Latin aşk şairleri Catullus, Tibullus ve Ovidius'un yasaklanmasını isterken, başka bir vaiz bütün bu "utanç verici kitaplar" için kaygılanılmaması gerektiğini söyledi "çünkü eğer Hıristiyan'sanız, onları yakmakla yükümlüsünüz."[4]

Kitaplar Hıristiyan olmayan imparatorlar döneminde de yakılmıştı –sadece Augustus, hükümranlığında iki binden fazla kehanet kitabının yakılmasını emretmiş ve edepsiz şair Ovidius'u sürgüne göndermişti– ama şimdi durumun kapsamı da şiddeti de büyümüştü. Hıristiyanların kasıtlı olarak kütüphaneleri yok ettiklerine dair çok az kanıt varsa da, –yakmaktan daha az etkili olmamakla birlikte– gizli sansür, entelektüel düşmanlık ve saf korku gibi araçlarla kitaplara zarar verildi. İddia edildiğine göre, kutsal metinlerin varlığı bunu gerektiriyordu. Hepsi eşit derecede geçerli ve eşit derecede tartışmaya açık, birbirleriyle rekabet eden felsefe okulları mevcuttu. Şimdi ilk kez, bir doğru, bir de yanlış vardı. Şimdi bir tarafta Kutsal Kitapların buyurduğu şeyler, diğer tarafta da geriye kalan her şey vardı. Ve bundan böyle "yanlış" olan herhangi bir inanç doğru şartlar altında hayatınızı ölümcül bir tehlikeye atabilirdi.

Dirk Rohmann'ın vurguladığı gibi, Augustinus Hıristiyan öğretiye karşı olan eserlerin Hıristiyan toplumda hiçbir yeri olmadığını, Yunan felsefesi için de vakit ayrılamayacağını söylemişti. Yine Augustinus, Yunanları küçümseyerek, "bilgelikleriyle övünmek için hiçbir gerekçeleri olmadığını" beyan etmişti.[5] Kilisenin yazarları daha büyük ve daha kadimdi. Buna karşın, eski filozoflar sürekli bir münakaşa halindeydi. Rohmann, Augustinus'un bu "kâfir şehrin senatosunun ya da iktidarının, filozofların tüm bu ihtilafları arasında, bazılarını onaylayıp kabul ederken, bazılarını onaylamayıp reddederek yargılamaya hiç özen göstermemesinden şikâyet ettiği" bir pasaja dikkat çeker.[6] Filozofların ısrarlı bir şekilde birbirleriyle anlaşamaması Yunanlar için gayet anlaşılabilirdi: Entelektüel ilerleme, münakaşa ve müsabaka yoluyla tam da bu şekilde sağlanıyordu. Fikrin kendisi Augustinus için bir lanetti. İoannes Hrisostomos daha da ileri gitti. Pagan felsefeyi bir delilik, bütün kötülüklerin anası ve bir hastalık olarak tanımladı.[7]

Klasik antikçağa özgü edebiyat yanlış ve şeytani olan ne varsa içeriyordu ve Kilise Babaları'nın acımasız saldırılarına maruz kaldı. Ateizm, bilim ve felsefe, hepsi hedef alındı. İnsanlığın bilim yoluyla her şeyi açıklayabileceği

4 Pietro Bernardo, *Plaisance* (2008), 65-7.

5 Augustinus, *City of God*, 18.37.

6 Augustinus, *City of God*, 18.41; Rohmann (2016), 114.

7 Hrisostomos, *Homily on First Corinthians (Argument)*; bkz. Rohmann (2016), bu paragrafı ve bir sonrakini borçlu olduğum, materyalist felsefeye karşı Hıristiyanların tutumlarına dair derinlikli bir tartışma için bkz. 4. Bölüm.

fikrinin kendisi, Rohmann'ın da gösterdiği gibi, saçmalık olarak küçümsendi. *Constitutiones Apostolorum*, Hıristiyanlara açıkça "Bütün pagan kitaplardan uzak durun!" tavsiyesinde bulundu: "Kararsızların inancını bozan bu tür yabancı söylemlerle, yasalarla ya da sahte peygamberlerle ne işiniz var? Eğer tarih hakkında okumak istiyorsanız" diye devam etti, "Krallar Kitabı var; eğer felsefe ve şiir isterseniz, Peygamberler, Eyüp'ün Kitabı ve Meseller Kitabı'na sahipsiniz; bunlarda pagan şairlerde ve filozoflarda olduğundan daha derin bir bilgelik bulacaksınız çünkü bu Rabb'in sesidir... Bu nedenle bütün bu garip ve şeytani kitaplardan her zaman için uzak durun!"[8]

Filozof Damaskios'un irdelediği Yeni-Platoncu eserler, yüzyıllar boyunca Hıristiyanları öfkelendirdi. Yeni-Platonculuk modern bakış açısı için kesinlikle tuhaf gelen bir felsefe okuluydu. Damaskios ve Atinalı filozof arkadaşları Platon'un *Timeos* ve Aristoteles'in *Fizik*'ini inceledi – ve bu filozofların bir kısmı bugünkü bilim insanı tanımına çok yakındı. Damaskios'un matematik konusunda uzman olan bir meslektaşı deneyselcilerin öncülerindendi ve zamanını farklı boyaların özelliklerini anlamaya çalışarak geçiriyordu.[9] Yine de diğer Yeni-Platoncular gökbilimi müneccimlikle, felsefeyi büyüyle harmanlayarak matematik ve fizikten metafizik âleme geçtiler.

Günümüz insanı için Damaskios'un kendisi tam anlamıyla tuhaf bir kombinasyondu. Bir tarafta yüksek eğitimli rasyonel bir bilim insanı, okulu alışılmış eğilimlerden daha katı bir felsefeye yönlendiren, matematikte uzman biriydi. Diğer tarafta, armut büyüklüğündeki insan kafalarının, bin erkek sesiyle kükrediği fantastik masalları sevgiyle tekrar tekrar anlatan bir adamdı.[10] Çalışmalarına sinen doğaüstünün kokusu –ve daha fazlası– birçok Hıristiyan'ın gözünde bütünü kirletmeye yetti. Edward Gibbon, daha sonra, Platon bu adamları kabul etmekten utanç duyardı diye burun kıvırmıştı.[11] Belki de Hıristiyanların gözünde en kötüsü kehanetle uğraşmaktı – haleflerine gaipten haber vermek ve ihtilaf yaratmak için kullanılabileceğinden korkan imparatorlar tarafından özellikle nefret edilen bir maharetti. Hıristiyanlık daha sonra bu felsefenin bir kısmını özümsedi – ama aynı zamanda ona şiddetle karşı çıktı.

"Büyü" suçlaması genellikle birçok yakılma hadisesinin başlangıcıydı. Beyrut'ta, altıncı yüzyıl başlarında bir piskopos Hıristiyanlara şüpheli kitapların incelenmesini emretti. Aramalar yapıldı, zanlıların kitaplarına el konuldu ve ardından şehir merkezinde ateşe verildi. Hıristiyanlar Meryem Ana Kilisesi'nin önünde bu şenlik ateşini yakarken kalabalığa gelip izleme-

8 *The Apostolic Constitutions*, 1.6.1-2, Rohmann (2016), 114.
9 *PH*, 80, 85, 86.
10 *PH*, 63.
11 Gibbon, *Decline and Fall*, Vol. IV, Bölüm 40, 265.

leri emredildi. Bu kitapların şeytani aldatmacaları ve "tanrıtanımaz barbarca kibri", "büyü kitaplarının ve şeytani sembollerin yanmasını" "herkes" izlediği için de kınandı.*[12]

Tapınakların yıkılmasında olduğu gibi bunda da utanılacak bir şey yoktu. Bu Tanrı'nın emriydi ve azizlerin yaşamöyküleri bu eylemin erdemini yüceltti. Altıncı yüzyıl azizi Sütuncu Genç Simeon, Amantius adında önemli bir yetkili Antakya'ya geldiğinde neler olduğunu kaydeder. Gelişi merakla bekleniyordu: Yolda, Hıristiyan kararlılığının kanıtı olarak çok sayıda "putperest" aramış, bulduklarına işkence etmiş ve onları idam ettirmişti. Bu korku verici adam şehrin içine geldiğinde, Aziz Simeon bir vizyon gördü: "Tanrı tarafından putperestlere ve heterodokslara karşı, bu yöneticinin putperestlikle ilgili yanlışı araştırmasına, onların kitaplarını toplayıp ateşte yakmasına dair bir karar verildi" diye bildirdi. Amantius bunu duyduktan sonra hevesine yenik düştü ve "hemen bir soruşturma başlattı [ve] şehrin önde gelenlerinin büyük çoğunluğunun ve sakinlerinin çoğunun paganizm, müneccimlik, [Epikurosçuluk] ve diğer korkunç sapkınlıklara dahil olduğunu gördü. Bunları hapse attı ve kitapları toplatarak stadyumun ortasında yaktırdı."[13]

Peki yakılan bu kitapların muhteviyatı neydi? Hiç şüphesiz bazıları "büyü" kitabıydı – Hıristiyanlık öncesi çok revaçta olan bu uygulamalar Hıristiyanlığın gelişiyle de bütünüyle ortadan kalkmadı. Kitapların hepsi de büyücülükle ilgili değildi. Aziz Simeon'un hayat hikâyesi, atomculuk felsefesini savunun Epikurosçu kitapların yakılmasına açıkça atıfta bulunur. "Paganizm", suçlamaların doğrudan hedefi gibi görünüyordu – bu, yasa dışı uygulamalar anlamına gelebilirken, tanrılardan bahseden antik metinler de olabilirdi. Hıristiyanlar yaktıkları şeylere ilişkin nadiren kayıt tutmuşlardı.

Bazen metinlere dair ipuçları kalıyordu. Beyrut'ta kitapların ateşe verilmesinden hemen önce, dindar Hıristiyanlar, "Tanrı'ya nefret dolu" kitaplara sahip olduğundan şüphelenilen bir adamın evine gidip, "ruhunun kurtuluşunu ve ıslahını istediklerini" söylediler; "kurtuluş" istiyorlardı. Bu Hıristiyanlar daha sonra adamın evini basıp kitaplarını incelediler ve her odayı aradılar. Adam kölesi tarafından ihanete uğrayana kadar her şey

* 2017'de, Londra'da, Yehova Şahitleri'nin yayımladığı bir broşür de benzer bir uyarıyı destekliyordu. "Doğaüstü Kafasını Karıştırdı" başlıklı yazıda, cadılar, büyücüler ve vampirlerle ilgili filmlerin ve kitapların yalnızca zararsız bir eğlence olup olmadığı sorgulanıyordu. Yasa'nın Tekrarı'ndan alıntı yaparak ("Aranızda oğlunu ya da kızını ateşte kurban eden, falcı, büyücü, muskacı, medyum, ruh çağıran ya da ölülerin ruhlarına danışan kimse olmasın..." çünkü "Rabb bunları yapanlardan tiksinir.") bitirmeden önce Michael'in hikâyesini anlattı. Michael bir zamanlar fantastik roman tutkunuydu, daha sonra büyü ve Satanik ritüeller hakkında okumaya başladı. Ancak Kitabı Mukaddes'i derinlemesine inceledikten sonra Michael hatasını anladı. "Ruhçulukla bağlantısı olan her şeyin bir listesini yaptım ve hepsinden kurtuldum" dedi. "Önemli bir ders aldım."

12 Zachariah of Mytilene, *The Life of Severus*, 64-9.

13 *The Life of Simeon Stylites the Younger*, 161, Rohmann (2016), 104.

yolundaydı. Yasaklanmış kitaplar bir sandalyeye gizlenmiş halde bulundu. Evin sahibi adam "kurtuluşun" ne anlama geldiğinin farkındaydı – "yere kapandı ve onu yasaya teslim etmeyelim diye gözyaşları içinde bize yalvardı." Bağışlansa da kitaplarını yakmak zorunda kaldı. Tarihçimiz Zacharias'ın memnuniyetle kaydettiği üzere, "ateş yakıldığında, büyü kitaplarını kendi elleriyle içine attı ve kendisini ifritlerin esaretinden ve yanılgısından kurtaran Tanrı'ya şükrettiğini söyledi."[14] Beyrut'taki evden çıkarılan kitaplardan birinin büyü değil de tasvip edilmeyen Mısırlı bir tarihçinin tarih kitabı olması çok muhtemeldi.

Kehanette bulunmak ve gelecekten haber vermek, şehrin seçkinlerine saldırmak için sık kullanılan bir bahaneydi. Kitaplara ve düşünürlere yönelik en utanç verici saldırılardan biri Antakya'da gerçekleşti. Dördüncü yüzyılın sonunda, sinsi bir kehanet suçlaması şehrin entelektüellerini hedef alan geniş bir tasfiyeye yol açtı. Tamamen şans eseri, Hıristiyan olmayan ve dönemin en iyi tarihçilerinden biri kabul edilen Ammianus Marcellinus da şehirdeydi; sonraki dönem tarihçileri için muhteşem bir şans, dehşete düşen kendisi için ise tam bir şanssızlıktı. Ammianus'un tasvir ettiği gibi, "askılar kuruldu, devasa ağırlıklar, ipler ve kırbaçlar hazırlandı. İşkenceciler korkunç görevlerini yerine getirip 'tut, bağla, daha da sık' diye bağırırken, hava zincir şakırtılarına karışan korkunç haykırışlarıyla doldu."[15] "Olağanüstü edebi başarılara" sahip bir soylu, ilk tutuklanan ve işkence görenlerdendi; onu çeşitli şekillerde işkence görüp diri diri yakılan veya başları kesilen bir filozof topluluğu izledi.[16] Kendilerini şanslı sayan kentin eğitimli sakinleri, Demokles gibi, talihlerinin kırılganlığının farkına vardılar. Yukarı baktıklarında sanki "başlarının üzerinde, tavana at kıllarıyla asılmış kılıçlar" görüyor gibiydiler.[17]

Ve, bir kere daha ciltlerce kitabın yakılması, katliamın sözde gerekçesi olarak kullanıldı. Ammianus Marcellinus tiksintiyle şöyle yazar: "Çeşitli evlerden kaçırılan sayısız kitap ve bir yığın belge, yargıçların gözleri önünde üst üste yığılıp yakıldı. İnfazların neden olduğu öfkeyi yatıştırmak için yakılan tüm bu eserler yasak metin muamelesi gördü ancak çoğu beşeri bilimler ve içtihat üzerineydi."[18] Birçok entelektüel zalimlerden önce davranıp kendi kitaplarını ateşe verdi. Yıkım çok büyüktü ve "Doğu eyaletlerinde bütün kütüphaneler benzer bir kadere sahip olma korkusuyla sahipleri tarafından yakıldı; tüm kalplere korku salan feci bir dehşetti."[19] O dönemde korkan tek

14 Zachariah of Mytilene, *The Life of Severus*, 59-62.
15 Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire*, 29.1.23.
16 Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire*, 29.1.35.
17 Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire*, 29.2.4.
18 Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire*, 29.1.41.
19 Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire*, 29.1.4-29.2.1.

entelektüel Ammianus değildi. Hatip Libanios çok sayıda kendi eserini yaktı. Kendisini ve diğer "paganları" küle dönmüş olarak tanımlayan İskenderiyeli şair Palladas ise "endişe verici kitap parşömenleri" dediği şeyleri bizzat ateşe verdi.[20]

Antakya'da Hıristiyanlar bile o kışı korku içinde geçirdi. Bir gün, yaşanan bu dehşet hadiseleri doruktayken, İoannes adında genç bir adam arkadaşıyla birlikte nehrin kenarında yürüyordu. Birden arkadaşı suda yüzen bir şey fark etti. "Bir kumaş parçası olduğunu düşündü" diye anımsar İoannes, "ama yaklaşınca onun bir kitap olduğunu anladı ve onu çıkarmak için suya girdi... Kitabı açtığında büyü sembolleri gördü. Bu sırada bir asker çıkageldi. Arkadaşım kitabı pelerininin içine koydu ve korkudan taş kesilmiş bir halde uzaklaştı. Yakalanma korkusuyla onu atmaya cesaret edemedik ve yırtmaktan da korktuk." Buradaki İoannes, erken dönem kilisenin en önemli figürlerinden ve ileride bir aziz olacak İoannes Hrisostomos'tu. Sadece öyle bir kitabın yanında olma korkusu bile yetmişti.[21] Hemen oradan uzaklaştı – "Tanrı" onu affetti diye bir sonuca vardı. Diğer birçok kişi o kadar şanslı değildi.

Evler nasıl sakıncalı kitaplar için aranıp tarandıysa, o dönemde edebiyat da sakıncalı ifadeler için aranıp tarandı. Gayet saldırgan ve hoşnutsuz bir Hıristiyan, Aziz Hieronymus'a neden sürekli "dindışı edebiyattan örnekler vererek kilisenin saflığını putperestliğin pisliğiyle kirletmeyi" seçtiğini sordu. Her daim bir bilge olan Hieronymus, böyle davranmak için iyi bir edebi örneği olduğunu söyleyerek yanıt verdi: Aziz Pavlus da aynısını yapmıştı. Bunun yanı sıra, diye ekledi, putperestliğin pisliği tarafından ele geçirilmemiş: tam tersine onları fethetmişti. Tıpkı Davud gibi o da düşmanının elinden kılıcını alıp tekrar onlara saldırmak için kullanıyordu.

Hieronymus mektubunu tüm tartışmadaki en nahoş benzetmelerden biriyle bitirdi. Rabb, Yasa'nın Tekrarı'nda, "...tutsaklar alır ve aralarında sevdiğiniz güzel bir kadın görürseniz, onu kendinize eş olarak alabilirsiniz. Onu evinize götürün. Başını tıraş etsin, tırnaklarını kessin. Üzerinden tutsaklık giysilerini çıkarsın" diye emretmemiş miydi? "Öyleyse" dedi Hieronymus, "Benim de onun karakterinin doğruluğuna ve belagatinin zarafetine hayran kalarak, tutsağım ve cariyem olan dünyevi bilgeliği gerçek İsrail'in kadını yapmam neden şaşırtıcı olsun? Ya da putperestlik, zevk, hata veya şehvet, kısacası onda ölü olan ne varsa tıraş edip kesip attıktan sonra, onu temiz ve saf olarak kendime alıp Efendi Sabaoth'un hizmetkârlarından biri yapmam?"[22] Bir Hıristiyan, mağlup bir esiri alabilir, ondan hoşlanabilir, ona sahip olabilirdi. Görünüşte mahkûmun kaybettiklerinin "yasını tutmasına"

20 Gözlem ve çeviriyi Rohmann'a borçluyum, (2016), 247.
21 İoannıs Hrisostomos, *Homily 89 in the Acts of the Apostles* (PG, 60, 274-5), Chuvin (1990), 52.
22 Hieronymus, Mektup 70.2.

izin vermek amacıyla süsleri elinden alınacaktı, ama bu aynı zamanda apaçık bir aşağılanma demekti.

Büyük İskenderiye Kütüphanesi her konuda kitap toplamaya çalışsa da, Hıristiyanlık bu konuda oldukça seçici olacaktı. Kendilerine karşı olan filozofların kitaplarını, "sapkın" eylemleri betimleyen şairlerin eserlerini ya da tanrılar üzerine saçma sapan hicivleri istinsah etmekle pek ilgilenmiyorlardı.

Klasik antikçağa ait metinleri korumak bir yana, Kilise'deki birçok kişi onların bulaştıracağı "pisliğe" şiddetle düşmandı ve yok edilmelerini özellikle istedi.[23] Bazı "müstehcen" erotik eserler istinsah edilmedi.[24] Ovidius'un günümüze kalan bir Bizans el yazması, bir dizi saçma tashihe maruz kalmıştı – "kız" sözcüğünün bile kalamayacak kadar açık saçık olduğu düşünülmüştü.[25] On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, Cizvitler hâlâ klasiklerin basımını yasaklıyor ya da kendi basımlarında uygunsuz yerleri çıkartıyorlardı.[26] Umberto Eco'nun intikamcı entelektüel idealinden uzak olan her başrahip kendi kütüphanesini sansürledi. Viyana'da on beşinci yüzyıldan kalma parçalanmış bir el yazmasına şu not bırakılmıştı. "Kitabın bir yerinde Dönek Iulianus'un eserlerini içeren on üç yaprak vardı; manastırın başrahibi... onları okudu ve sakıncalı olduklarını fark etti, bu yüzden onları denize attı."[27]

Klasik antikçağ edebiyatının büyük kısmı Hıristiyanlar tarafından korunsa da, çok daha büyük kısmı korunmadı. Hayatta kalabilmeleri için el yazmalarının özenle saklanması ve tekrar istinsah edilmesi gerekiyordu. Klasik eserler onlardan değildi. Ortaçağ keşişleri, parşömenin zor bulunduğu ve klasiklere değer verilmediği bu dönemde, bir süngertaşı alıp klasiklerin son nüshalarının sayfalarını sildiler. Rohmann, "MS 700 civarında, genellikle [Kilise Babaları'nın] emri ya da pagan edebiyatını eleştiren veya yasaklayan resmi yazılar aracılığıyla, bütün klasik eserlerin silinmek ya da üstüne yazılmak üzere seçime tabi tutulduğunu" gösteren kanıtlar olduğunu belirtir.[28] Plinius, Plautus, Cicero, Seneca, Vergilius, Ovidius, Lucanus, Titus Livius ve çok daha fazlası: hepsi dindarların elleriyle silinmişti.[29]

Günümüze kalan el yazmalarından elde edilen kanıtlar gayet açıktır: Bir noktada, Hıristiyanlığın iktidara gelmesinden yaklaşık yüz yıl sonra, klasik metinlerin istinsah edilme sayısı düşmüştü. MS 550 ile MS 750 arası çoğaltılan nüshalar çok azdı. Bu, açık olmak gerekirse, nüsha çoğaltmada mutlak

23 Reynolds and Wilson (1968), 70.
24 N. G. Wilson (1968), 72.
25 N. G. Wilson (1970), 72.
26 Bkz. N. G. Wilson (1975), 10.
27 N. G. Wilson'den alıntı (1970), 72.
28 Rohmann (2016), 19, ve asıl tartışma için 290-4.
29 Reynolds & Wilson (1968), 76, bu paragrafı ve bir sonrakini kendilerine borçluyum.

bir düşüş olduğu anlamına gelmez: Manastırlar hâlâ tomar tomar dini kitap çoğaltıyordu. İncil'ler, Augustinus'lar vb. Bu eserler sayıca muazzamdı. Nüshaların sayısındaki bu düşüşün nedeni parşömen kıtlığından ziyade artık hor görülen bir kanonun fikirlerine karşı apaçık tiksintiye varan bir ilgisizlikti. Bu dönemde zarar gören metinler kötü ve günahkâr pagan yazarların metinleriydi. Altıncı yüzyılın tamamından günümüze, yergi şairi Iuvenalis'in sadece iki el yazmasının "kırıntıları" ile biri Yaşlı, biri Genç Plinius'un yazdığı iki el yazmasının "kalıntıları" kalırken, sonraki yüzyıldan şair Lucanus'un tek bir fragmanı dışında hiçbir şey kalmamıştı.[30] Bir sonraki yüzyılın başından itibaren ise: Hiçbir şey.

Kayıplara yas tutmak bir yana, Hıristiyanlar bundan zevk aldı. İoannes Hrisostomos sevinçle haykırıyordu: "Yunanların yazılarının hepsi mahvoldu ve yok edildi."[31] Başka bir vaazında ise daha ateşliydi: "Platon nerede? Hiçbir yerde? Pavlus nerede? Hepimizin dilinde!"[32] Beşinci yüzyıl yazarı Cyrrhuslu Theodoretos, Yunan edebiyatının yitişini benzer bir coşkuyla gözlemler: "O özenle süslenmiş masallar tamamen yasaklandı. Bugünkü Stoacı sapkınlığın başı kimdir? Peripatiklerin öğretilerini kim koruyor?"[33] Belli ki hiç kimseydi; Theodoretos bu vaazını "bütün dünya vaazlarla dolu" gözlemiyle bitirir. Augustinus, Hıristiyan iktidarın ilk yüzyılında Epikurosçuluğun ve Stoacılığın hızla gerilediğini memnuniyetle gözlemledi. Kendi döneminde Epikurosçu ve Stoacı felsefenin "baskı altına" alındığını kaydetti – "baskı altına" ifadesi ona aitti. Bu tür filozofların görüşleri "tamamen ortadan kaldırılmış ya da baskı altına alınmıştı... eğer şu anda hakikate, yani Mesih'in Kilisesine karşı hataya düşmüş herhangi bir okul ortaya çıkarsa, savaşmak için öne çıkmaya cesaret edemezdi, tabii Hıristiyanlık zırhı ardına gizlenmezse."[34]

Klasik antikçağ edebiyatına yönelik yavaş ama yıkıcı bir düzenleme yapılıyordu. Bunu izleyen korkunç bilgi kayıplarının,–kitaplığın yakılması, başrahibin öfkesi gibi hepsi kendine özgü– ani münferit eylemlerin sonucu olmadığı doğruydu. Buna karşın, Latin ve Yunan edebiyatı külliyatının neredeyse tamamen yok edilmesini sağlayan şey cehalet, korku ve aptallığın birleşimiydi. Bu silahlar daha az anlatım gücüne sahip olsa da kontrol edilemediğinde çok şey başarabilirdi.

Çok şey korunmuştu korunmasına ama çok çok daha fazlası da yok edildi. Klasik antikçağ edebiyatı külliyatının yüzde onundan daha azının modern

30 Reynolds & Wilson (1968), 75-6.

31 Hrisostomos, *Homily 2 on the Gospel of John*, Rohmann'dan alıntı (2016), 201; bu paragrafı ve bir sonrakini kendisine borçluyum.

32 Hrisostomos, *Eiusdem in illud, si qua in Christo*, Rohmann'dan alıntı (2016), 203.

33 Theodoret, *Treatment of Greek Diseases*, 5.64-6, Rohmann'dan alıntı (2016), 120.

34 Augustinus, Mektup 118.3.21, Rohmann'dan alıntı (2016), 171.

döneme geldiği tahmin edilmektedir.[35] Latince edebiyat için bu durum daha da vahimdir: külliyatın yalnızca yüzde birinin kaldığı tahmin ediliyor.[36] Eğer bu –sık sık iddia edildiği gibi– "koruma" ise, o zaman son derece başarısızdılar; sansür söz konusu olduğundaysa gayet usta.

Coşkulu ve tartışmacı olan klasik antikçağ kelimenin tam anlamıyla silinmişti.

35 Gerstinger (1948) ve Bardon (1952/56) Rohmann'dan alıntı (2016), 8.
36 Bu varsayım Fuhrmann'ındır (2005), 17, yine Rohmann'dan alıntı (2016), 8.

On İkinci Bölüm

Carpe Diem

Bırakın yatsın güzel yüzlü kız sırtüstü, bırakın yatsın hanımefendi
Ki güzel sırtının izlenmesiyle övünür
Arkadan... Şu çıtı pıtı da ata binmeli...

Romalı şair Ovidius, aşk pozisyonları hakkında
tavsiyelerde bulunuyor, *Ars Amatoria, 3*

Imperium sine fine – sonu olmayan imparatorluk.[1] Şairin dediği gibi, kendisini ileriye, öteye, yeni ülkelere, yeni kıtalara ve yeni dünyalara doğru itmeye çalışan Roma'nın amacı buydu. Ancak onu ele geçiren Hıristiyanlık da –vaizlerine göre– daha az hırslı değildi. Dünyanın Hıristiyanlık egemenliğindeki ilk yüzyılı sona erip beşinci yüzyıl başlarken, bu fethin etkileri her yerde görülüyordu. İtalya, Galya, Yunanistan, İspanya, Suriye ve Mısır'da yüzyıllardır ayakta duran tapınaklar ya kapanıyor ya da parçalanıyordu. Metruk harabeleri dikenler bürürken, tanrıların parçalanmış yüzleri sessizce bakıyordu. Bütün bir yaşam tarzı ölüyordu. Antik dünyada Hıristiyan dinine direnen yazarlar, duygularını kelimelere dökmekte zorlanıyorlardı. Kasvetli bir vecizesinde Palladas şu soruyu sormuştu: "Biz Yunanlar... öldüğümüz ve sadece yaşıyor gibi göründüğümüz doğru değil mi? Ya da biz yaşıyoruz da hayat mı öldü?"[2] Onların eski toplumları kapı dışarı ediliyordu ve haç sancağı, Gibbon'un çarpıcı deyişiyle, Roma'daki Capitolinus Tepesi yıkıntıları üzerine dikiliyordu.[3]

Ancak dönemin en ünlü vaizlerinden bazılarına göre, bu bile Hıristiyan Tanrı'yı tatmin etmeye yetmedi. Hıristiyanlar, imparatorluğun simge yapılarının ve tapınaklarının denetimini ele geçirmiş olsa da, cemaatlerine Tanrı'nın daha fazlasını istediğini söylediler. Sadece yapılarla memnun olmadı. Dindarlığın ortaya çıkması da yetmedi. Eski Roma tanrılarını ayinlerde itaat gösterisi yapmakla kandırmış olabilirlerdi –*sadece* tütsüye dokun, Romalı valilerin Hıristiyanlara yalvardığı gibi– ama bu Tanrı o kadar kolay kandırılamazdı.

---

1 Vergilius, *Aeneas*, 1.279.

2 Palladas, 10.82. "Yunan" sözcüğüyle Palladas burada eski tanrılara tapmasından bahsediyor.

3 *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1896-1900)'ın "rezil" 15. Bölümü'nün başlangıç satırlarından. Hepsi çok da etkilenmedi. Gloucester Dükü'nün dediği gibi: "Lanet, kalın, köşeli bir kitap daha!" Daima karala, karala, karala! Eh! Sayın Gibbon?"

Dini törenler, tapınaklar ya da taşlar istemiyordu O, ruhları istiyordu. İmparatorluktaki her yurttaşın kalbini ve aklını istiyor, talep ediyordu.

Ve din adamları tehdit altındaydı, eğer istediklerini elde edemezse, O bunu bilirdi. Dördüncü yüzyıldaki vaizler cemaatlerini uyarmaya başladı: Tanrı'nın her şeyi gören bakışı sizi her yerde takip ediyordu. Sadece kilisenin içinde görmezdi sizi; kiliseden çıkıp sokakta yürüdüğünüzde, pazar yerinde dolaştığınızda, hipodromda ya da tiyatroda oturduğunuzda da O'nun tarafından gözetleniyordunuz. Evinize, hatta yatak odanıza kadar takip ederdi ve orada yaptıklarınızı izlediğinden de şüphe duymamalıydınız. Dahası da vardı: Bu yeni Tanrı tam da insan ruhunun içini görürdü. "İnsan yüze bakar, Tanrı kalbe" diye gürledi Kartaca piskoposu Cyprianus. "Yapılan hiçbir şey Tanrı'dan gizlenemez."[4] İmparatorluğun dört bir yanındaki cemaatler tekrar tekrar uyarıldı, kaçış yoktu: "Yapılan ya da sadece niyetlenilen hiçbir şey Tanrı'nın bilgisinden kaçamaz" – ya da O'nun "ebedi cehennem azabından."[5]

Birçok Romalı ve Yunan entelektüel böylesi müdahil edici bir tanrısallığa karşı derin bir hoşnutsuzluk göstermişti. İlahi bir varlığın her insanın her hareketini izlediği fikri, gözlenenler için büyük bir sevginin işareti değil, "korkunç" bir saçmalıktı. Yunan yazarların metinlerinde Hıristiyan Tanrı sık sık "huzursuz, edepsizce meraklı, insanın her eyleminde mevcut", şehvet düşkünü, işgüzar, garip bir "baş belası" olarak tasvir edildi.[6] Ölümlülerin yaptığı her şeyle neden bu kadar ilgileniyordu ki? Hıristiyanlıktan önce bile bilge Romalı düşünürler böylesi bir fikri hor görmüşlerdi. Yaşlı Plinius'un dediği gibi: "Yüce bir varlığın, her ne olursa olsun, insan işlerine kulak vermesi gülünç bir fikir. Bu kadar sıkıcı ve çeşitli sorumluluğun onun gücünü aşmayacağına inanabilir miyiz?"[7] Bir tanrının yapacak daha iyi işleri yok muydu?

Hayır, dedi Hıristiyan din adamları. Yoktu. Onun ilgisi, insana olan büyük sevgisinin bir işaretiydi. Cezası da öyleydi. Hiç şüphesiz ki Tanrı yalnızca insan ruhunun tarafsız bir gözlemcisi değildi; onları yargılayacak ve cezalandıracaktı. Ne kadar korkunç. Çok özel bir korku türü ortaya çıkmaya başladı. Peter Brown'un işaret ettiği gibi, artık sadece yaptıklarının ya da söylediklerinin değil, bütün düşüncelerinin izlendiğine inanan insanların bitmeyen kaygısıydı bu. Bir Hıristiyan, Tanrı'nın onun kalbindeki lekeleri görebildiği bir vizyon gördü. Oradaydılar, fark etmişti, çünkü başka bir Hıristiyan'la tartıştıktan sonra "hemen" barışmamıştı.[8]

---

4 Cyprian, *Discourses Against Judaizing Christians*, 56.
5 Justin Martyr, *Apology*, I.xii.
6 *The "Octavius" of Minucius Felix*, X.
7 Plinius, *Doğa Tarihi*, 2.IV.
8 "The Martyrdom of Montanus and Lucius", *ACM*, 15.11.

Piskoposların ve Hıristiyan seçkinlerinin söylem ve tehditleri böyleydi. Peki halk bu tehditleri dinledi mi? En azından onlara kulak verdi mi? İoannis Hrisostomos ve Augustinus gibi vaizlerin sözleri, dinleyicilerinin kulaklarında ve dönemin edebiyatında yankılanmış olabilir ancak imparatorluğun büyük çoğunluğu –belki de erkeklerin yüzde seksen ile doksanı, kadınlarınsa daha yüksek bir oranı– okuma yazma bilmiyordu.[9] Bu tür insanlar günahkâr olduklarını ve kurtarılmaları gerektiği mesajını özümsemiş miydi? Kısacası, akademisyen E. A. Judge'ın ifadesiyle: "Roma için din değiştirmiş olmak ne fark yaratmıştı?"[10]

Kısa yanıt verecek olursak: Kesin olarak bilemeyiz. Geç antik dönem, bu soruyu yanıtlayabilmek için son derece zayıf bir metinler ağı sunar. İmparatorluğun okuryazar olan o küçük kısmının çok daha azı iddialı bir yazar olabilirdi. İmparatorluğun büyük çoğunluğu, gelecek dönem tarihçilerin tahlil etmesi için neredeyse hiçbir iz bırakmadan yaşadı ve öldü.

Bu tür belirsizliklerle karşı karşıya kalan araştırmacılar çok farklı yanıtlar sunma özgürlüğüne sahiptiler, öyle de yaptılar. Yüzyıllar boyunca verdikleri sadık yanıt, Hıristiyanlığın yayılmasının dünyada –daha doğrusu cennette– bir fark yarattığını söylemek oldu. Hıristiyanlık öncesi Avrupa lanetliydi, dinleri ve bu dinlerin tutumlarının çoğu ilkel ve nefret uyandırıcıydı. Hıristiyanlıkla birlikte Avrupa kurtarıldı. Modern çağa gelindiğinde, araştırmacılar –dini otoriteye itaat etme olasılığı daha düşük olanlar– daha sağlam, hatta ikonoklastik bir yaklaşım benimsediler. Hıristiyanlık ne fark yaratmıştı? Yirminci yüzyıl tarihçisi A.H.M. Jones'tan kışkırtıcı bir yanıt geldi: Hiçbir fark yaratmadı. Buna karşın, "Hıristiyan inancının bir etkisi olduysa, toplumdaki ahlaki standartların düşmesine yol açtığını" iddia etti.[11]

Gerçek her zamanki gibi, bu iki aşırı uç noktanın arasında bir yerdedir. Çünkü hiç şüphesiz bir şeyler kesinlikle değişmişti.

On sekizinci yüzyılın ortalarında bazı işçiler, İtalya'da "la Civita" –şehir– olarak bilinen bir yamaçta umutla kazı yapıyordu. Bu Napolili işçiler, Genç Plinius'un on yedi yüz yıl önce düşüşünü seyrettiği süngertaşını ve külü temizlemeye başladılar. Netice kültürel bir felaketti. Hayal bile edilemeyecek müstehcenlikte cinsellikle ilgili figürler ortaya çıkmaya başladı. Pompeii modern gözler için bile kışkırtıcı bir manzara sunar: Tanrı'nın devasa penisini terazide tarttığı Priapos tasviri, sevişen çiftlerin freskleri, tanrı Pan'ın bir keçiyle ilişkideyken dilini çıkarttığı rezil heykeli, kısacası erotizm her yerdedir. Penis ev içi süslemelerinin başlıca unsurudur: Duvarlarda, heykellerde ve

9 Sayılar ve etkileri için bkz. Hopkins (1998), vd.
10 Judge'dan alıntı (2008), 6.
11 Judge'dan alıntı (2008), 6.

fresklerde görülür, hatta şehrin kaldırım taşlarına bile oyulmuştur. Dönemin tavernalarından biri, devasa sütunundan çanlar sarkan, kocaman bir penise sahip bronz bir kandille aydınlatılıyordu. Bazı tasvirler şaşılacak derecede canlıydı. Bir genelevin duvarında, şu anda yalnızca on dokuzuncu yüzyıldaki reprodüksiyonundan kalan ve bir erkek ile bir kadını tasvir eden bir fresk vardır; adam kadının arkasında durmaktadır, büyük bira bardağına benzeyen bir şeyden şarap olması muhtemel bir şey içerler. Adam sanki incelemek ister gibi bardağını havaya kaldırır. Sakin ifadelerine bakılacak olursa, içkilerinin menşeini tartışıyor olabilirler. Ancak akılları belli ki başka bir yerdedir: adam ereksiyon halindeki cinsel organını kadına doğru itmektedir.

Pompeii bir açığa çıkıştı. Bazı açılardan açığa çıkmaması gerekiyordu. Okumak isteyenler ve okuyabilenler için Latin edebiyatı, Hıristiyanlık öncesi dünyanın Aziz Basileios'un hoşuna gidecek kadar iffetli olmadığına dair sayısız ipucu içeriyordu. Catullus'un kötü şöhretli "Carmen 16"sı çok bariz bir tanesiydi. "Seni düzeceğim ve senin ağzını becereceğim" satırını çok az kişi okuyup da yazarın iffetli bir saf olduğunu düşünebilir.[12] Pompeii yeniden keşfedildiğinde, Latince giderek daha az görülen bir beceri haline gelmişti. Buna karşılık, gözleri olan herkes Pompeii'de topraktan çıkartılanları görebiliyordu. Hiç kimse tanrı Pan'ın keçiyle ilişkiye girmekten başka bir şey yaptığını iddia edemezdi ya da o fresklerdeki insanların şehevi bir cinsel birliktelik yaşamadıklarını. Daha da endişe verici olan, bu resimler sadece genelevlerde bulunmadığından, fakirlerin, ahlaksızların ve eğitimsizlerin kınanması gereken alışkanlıkları olarak da göz ardı edilemezdi; her yerde, hatta şehrin en gösterişli villalarında da mevcuttu bu tasvirler. Pompeii'liler mekânları sadece çıplak insan resimleriyle süslememiş, üstelik, bunu çok açıkça ve utanmadan yapmışlardı. Bu resimlerdeki hiç kimse elleriyle ya da incir yapraklarıyla utançlarını kapatmaya çalışmıyordu.

Yüzyıllar boyunca Hıristiyan Avrupa, Vezüv Yanardağı kadar etkili bir şekilde, heykellerden meme uçlarını kazıyarak, müstehcen freskleri ve şiirleri bastırarak klasik antikçağın cinselliğini özenle kararttı. Şimdi Hıristiyanlığın elinin değmediği bir dünya gün yüzüne çıkıyordu. MS 79'da Vezüv Yanardağı patladığında Pompeii'de Hıristiyanların olduğu düşünülebilir, ancak varsa da Pomeii'nin sanatına karışacak güçlü bir konumda değildiler. Hiçbir bağnaz Hıristiyan, Pompeii fresklerine çekiçle saldırmamıştı; hiçbir dindar topluluk, her köşe başında duran büstleri oymamıştı. Pompeii'deki tasvirlerde yer alan insanlar sadece çıplak değillerdi, utanmazca çıplaktılar. Bu, kelimenin tam anlamıyla Günah'ı (*Fall*) tanımamış bir dünyaydı. Sadece Günah'ı değil, Katolik Kilisesi'ni de bilen kazıcılar dehşete kapılmıştı. Bazı kazıcılar çok

12 Richlin (1983), 146.

ahlaksız olduğunu düşündükleri eserleri tekrar toprağa gömerken, bazıları da bu nesneleri sessizliğe terk etti ve erken dönem rehber kitapları bu müstehcen nesneleri es geçti. Bulunanlara dair yayımlanan ilk koleksiyonda penis figürlü kandilin resmi yoktu. 1824'te Sir William Gell'in hazırladığı ilk İngilizce rehber, okuyucularının kibarca kaşlarını çatmasına neden olacak tek bir nesneden bile bahsetmedi. Akademisyen Walter Kendrick'in dediği gibi, "Gell, nahoş herhangi bir şeyin bulunduğunu düşündürtmeden, bolca resimli iki kalın cildi bitirmeyi başarmıştı."[13]

Yine de sonunda haber duyuldu ve dünya şok oldu –ya da en azından öyle olduğunu iddia etti– ve onlarca yıl öyle kaldı. Bir on dokuzuncu yüzyıl yazarı, freskleri "herhangi bir modern ülkede polis tarafından el konulacak" türden şeyler olarak tanımladı.[14] Cinsel nesnelerden bahseden Pompeii rehber kitapları, bu eserleri kınayarak görmezden geldi. Bir ziyaretçi "ahlaki bozulmadan"[15] rahatsız oldu. Bazı daha kaba nesneler için özel olarak basılmış bir rehber ise alışılageldik şekilde kuralcıydı. "Antikçağ kadınlarının kendilerini adadıkları gelenekler ahlaksız ve rezaletti" diye yazmıştı rehberin yazarı: "O dönemin çıplaklıkları ve yazarlarının iffetsiz yazıları, o zamanlar tüm sınıflarda hüküm süren sefahatin tartışılmaz tanıklarıdır. Erkeklerin güzel bir gençliğin lütfunu elde ettiklerini dünyaya duyurmaktan utanmadıkları, kadınların kendilerini [lezbiyenler] adıyla onurlandırdıkları bir dönemdi." Gayet hoş başlığı (*Napoli Kraliyet Müzesi, O Meşhur "Gizli Oda'da" Bulunan Erotik Tablolar, Bronzlar ve Heykeller Üzerine Bazı Anlatılar*) ve ön sayfasındaki "Altmış Tam Sayfa Resim" ibaresi, yazarın hoşnutsuzluğunu bir nebze olsun zayıflatıyordu.[16]

Müstehcen nesneler kontrol altına alındı – keçi "gösterilmesi yasal değil" kabul edilip mahzene kaldırıldı.[17] Bu tarz nesneler sonunda tek bir koleksiyonda bir araya getirildi ve 1819'da müzede bilinen adıyla "Gizli Oda" oluşturuldu. Buraya erişim sınırlıydı ve içerisi izleniyordu. Koleksiyonun sayısı zamanla değişse de cazibesi sabit kaldı.[18] 1871 tarihli bir rehberin hatırlattığı üzere, "giriş kadınlara ve çocuklara yasaktı (ve) yetişkin erkekler içinse sadece kraliyet bakanlığının özel izniyle mümkün oluyordu."[19] Böyle bir istekte bulunmanın utancını tahmin edebilirsiniz. Ünlü sanat tarihçisi Johann Winckelmann, bu tür nesneleri görmek için "majesteleri tarafından imzalanmış" özel bir tezkereye ihtiyaç duyulduğu sırada Napoli'yi ziyaret etti.

13 Kendrick (1997), 7, bu paragrafı kendisine borçluyum.
14 Sanager'in *History of Prostitution* eseri, Kendrick'ten alıntı (1997), 25-6.
15 Fisher ve Langlands'dan alıntı (2011).
16 Fanin (1871), vii ve başlık sayfası.
17 Winckelmann, Fisher ve Langlands'dan alıntı (2011), 309.
18 Bkz. Fisher ve Langlands (2011), 306ff.
19 Fanin (1871), xvii.

Üstelememeye karar verdi. "İlk başvuranın ben olmayacağını düşündüm."[20] 1980'e kadar kadınların Gizli Oda'ya girilmesine izin verilmiyordu.[21]

Bu tür uygulamalar sadece Pompeii'ye özgü değildi. Avrupa çapındaki tüm müzelerde, *Grand Tour* [Büyük Tur] sırasında toplanan klasik heykeller kapatıldı. Erken dönem Hıristiyan atalarının güveninden yoksun olan çağdaş müze küratörleri, daha önceki yüzyıllarda keski darbeleriyle yapılan şeyi düzenleme ve gizli depolama yoluyla yaptı. Sonuç aynıydı: Cinsel içerikli nesneler bir kez daha ortadan kayboldu. Diğer heykellerin cinsel organları, iffetli küratörler tarafından şekillendirilen ve daha sonra utanç verici derecede müstehcen klasik heykellere uygulanan, incir yapraklarından yeni yeşil gölgeliklerin altında kayboldu. Yunan çömleklerindeki canlı tasvirler sansürlendi. Devasa ereksiyonu üzerinde bardağını dengede tutan bir satirin penisi dehşete kapılmış bir küratör tarafından boyandı ve bardak havada durur hale geldi. Klasikleşen heykellerin bile üzeri örtülmüştü. 1857'de, Kraliçe Victoria'ya Michelangelo'nun *Davud* heykelinin bir kopyası hediye edildi. Victoria'nın devasa heykeli Victoria &Albert Museum'da ilk kez gördüğünde, onun çıplaklığı karşısında o kadar dehşete düşmüştü ki heykel için bir incir yaprağı yaptırılmıştı. Yaprağın yarım metre yüksekliğindeki alçı kalıbı daha sonra herhangi bir kraliyet ziyareti için hazırda tutuldu, bu kalıp iki kanca takılarak rahatsız edici bölgeyi kapatacak, böylece Britanya majestelerinin yüzünün kızarmasının önüne geçilecekti.

Havva'nın utancı klasik dünyaya uygulanıyordu. Vezüv'ün patlaması dindar Viktoryenler tarafından ahlaksız insanların layık olduğu musibet olarak görülüyordu. 1871 tarihli Pompeii'nin erotik resimlerine ve heykellerine dair rehber şu sonuca varmıştı: "Bu cenabet ruhları çamura çeviren ve iffet yasasını gözlerimizin önüne seren, duygularımızı daha saf, zevklerimizi daha zarif kılan dine sonsuz övgüler olsun."[22] Sonra, belki de iffet yasasının pek de bilincinde olmadan, satir ile keçinin "tam sayfa resim"lerinden birine yer vermişti.

Roma dünyasının Günah öncesi* olduğunu söylemek, utancın olmadığını söylemek anlamına gelmez. Utanç vardı. Neyin uygun olduğuna, neyin olmadığına dair girift ve keskin ayrımlar mevcuttu. Tarihçi Paul Veyne "Aslında paganlar yasaklarla felç olmuştu"[23] diye yazar. Veyne abartmaktadır: Kurallar vardı ama felç edecek ölçüde değildi. Seks kabul edilir bir şeydi ve zevk vermesi bekleniyordu. Bu büyük bir farktı. Sınırlar vardı – ve her zaman

* Özgün metinde *pre-Fall*. Hıristiyanlık inancına gore Âdem'in ilk "günahı" işleyip "cennetten kovulması", cennetten bu dünyaya "düşmesi" İngilizcede *fall* sözcüğüyle ifade edilir. Burada yazarın kastı, Hıristiyanlık öncesi Roma toplumunun günah kavramına yabancı olmasıdır (ed. n.).

20 Winckelmann (1771) Fisher ve Langlands'dan alıntı (2011), 309.

21 Tarih, Fisher ve Langlands'dandır (2011), 310.

22 Fanin (1871), xviii.

23 Veyne (1992), 202.

olduğu gibi asıl sınır ayrıcalıklı olmaktı. Zengin bir adam için kabul edilebilir olan bir şey fakir için değildi; erkekler için kabul edilebilir olan kadınlar için değildi; kölelerin neredeyse hiçbir hakkı yoktu ve özgür insanların evlerinde fiilen fahişelik yapıyorlardı. Roma İmparatorluğu'nda, genel bir kural olarak doğudaki atmosfer batıdakinden daha tutucuydu.

Varlıklı erkekler bile belli kurallara uymak zorundaydı. Penetre edilen pasif "efemine" rolde olmadığı sürece eşcinsellik alelade bir şey olarak görülüyordu. Bir erkeğin pasiflikle suçlanması ise siyasi kariyerini bitirmek için yeterliydi. Her zaman olduğu gibi istisnalar vardı: Iulius Caesar, Kral Nikomedes ile iddia edilen ilişkisi nedeniyle alaycı bir şekilde "Bitinya Kraliçesi" diye anılmıştı. Tarihçi Suetonius'un yazdığı üzere "itibarında kara bir leke olmasına ve düşmanları tarafından sık sık yinelenmesine rağmen"[24] hayatta kaldı. Işıklar açıkken sevişmek, kulağa fazlasıyla ergence gelen başka bir yasaktı. Bunu yapmak ahlaksızlık olarak görüldü. Romalı şairler, genelde şairlerin meylettiği gibi, kurallarla oynamayı severdi: Ovidius unutulmaz bir şiirinde, yarı açık bir perdeden yatak odasına ışık sızarken sevişmeyi tasvir eder – yazdığı en erotik şiirlerden birinde, âşığının vücudunun her yerini tarif edebilmek için yeterli bir ışıktır bu.[25]

Her şeyden önce, bir erkeğin cinsel dürtüleri tarafından yönetilmesi değil onları yönetmesi gerektiği söylendi – bu metinler büyük ölçüde erkekler için erkekler tarafından yazılmıştı. Utanç verici bir şekilde bir kadına âşık olmak kabul edilemezdi. Kadınların "kölesi" olduğunu yazan şairler gelenekçileri çileden çıkarıyordu. Kişi belli sınırlar içinde kalmalıydı. Ovidius, "carmen et error" (bir şiir ve bir hata) dolayasıyla –cinsel açıdan kaba şiiri ve Augustus'un ahlaksızlığa yönelik yasaklarının sınırlarını aştığı için– sürgüne gönderilecekti.[26] Her şeyde olduğu gibi cinsellikte de Delphi'deki tapınağa kazınmış sözlere uyulmalıydı: Aşırı hiçbir şey yok. Çok fazla seks yaptıysan vahşiydin; yine aynı şekilde çok az yapmak –ya da daha ziyade ne kadar az yaptığından bahsetmek de– sıkıcı olmak demekti. Bir yazar, "Haz alanlara karşı saldırgan ya da yasaklayıcı davranmayın ve haz almadığınızdan da sık sık bahsetmeyin" diye tavsiyede bulunmuştu.[27]

O halde cinsellik de denetim altına alınmalı ama inkâr da edilmemeliydi. Peter Brown'ın gözlemlediği üzere, Roma seçkinlerinin metinlerinde, seks diğer arzular gibi utanılacak bir şey olmaktan ziyade makbul ve yönetilecek bir eylemdi. Roma vatandaşlarının bir erkek çocuğunun ilk boşalmasını kutladığı –ne yazık ki artık unutulmuş olan– Liberalia festivali 17 Mart'taydı.

24 Suetonius, *The Twelve Caesars: Julius Caesar* 1.49.
25 Ovidius, *Amores*, 1.5.
26 Ovidius, *Tristia*, 2.207.
27 Epictetus, *Enchiridion*, 33.8, Brown (2008).

Roma tıp elkitaplarında boşalma, boşalmayı hem sağlık hem de aksi takdirde baş ağrısına sebep olabilecek meniden kurtulmak için tavsiye eden klasik doktorlar tarafından çekinmeden ve açıkça tartışılmıştı. Sporcuların cinsellikten uzak durmaları halinde daha güçlü olacaklarına inanılıyordu. Orgazm ve seks, kadın sağlığı için bile önerilmekteydi.[28]

Seks, cinsel arzu ve seksin sonuçları açıkça tartışıldı. Şairler, sevgilileri kürtaj yaptırdığında kürtaj yaptırmalarından ziyade kendi sağlıklarını tehlikeye attıkları için onları azarlardı. Ovidius sevgilisi Corinna'ya düşüncesizce bir girişimde bulunduğu için çok kızdığını itiraf etmişti – ama bu eylemi yaptığı için değil "bu riski aldığı ve bana hiç söylemediği için."[29] Başkaları hamileliği önlemek için daha zahmetli yöntemlere başvurdu. İmparator Augustus'un güzelliğiyle nam salmış ateşli kızı Iulia'ya bir sürü sevgilisi olduğu halde çocuklarının hepsinin nasıl kocasına benzediği sorulduğunda "sadece geminin ambarı dolu olunca yolcu alırım" yanıtını vermişti.[30]

Neden seks yapılmasındı ki? Hayat kısaydı ve sırada ne var bilinmiyordu. Şimdi yaşa: Eski Roma dünyasına ait sayısız mozaik, resim ve şiirde bu vaaz ediliyordu. Çünkü yarının ne getireceğini kim bilebilirdi ki? Yakın zamanda Antakya'da bulunan bir mozaikte elinde bir kâse, yanında da bir amfora şarap bulunan uzanmış bir iskelet tasvir edilmişti. İskeletin kafasının üstünde, anlaşılır Yunanca harflerle, mozaiğin baş kısmında resmedilen yemek yiyenlere bir talimat veriliyordu: "Neşeli ol" yazıyordu, "Hayatının tadını çıkar".[31] Taşa yazılan bu öğüdü klasik dönem şiirlerinin en meşhurlarından biri oldukça zarif dizelerle ifade eder: "Quam minimum credula postero" –yarına olabildiğince az güven– diye öğütlemişti Horatius, bunun yerine "carpe diem", yani ânı yaşa.[32]

En meşhur Roma şiirlerinden biri, Ovidius'un baştan çıkarma sanatı üzerine yazdığı kitabının bir versiyonuydu. "Roma'da sevişme becerisinden yoksun olan varsa, bırakın beni denesin, benim kitabımı okusun – sonuçlar garantidir."[33] dedi. Esprili, bilgili ve egoist Ovidius Roma'nın en meşhur şairlerinden biri oldu, bunun hak ettiğini düşündüğünden daha azı olmadığı düşünülürdü. "Fethedilen dünyada Roma'nın gücü nereye uzanırsa uzansın" diye övündü başka bir şiirinde, "insanların dudakları

28 Galen, *On Affected Parts*, 6.5; Rousselle (1988).

29 Ovidius, *Amores*, 1.13, 1-3.

30 Macrobius, *Saturnalia*, 2.5.9.

31 Rachael Pells, 'Arkeologlar şu mesajı içeren bir mozaik keşfeder: 'Neşeli ol, hayatın tadını çıkar.'" *Independent*, 24 Nisan 2016.

32 Horatius, *Odes*, I.9. Genellikle en bilinen çevirisi olan "Günü yakala" Latincesinin tam karşılığını veremez. "Carpo" çok daha hassas bir eylemdir – bir çiçeğe ya da bir meyveye yaptığınız şeydir: onu koparmak, onun tadını çıkarmak.

33 Ovidius, *Art of Love*, 1.1 vd.

benden bahsedecek ve... çağlar boyunca şan şöhret içinde yaşayacağım."[34] Biraz da sinir bozucu bir şekilde şu ana kadar haklı olduğunu kanıtladı ve ona bu şöhreti sağlayan şeylerden biri de "Aşk Sanatı"ydı – her konuda tavsiyelerde bulunduktan sonra, belli aşk pozisyonları üzerine de tavsiye vermeye zaman bulan bir şiir: "İnce kadınlar gibi yapın varsa, narin bir vücutla/ O zaman diz çök yatağında, boynun/ biraz arkaya dönsün..."[35] Ve böyle devam ediyordu.

Ama sonra bir şeyler yavaş yavaş değişti. Pompeii'nin felaketi yaşamasından iki yüzyıldan biraz daha uzun bir süre sonra, Konstantin din değiştirince Romalı seçkinler de kendi sarsıntılarını yaşadı. Tapınaklar yıkılıp, heykeller parçalanıp eski "pagan" gelenekleri yasaklayan yasalar çıkarılırken, bu etkiler dördüncü yüzyıl boyunca yankılandı. Bu dönemde Hıristiyanlığa geçenlerin sayısı –isteyerek ya da istemeyerek– hızla arttı. Ve onlar böyle yaptıkça, edebiyat da değişmeye başladı. Eski müstehcen üslup, şiir sayfalarından silinmeye başladı. Sert, yargılayıcı ve genellikle de saldırgan olan vaazlar ve öğütler onların yerini aldı. Bu edebiyat, insanlara hayatın neredeyse her alanında ve her anında nasıl davranmaları gerektiği konusunda ayrıntılı talimatlar verip tehdit etti. Hıristiyanlık bunun tek nedeni değildi – edebiyatta giderek artan ahlaki bir tavır zaten fark ediliyordu. Gerçekten de Hıristiyanlığın yükselişi kısmen böyle bir ahlakçılığın belirtisi olabilirdi. Ancak bununla birlikte Hıristiyanlık, her zamankinden çok daha geniş bir kapsamda öğüt vermeci bir anlayışı sahiplendi, genişletti ve uyguladı.

Bu dönemin Hıristiyan yazarları, Romalı yazarların ve resimlerin ortaya koyduğu cinsel açıksözlülükten etkilenmedi. Aksine, onları geri püskürttüler. Aziz Pavlus gidişatı erkenden belirlemişti. Paganlar o kadar ileri gitmişti ki, neredeyse kurtuluşun bile ötesindeydiler, bunu hissediyordu. Putlara tapmaları nedeniyle, Tanrı "kalplerinin istediği her türlü utanç verici şeyi yapmaları için terk etmişti" onları. Sonuç olarak da "birbirlerinin vücutlarına iğrenç ve aşağılık şeyler" yaptılar.[36] Sadece seks yapmadılar. Daha kötüsü, eşcinsel seks yaptılar. "Kadınlar bile seks yapmanın doğal yoluna karşı çıkıp birbirleriyle seks yapmaya başladı. Ve erkekler kadınlarla normal cinsel ilişkiler kurmak yerine hemcinsleri için şehvetle yanıp tutuşuyorlardı. Erkekler diğer erkeklerle utanç verici şeyler yaptı."[37] Bununla birlikte Pavlus okuyucularına bu günahkârların hak ettikleri cezayı alacaklarına dair güvence verdi. "Yoksa siz, suç işleyenlerin Tanrı'nın krallığından pay alamayacaklarını bilmiyor

34 Ovidius, *Dönüşümler*, 15.871-9.

35 Ovidius, *Art of Love*, 3.779 vd.

36 Romalılar 1:24; her zamanki gibi Brown'dan (2008), 7ff; bu paragrafı fazlasıyla onun gözlemelerine borçluyum.

37 Romalılar 1:26-7.

musunuz? Aldanmayın: Ne gayri ahlaki cinsel birliktelik yaşayanlar, ne puta tapanlar, ne zina edenler ne de erkeklerle seks yapan erkekler hak ettiğini alacak."[38] Sonraki yüzyıllar da aynı şey yapılacaktı. Altıncı yüzyılda, baskıcı imparator İustinianus'un saltanatı sırasında, yasalar eşcinselliği daha önce hiç görülmemiş bir gaddarlıkla yasaklamaya başladı.

Aziz Pavlus ve diğer Hıristiyan vaizlere göre beden ve onun dürtüleri övülmeyecek, aksine bastırılacaktı. Dolaylı bir anlatıma başvuran Pavlus "bu ölü bedene"[39] öfkelendi. Cennette, bir bakirenin ödüllerinin altmış kat daha fazla olduğu söyleniyordu. Bu dönemdeki Hıristiyan yazarlar cinsel yaşamlarındaki kıpırtıları da büyük bir hoşnutsuzlukla kaydetti – muhtemelen hiçbiri Augustinus kadar etkili değildi. Birleşmeye çocuk doğacaksa izin verilebilir diye düşündü, ancak o zaman bile eylemin kendisi şehvetli, kötü ve "hayvani", ereksiyon ise "yakışıksızdı." Batı bu iki adamın tiksindirici yazılarından cinsel bir utanç devşirecekti. Roma'da dinin yayıldığı ilk günlerde, bazı Hıristiyanlar daha da ileri gitti, artık sekse hiç gerek olmadığını ileri sürdüler. Çok büyük bir yangın ve tanrısalın yeniden doğuşu şeklinde yeni bir yaratılış çok yakındı. Garip, dağınık, hatalı insan üretimine ne gerek vardı? Ebedi hayat üremeyi gereksiz kılıyordu.

Hıristiyan olmayanların kılavuz kitabı Ovidius'unki ise, Hıristiyanlarınki de ilahiyatçı İskenderiyeli Klement'in üçüncü yüzyıldan kalma risalesiydi. Adı *Paedagogus* –eğitmen– idi, amacı da "Hıristiyan olarak adlandırılan adamın bütün yaşamı boyunca ne olması gerektiğini kısaca anlatmaktı."[40] Klement, kendisinin ve Tanrı'nın talimatlarını dinlemeyenleri nelerin beklediğine dair samimi hatırlatmalarda bulunuyordu: Yani vahşi hayvanların dişleri ve yılanların öfkesi. Klement'in yazdığı üzere, Rabb'in kendisi "Parlayan kılıcımı bileyip/ Yargılamak için elime alınca/ Düşmanlarımdan öç alacağım/ Benden nefret edenlere karşılığını vereceğim/ Oklarımı kanla sarhoş edeceğim/ Kılıcım vurulanların, tutsakların kanıyla/ Düşman önderlerinin başlarıyla/ Ve etle beslenecek" demişti. Bu Tanrı'nın zulmünün değil, sevgisinin işaretiydi. "Kınama kötü niyetin değil iyi niyetin işaretidir" diye güvence verdi Klement okuyucusuna.[41]

Klement ne yenip içileceğinden ne giyileceğine, saçların nasıl şekillendirebileceğinden yatakta nasıl davranılması gerektiğine kadar bir dindarın gününü nasıl geçireceğine dair kutsal metinlerden alıntılar ve tehditlerle tavsiyelerde bulundu. Kılavuzunun üç cildinde neredeyse insana özgü her

38 Korintlilere 1. Mektup 6:9.
39 Romalılar 7:24.
40 Klement, *The Instructor*, 2.1.
41 Klement, *The Instructor*, 1.8.

faaliyet kınandı. "Edepsiz zevk" dedi, "köklerinden kesilmeli."[42] Dikkatini belli yemeklere çevirmeden önce hepimizin en nihayetinde toz olduğumuzu hatırlatarak yemek yeme konusuna başladı. Bir tutam bile mizah katılmamış, sert ve affetmez cümlelerle, abartılı bir akşam yemeğini kınadı. Ve akşam yemeğinde yenen neredeyse her şeyi de. Havan ve tokmağın fazla kullanımını hoş karşılamadı. Baharatları kabul edilemez olarak gördü, ("kadınsı özellikleri olan") beyaz ekmeği de öyle ve tatlılar, ballı kekler, şekerlemeler, kuru incir... Klement uyardı, bufa balığını Sicilya'dan, kalkanı Attika'dan, ardıç kuşlarını Daphnis'ten alan gurmeler gibi olmayın...[43] Liste uzayıp gidiyordu.

Yine de, kemer sıkma dönemlerinde yazılan ancak yiyeceklerin ayrıntılı tasvirlerinden ağzının suyu akan İkinci Dünya Savaşı sonrası romanları Bond'lar ve *Brideshead*s gibi, Klement'in az yiyip içmeyi öğütleyen kalemi de bu yasak meyveler üzerinde biraz fazla oyalanmış gibi görünmektedir.* Klement bu düşünceyi reddederdi: "Güzel yemeklerden hoşlanan insanlar" diye yazmıştı, "açgözlü canavarlar olan babalarının izindeki insan görünümlü hayvanlardan başka bir şey değildir."[44] Şeytan şekerlemeler arasında pusuya yatmıştı. Sonra şarap vardı, Klement'in gözünde yemekten bile daha zararlıydı. "Bu ısıtan sıvı" diye belirtiyordu, "gençlerin aşırı ısınmış vücutlarını daha da ısıtacak ve ateşe ateş ekleyecekti. Bu nedenle vahşi dürtüler ve yakıcı şehvetler ve ateşli alışkanlıklar... ve utanmaz kalp atışları coşkunluğu takip eder." Klement, hayatları "şenlik, sefahat, banyo, aşırılıklar... aylaklık, içki ve entrika, hela " olan bu "sefil alçaklara" ateş püskürüyordu.[45]

Hıristiyan vaizlerin yazıları, akşam yemeğiyle ilgili neredeyse her şeyin şüpheli olduğunu açıkça ortaya koymuştu. Eğer biri akşam yemeğine giderse, başka bir adamın evine karşı habis bir kıskançlık duyabilir ve kendi evine her zamankinden daha memnuniyetsiz dönebilir. İoannis Hrisostomos, cenaze törenlerini överek, eğlenceli yemeklerden tamamen kaçınmayı tavsiye etti. Cemaatine "dansların, zillerin, kahkahaların ve lüksün ve doyasıya yeme içmenin olduğu yere gitmektense, ağlamanın, ağıtların, iniltilerin, ıstırabın ve ziyadesiyle mutsuzluğun olduğu yere gitmek daha iyi değil mi?"[46] diye gürledi. Bu retorik soruya beklenen yanıtın kalpten bir "Evet, doğru!" olduğunu bilmek için Hrisostomos'un eserlerine çok da aşina olmaya gerek

* Katolik Waugh daha sonra *Brideshead Revisited*'ı (1945) kötüleyecek ve kitabın yoksunluğun ve felaket tehdidinin olduğu kasvetli bir dönemde –soya fasulyesi ve Temel İngilizce döneminde– yazıldığını ve sonuç olarak kitabın oburluk, yemek ve şarap, yakın geçmişin görkemleri ve şimdi tok mideye rahatsızlık veren fazlaca retorik ve süse bulanmış olduğunu söyleyecekti. Klement muhtemelen bunu onaylardı.

42 Klement, *The Instructor*, 3.9.

43 Klement, *The Instructor*, 2.1.

44 Klement, *The Instructor*, 2.1.

45 Klement, *The Instructor*, 2.2.

46 Hrisostomos, *The Homilies: On the Statues*, XV.4.

yok. Mutluluk olan bir evde, biri komşusunun iyi döşenmiş avlusunu ya da etkileyici yemek odasını kıskanabilirdi. "Bir yas evinde" dedi Hrisostomos, "biz bir hiçiz ve kötülüğümüz ifade edilemez!"[47]

Klement'in kılavuz kitabının içeriği tamamen yeni değildi. Tanrı'nın infazcıları hayatın her köşesini dürtmeye başlamadan yüzyıllarca önce, Ovidius nazik okuyucusuna, amaçları farklı olsa da Klement'e benzer ayrıntılarla ve buyurgan bir tavırla, akşam yemeğinde nasıl davranılması gerektiğine dair öğütler vermişti. Şöyle açıklamıştı Ovidius:

> Şölenler de size bir ana yemek verir, sunar
> Damak tadından daha fazla şarap:
> Yüzü kızarmış Aşk sık sık baştan çıkarıcı bir kucaklamayla uzanmış Baküs'ün boynuzlarını sıkmış.[48]

Ovidius da Klement gibi şarabın ölçülü içilmesi gerektiğini kabul edip bu konuya daha fazla değinmişti – ama farklı nedenlerle: "Çok sarhoş olursan" diye uyardı Ovidius, "erkeğini kaybedersin"; "Sarhoş olup kendinden geçen genç kız en iğrenç şeydir."[49] Ayrıca görünüş ve kişisel bakım üzerine uzun talimatlar da vermişti. Örneğin erkeklere, görünüşlerine özen göstermelerini, güzel kokmalarını, tırnaklarının temizliğinden emin olmaları gerektiğini ve burun kıllarına dikkat etmelerini tavsiye etti:

> Kırpıp da o sımsıkı buklelerini mahvetme
> Ehil eller kessin saçını, sakalını
> Tırnaklarını hiç uzatma, dikkat et kirli de olmasın:
> Kıllar taşmasın burun deliklerinden
> Ekşi nahoş kokmasın ağzından çıkan nefesin:
> Gücendirme burnunu, kokup da sürü çobanı ya da sürü başı gibi*[50]

Biri bundan daha ileri gitmemeli diye ekleyerek, erkekleri "saçlarınıza maşayla eziyet etmeyin" diye uyardı. "Süngertaşıyla ovup bacaklarınızı pürüzsüz hale getirmeyin." Bunu yapmak ahlaksız kadınların ya da erkekleri etkilemek isteyen yarı erkeklerin davranışıdır" dedi.[51]

Kadınlara da diyeceği vardı Ovidius'un: "Saçlar ihmal edilmemeli; tombul yüzlü olanlar saçlarını toplasınlar; uzun yüzlü olanlar düz bir şekilde ortadan

---

* *Aşk Sanatı*, Ovidius, çev. Çiğdem Dürüşken, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

47 Hrisostomos, *The Homilies: On the Statues*, XV.4.

48 Ovidius, *Art of Love*, 1.229 vd.

49 Ovidius, *Art of Love*, 3.764 vd.

50 Ovidius, *Art of Love*, 1.518 vd.

51 Ovidius, *Art of Love*, 1.523-4.

ayırmalı". Yine de dikkatli bir dağınıklığı tavsiye ediyordu. "İhmal edilen bir bakış birçok kıza yakışır: oldukça sık/ Dünden beri el değmemiş sanırsın, ama daha yeni taranmıştır."[52]

Beyaz kıyafetlerin koyu tenli kadınlara yakıştığını yazdı; solgunluk griye dönmüş gibi görünüyordu; herkes mor renkten ve fırfırdan kaçınmalıydı. Kadınlar da kişisel temizliğe dikkat etmeliydi: dişler temiz ve lekesiz olmalıydı; "keçi gibi koltuk altlarına karşı" yeterince uyarılmışlardı.[53] Ölçülü bir makyaj tavsiye edildi: "Pudra ile kansız yüze biraz allık ekleyin / kaşların kaba hatlarını ustaca sınırlandırın" diye devam ediyordu. "En iyisi göze çarpmayan makyaj olduğundan etki doğal olmalıdır." Benzer bir notta Ovidius bir konuda alışılmadık derecede katıydı: eşinizin sizi süslenirken görmesine asla izin vermemelisiniz:

> Hayal etmemize izin verin
> Makyaj masanda uyuyorsun:
> ancak bütün resim tamamlandığında dışarı çık.
> O tenin nasıl oluştuğunu bilmek istemiyorum.

Ve Ovidius'un en önemli tavsiyesi: partnerinizin sizi dişlerinizi fırçalarken görmesine asla izin vermeyin, "Sonuç çekici olabilir ama süreç mide bulandırıcıdır."[54]

Hıristiyanlıkla ilgili risaleler de birçok konuda Ovidius ile benzer bir duruş sergiledi –Klement de çok süslü kadınlardan ve aşırı bakımlı erkeklerden hoşlanmazdı–, ama buradaki ton çok farklıydı. Başın ön tarafındaki saçlara nasıl bakılacağından (boyanmamalı, yolunmamalı ya da sahte dalgalar yapılmamalı – hepsi "ahlaksız işlerdir") ayak tabanlarına kadar (sade sandaletler giyilmeliydi) her şey ortaya konuldu. Hastalıklı bir ruhun işareti olarak görülen makyajdan iğrenildi.[55] Altın, gümüş ve mücevherli kaplar ve mor çarşaflara –"zevksiz bir lüksün kanıtları, kıskançlığın ve kadınlığın kurnazca araçları"– karşı çıkıldı.[56] Altın takı takmak, "kötü olanın sanatını taklit ederek Tanrı'nın lütuflarının şeklini bozacak" korkunç bir alışkanlık olarak acınıyordu. Yarı saydam kıyafetler giymek de ("zayıf bir zihnin kanıtı olarak") aynı şekilde görülüyordu.[57] Yine de kadınlara yönelik bu öfke, kıllarını alan erkeklerin ayıplanması ile karşılaştırılınca hafif kalıyordu. Rabb "kafanızdaki tüm saçların sayılı olduğunu" söylememiş miydi? Pekâlâ o

52 Ovidius, *Art of Love*, 3.133 vd.
53 Ovidius, *Art of Love*, 3.193.
54 Ovidius, *Art of Love*, 3.199 vd.
55 Klement, *The Instructor*: saç buklesi vs., 2.11; sandaletler, 2.12; makyaj, 3.2.
56 Klement, *The Instructor*: kaseler, 2.3; yatak çarşafları, 2.3.
57 Klement, *The Instructor*: mücevherat, 2.13; kumaşlar, 2.11.

zaman, dedi Klement ve kutsal metinlere dayalı uyanık bir kıvrak zekâ ile bu işi halletti. "Sonuç olarak onları Kendi isteğiyle sayan Tanrı'nın iradesine karşı gelip onları söküp almak yok."[58]

Ovidius bir acemiye tavsiyelerde bulunan bir usta edasıyla fikrini sunmuştu. Ovidius'un metinlerinde, yanlış giyinirseniz ya da akşam yemeğinde çok sarhoş olursanız, bu hayatta bunların sonuçlarına katlanırdınız: erkeğinizi elde edemezdiniz ya da insanlar sizin kaba olduğunuzu düşünürdü. Yeni Hıristiyan metinlerde önemli olan herhangi bir insanın –ya da işin ustasının– zevki değildi. Tanrı'nın zevkiydi. Protagoras "İnsan her şeyin ölçüsüdür" demişti ama artık öyle değildi. Şimdi Tanrı vardı ve O, insanı değerlendirip ölçmekle kalmıyor, eksik bulursa onu cezalandırıyordu.

Hıristiyan vaizler, Horatius'un yarının ne getirebileceği konusundaki belirsizliğine hiç vurgu yapmadılar. Tam tersine, neyin gelmekte olduğunu açıkça biliyorlardı: Ölüm ve yargı. Ve ardından talihli birkaç kişi için Cennet ve geri kalan herkes için Cehennem. Bu nedenle kişi sonraki yaşamını tehdit eden tehlikelere karşı sürekli bilinçli olmalı ve daima bu yaşamdaki davranışlarına dikkat etmeliydi. Yemek yemek, içki içmek ve sevişmenin bir insanın yapması gereken son şeyler olduğu konusunda uyarıyorlardı. Bu yaşamda eğlenmek, bir sonraki yaşamdaki sonsuz mutluluğu kazandırmazdı. Hıristiyan âlim Hieronymus "Eğlenmek için çok açgözlüsün kardeşim" diye uyarmıştı "eğer buradaki dünyayla birlikte sevinmek ve bundan sonra Mesih'le birlikte hüküm sürmek istiyorsan."[59]

58 Klement, *The Instructor*, 3.3.
59 Hieronymus, Mektup, 14.10.

On Üçüncü Bölüm

Tanrı'nın Yolundan Ayrılanlar

"O zaman tragedya oyuncuları duymaya
değer olacaklar mı, kendi felaketlerinde sesleri daha yüksekken;
o zaman komedya oyuncuları izlenmeye değer olacaklar mı,
ateşte organları kavrulurken; o zaman arabacı seyretmeye değer olacak,
yanan tekerleğin her tarafı kırmızıyken;
o zaman atletler izlenmeye değer olacak,
gymnasium'larında değil, ateşlerden savrulduklarında.

Tertullianus, Kıyamet Günü'nün zevkleri üzerine,
De Spectaculis, 30.5

Cehennem azabının alevleri Roma'nın günlük hayatını yakmaya başlamıştı. Yeni bir sadist edebiyat türünde, Hıristiyan yazarlar her şeyi gören bu Tanrı'nın buyruklarına uymayanları neyin beklediğini ayrıntılı bir şekilde çizdiler.[1] Hıristiyan metinlerine göre günahkârlara verilecek cezalar korkunçtu. Şu an apokrif olarak kabul edilen ancak bir dönem Roma'da geniş çapta okunan *Petrus'un Vahyi*, Cehennem'de olanlarla ilgili mide bulandırıcı mısralarla doluydu. Okuyucu, metnin içinde, kötü işlerinin cezalarının zevkle vurgulandığı cehennemi bir yolculuğa çıkıyordu. Cehennem korkunç bir yerdi; cezaları ise acımasızca uygundu. Örneğin kâfirler dillerinden asılı halde ya da "dudaklarını kemirirken" bulacaktı kendilerini.[2] Zina yapanlar "ayaklarından" asılacak – "ayakların", "testisler" için kullanılan bir örtmece olduğunu anlayana kadar kulağa o kadar da kötü gelmeyen bir cezaydı bu.[3] Zenginliğine güvenenler ateşte çevrilecekti.[4] Çocuklar bile kaçamazdı. İşkence görenlerin "boşalttıkları ve kötü kokularıyla" dolu bir gölün kıyısında "zamanından önce doğmuş bebekler" vardı – masum bir suç olduğu düşünülse de burada öyle değildi. Bu bebekler sonsuza kadar tek başına ağlayacaklardı.[5]

Tanrı'nın infazcılarının sansürcü bakışları artık bireysel tepkilerin çok ötesine geçmişti. Dine küfreden bir pislik yuvası olduğu için tiyatrodan

1 MacMullen (1990), 150: "Antik dünyadaki bildiğim tek sadist yazın, Hıristiyanların Araf kavramının gelişimidir."
2 *Apocalypse of Peter*, 22, 28.
3 *Apocalypse of Peter*, 24.
4 *Apocalypse of Peter*, 30.
5 *Apocalypse of Peter*, 26.

nefret ediliyordu. Roma İmparatorluğu tiyatrodan hiçbir zaman tamamen emin olmamıştı – oyunlar yeterince ahlaksız görüldüğü için başkentte bu şaibeli sanatın kalıcı bir yuva haline gelmesine izin veren bir taş tiyatronun inşa edilmesi ancak MÖ birinci yüzyılda gerçekleşti.

Ancak entelektüeller dramayı samimi bir hayranlıkla övdüğü –ve sıradan yurttaşlar da keyif aldığı– için kabul edilebilir bir şeydi. Hatip Libanios, memleketi Antakya'da "kaval, lir, ses müsabakaları ile sahnenin verdiği türlü hazların" yankılanmasını utanmaz bir memnuniyetle anmıştı.[6] Uzun süredir devam eden hakaretlere karşı dansçıların güzelliğini savunduğu bir eserinde, ruhu iyileştirdiklerini ileri sürdü: Bir erkek "böyle bir manzaradan sonra akşam yemeğini yerken, karısına ve kölelerine karşı daha kibar olacaktır."[7] Genç Plinius oyunculardan hoşlanmazdı, özellikle de akşam yemeği âlemlerinden sonra birden ortaya çıkıp ezberden okumalar yaparak onu sıkmaya başlayanlardan; yine de başka biri onlardan şikâyet ettiğinde ölçülü olmayı tavsiye ederdi. "Kendi zevklerimize müsamaha gösterilmesi için diğer insanlarınkine hoşgörülü olalım." "Lütfen" diye yazmıştı ardından, "sonsuza kadar kaşlarını çatma."[8]

Bağnaz Hıristiyanlar aynı fikirde değildi. Kaş çatmak yeni retoriğin fazlasıyla izin verdiği birkaç şeyden biriydi. Cemaatlerine tiyatronun pislik bir uğraş olduğunu vaaz ettiler: Günahkâr, şeytani, pislik. Yunanların medeni –hatta medenileştirici– buldukları bu sanata, Hıristiyan vaizler "ahlaksızlık", "bozulma", "hastalık" ve "serkeş delilik" diye hakaret etti.[9]

Roma sahnesinde iffetlileri rahatsız edecek kesinlikle çok şey vardı. Kaba güldürüler cinsel imalar açısından zengindi; tanrıça Flora'nın Roma festivali sırasında gerçek fahişeler sahneye çıkar ve seyircilerin zevkine göre çıplak performans sergilerdi.[10] Dördüncü yüzyılda, Antakya'ya yeni bir su tiyatrosu modası geldi. İnsanlar, doğu güneşinin altındaki ışıltılı havuzlarda, seyircilerin hevesli gözleri önünde, su sıçratan ve –bu sözcükten kaçınmak neredeyse imkânsızdır– gülüp oynaşan nympha'ların parıldayan çıplak bedenlerini izlemek için toplandılar.

Hıristiyan vaizler dehşete düştüklerini itiraf ettiler. Tiyatroyla ilgili her şeyin Şeytan işi olduğunu söylediler: Her şey "insan ırkını Rabb'den uzaklaştırmak ve ona tapılmasına engel olmak için" ifritler tarafından uydurulmuş iğrenç bir putperestlikti. Tiyatronun kendisi bir şehvet ve sarhoşluk yuvası, "bütün aşağılık uygulamaların kalesiydi."[11] Sahnede yaşanan iğrençlikler,

6 Libanius, *Oration*, 11.218.
7 Libanius, *Oration*, 64.116, Hall ve Wyles, ed. (2008), 397.
8 Genç Plinius, Mektup 9.17.
9 Augustinus, *Tanrı'nın Şehri*, 1.32-3.
10 Sider (2001), 99, n. 67.
11 Tertullianus, *Spectacles*, 10.12; Tertullianus, *Spectacles*, 10.5.

seyircilerin kulaklarını ve gözlerini kirletmek için tasarlanmış, "yasa tanımayan bir bozulma" idi.[12] Tiyatro, kişi ile ilahi olan arasında duruyordu. Bir insan nasıl az önce bir oyuncuyu alkışladığı elleriyle Tanrı'ya tapabilirdi? Bunu yapamazdı. Eğer Rabb izliyorsa böyle bir şansı bile olmazdı. Öğretici bir meselde, Hıristiyan bir yazar, tiyatroya gitme cüretini gösteren bir kadının beş gün sonra aniden öldüğünü yazdı.

Ne yazık ki tiyatro herkes üzerinde böylesi kışkırtıcı bir etki bırakmadı, bu yüzden Hıristiyanlık savunucuları devreye girmek zorunda kaldı. İmparatorluğun dört bir yanındaki kiliseler tiyatro karşıtı tavırla çalkalandı: Tragedyalar kanlıydı, komedyalar ahlaksızdı ve her ikisi de dinsizliği besliyordu. Oyuncular fahişelerden nispeten daha iyiydi – hayır, aslında fahişeydiler: Hıristiyanlar düzenli olarak "oyuncu" ve "dansçı" sözcüklerinin yerine "fahişe" sözcüğünü kullanırdı; tiyatro "fuhuş tutkusunun tapınağıydı."[13] Bir gösteriye katılmanın tehlikeleri İoannis Hrisostomos'un, dinleyiciden ziyade konuşmacı hakkında fikir veren başka bir vaazında ana hatlarıyla belirlenmişti. "Eğer biri kucağına yanan bir kömür koyarsa, elbisesi yanmaz mı?" Tiyatroya giden bir insan için de aynı şey geçerliydi. "Fahişe ile yakınlaşmasan bile, düşüncelerinde onunla birlikte oldun ve günah işledin."[14] Hrisostomos seyircileri, "bir fahişenin yüzdüğünü görüp, ruhun enkazda acı çekmemesi için Şeytan'ın pınarına doğru gitme" konusunda uyardı. "Çünkü su şehvet denizidir... ve o çıplak vücuduyla yüzerken, şehvetin derinliklerine battığını görüyorsun."[15] Bu tür hayallerin lekesi, gösteri bittikten sonra bile kişinin gözlerinde kalırdı, çünkü bir başka vaizin sorduğu gibi "kirlenmeden çamurda yıkanmak mümkün müdür?"[16]

Hıristiyan vaizlere göre neredeyse her türlü gösteri şeytan severlikle lekelenmişti. Vücutlarını kıvıran cambazlar Şeytan'ın hizmetindeydi, bıçaklarla hokkabazlık yapanlar ve takla atanlar da. Bu insanların dans ettiği müzik de tehlikeli kabul ediliyordu, çünkü müzik insanların duygularını etkileyip onları büyüleyebilir, onları şehvet ve dinsizlik çılgınlığına sürükleyebilirdi. "Bunun için mi?" diye sordu başka bir vaiz, "Tanrı insanları bunun için mi yarattı? Böylece şarkı söyleyebilsinler, kaval çalabilsinler; flüt üflerken yanaklarını şişirsinler; iffetsiz şarkılar söylerken başı çeksinler ve... kendilerini dans etmek ve şarkı söylemek için nahoş hareketlere bıraksınlar, ve son olarak, kalçalarını ve basenlerini kaldırarak bellerinin titrek hareketiyle birlikte yüzmeye gitsinler diye mi?"[17]

12 Hrisostomos, *Against the Games and Theatres.*
13 Antakyalı Severus, Sizgorich (2009), 116.
14 Hrisostomos, *Against the Games and Theatres.*
15 Hrisostomos, *Homilies on Matthew*, 7.7.
16 Seruglu Yakup, Sizgorich (2009), 116-17, bu paragrafları kendisine borçluyum
17 Arnobius, *Adversus Gentes*, 42.

Kaygılı, tehditkâr vaazlarda diğer eğlenceler de hedef alındı. Halka açık gösterilerden eğlence nedeniyle olduğu kadar halkın kendisi yüzünden de korkulurdu. Bu meçhul kargaşada kim bilir neler olurdu? Romalı erotik şairler neler olabileceğini çok iyi biliyorlardı – aslında bunu övüyorlardı da. Ovidius'un neşeyle açıkladığı gibi, biri yarışları izlemeye gittiğinde, "Circus'un sunduğu geniş teklifler/ bolca şans." Roma hipodromuna yapılacak bir gezinti, ateşli ve çok da özenli olmayan talipler için olasılıklar açısından zengindi. Ovidius baştan çıkarma kılavuzunda, "çoğu zaman hanımefendinin gömleğine toz düşebilir" diye tavsiyede bulundu:

> Eğer bir toz düşerse, dikkatlice silkeleyin. Eğer toz yoksa bile yine de olmayan şeyi silkeleyin. Herhangi bir bahane işe yarar: Neden ellerin olduğunu düşünüyorsun ki?[18]

Yeni nesil din adamları "buna değmez" diye uyardı. Yarışlara gitmek, zamanınızı "aylaklıkla ve kötülükle" boşa harcamak demekti. Tanrı bize eğlenelim diye hayat vermedi.[19]

Hamamlar da ahlaksızlık batakları olarak esefle karşılandı. Roma imparatorları ve tebaası için yıkanmak bir medeniyet işaretiydi. Telafi edilmez şekilde barbar olan Britonların ancak yıkanmayı ve ziyafetleri benimsediği zaman medenileşmeye başladıkları düşünülüyordu. Romalı filozof Cicero, halk adamı olduğu anlardan birinde, hamamları açan çan sesinin, okullarındaki filozofların sesinden daha hoş olduğunu söylemişti. Yapılar da hayranlık vericiydi ve paganizmin katedralleri olarak adlandırılıyorlardı. Bu abartılı bir benzetme değildi. Genellikle bir şehirdeki en etkileyici yapılar, büyük masraflar harcanarak yapılan ve halkın taleplerini karşılamak için yeniliği öne çıkaran mimari deha harikalarıydı. İmparatorluğun yurttaşları kiliseye gidenler kadar düzenli olarak hamama giderdi – aslında çoğu her gün gittiği için kiliseye gidenlerden daha sık. Bu gösterişli yapıların büyük koridorlarına girince, herhangi bir dini ayin kadar eski bir âdetle mermer odalardan geçilirdi: *apodyterium*, *tepidarium*, *caldarium*, *frigidarium*...

Hamama gitmek aslında bir temizlenme işlemi değildi; klorlama, filtreleme ve suyun düzenli değişimi gibi şeylerin olmadığı düşünülürse bu mümkün de değildi. Modern araştırmacılar hamamların kesinlikle kirli olmaları gerektiği sonucuna varmıştı – eski şairlerin uzun zaman önce bildiği bir şeydi bu. "Zoilus" diye yazmıştı Martialis, "kıçını yıkayarak küveti kirletiyorsun. Daha da kirlenmek için Zoilus, kafanı da içine sok."[20]

18 Ovidius, *Art of Love*, 1.135 vd.
19 Hrisostomos, *Against the Games and Theatres*.
20 Martial, *Epigrams*, 2.42.

Zoilus bir yana, hamamlara gitmek duyusal bir keyifti: Yazarlar pencerelerden parıldayan mermer salonlara düşen ışığı büyük bir coşkuyla anlattılar. Ünlü bir atasözünün öğütlediği gibi: "Banyo yapmak, şarap ve Venüs, bedeni yıpratır ama hayattaki asıl şeyler de bunlardır."[21] Ender durumlarda, eğer fresklere inanılacak olursa, bütün zevklerin tadı bir arada çıkartılabilirdi.

Hamamlar adeta birer sanat merkeziydi: Mücevher parlaklığında mozaikler, nympha ve nereid heykelleri ve mermer teni buharda hafifçe terleyen sayısız Afrodit heykeli. Bu yapılar modern yüzme havuzlarından daha ziyade –Iris Murdoch'un onları aşağılayarak adlandırdığı üzere egzersiz makineleri–, su bulunan kent meydanları gibiydi. Her şey –iş, zevk, yemek, içmek, işemek ve karanlık odalarda seks– içlerinde olup bitiyordu. Filozof Seneca, bazı hamamlarda bir süre için yaşadı ve (çok memnun olmasa da) "türlü çığlıklarıyla pasta satıcılarının, kuru et satanların, şekerlemecilerin ve mallarını satan diğer yiyecek satıcılarının" seslerinin her birinin kendine özgü tonlamasıyla nasıl yankılandıklarını anlattı. Bu sesler, homurdanan spor düşkünü kişilerin, bir masörün tokadının ve işinin çığırtkanlığını yapan ve "koltuk altlarını yolduğu ve kendi bağırmak yerine kurbanını bağırttığı zamanlar dışında" bağırmayı asla bırakmayan sıska koltuk altı kılı yolucusunun çığlığına karışıyordu.[22]

Seneca'nın zamanında, imparatorluğun zirvesinde, banyo çıplak yapılırdı ve genellikle cinsiyete göre ayrılmazdı. İnsanlar hem kadınları hem de erkekleri görmek ve onlar tarafından da görülmek için hamamlara giderdi. Şüphe edilmeyecek şekilde müstehcen olan Martialis, erkeklerin özellikle büyük memeli birini gördüklerinde nasıl toplanıp alkışladıklarını anlatır. Zaman zaman utanma anlarına da neden oluyordu bu durum. Genç erkekler, beklenmedik ereksiyon korkusu nedeniyle babalarıyla hamama gitmezlerdi; görünüşe göre özgürlükçü Romalılar için bile oğlunun sertleştiğini görmek biraz fazlaydı. Utangaçlık başka bir yerde daha ortaya çıktı: Bir kadın vücut kokusundan o kadar utanmıştı ki tüy dökücü kremler ve fasulye merhemi katmanlarıyla çıplaklığını kapadı. Yine de kokuyordu ya da ağzı bozuk Martialis öyle demişti.[23]

Hıristiyan ahlakçılar utandırıldıklarını iddia ettiler. İlk Hıristiyan din adamlarının yazılarında hamamlar, ifritlerin ve "yumuşak, kadınsı ve ahlaksız bir yaşam" sürenlerin uğrak yeri olmakla suçlanıyordu.[24] Yapılarından bile nefret edilecekti: Başka bir Hıristiyan ahlakçı, o heykellerin şeytani putlardan başka bir şey olmadığını yazdı – "Şeytan ve onun meleklerinin bütün

21 Veyne'den alıntı, (1992), 183.
22 Seneca, Epistle 56
23 Martial, *Epigrams*, 6.93.
24 Hrisostomos, *The Homilies: On the Statues*, XVII.9.

dünyayı doldurduğunun" kanıtıydı.[25] Hamamların dışında yapılan egzersizler bile şüpheliydi: Güreş "Şeytan işi olarak ayıplanıyordu... güreşçinin hareketleri tam da yılansı bir niteliğe sahipti."[26] İçeride olanlar ise çok daha kötüydü. Su, bu günahkârların geride bıraktığı –az da olsa– iffeti bile alıp götürüyordu. Hıristiyan vaizler erkekler ile kadınların benzer şekilde çıplak soyunmasının ve kadınların vücudunun her santiminin bir "çömelmiş uşak" tarafından tartaklanmasına izin vermesinin katlanılmaz olduğunu söylediler. Bu çıplaklık tehlikeli bir hal alacaktı, "çünkü erkekler önce bakarlar, sonra severler."[27] Hamamlardaki heykeller, bu yapıları hedef alan, bedenden çok ruhu temizlemeye hevesli Hıristiyan çeteler tarafından özellikle şiddetli saldırılara maruz kaldı.

Hıristiyanlar, vaizlerinin onlara söylediğine göre, çok keyif almadıkları sürece yıkanabilirlerdi. İyi bir Hıristiyan kesinlikle hamamların şehvetli zevkine kapılmamalıydı. Bazıları bu dindar sefilliği küçümsedi. Augustinus açıkça banyo yapmanın hayatın zevklerinden biri olduğunu iddia etti. Diğerleri yıkanmaya karşı dirençli bir yaklaşım benimsedi. Çileciler *alousia* –yıkanmamış– olma halini övdüler. Bir yazarın sorduğu gibi, bir Hıristiyan'ın yıkanmaya neden ihtiyacı vardı ki? Kişinin derisi temizlikten yoksun olduğu için pürüzlü ve pullu hale gelse bile, yine de gerek yoktu, çünkü "bir kere Mesih'te yıkanan kişinin tekrar yıkanmasına gerek yoktur."[28] Entelektüel bir değişim gerçekleşti. Kirlilik insanın dışında bulunan bir şey olmaktan ruhu lekeleyen bir şey olmaya doğru ilerliyordu. Temiz bir beden artık kirden arınmış bir beden değildi: Temiz beden cinsel ilişkiyle –net bir şekilde tanımlanmaya başlayan, ancak yeni şiddetli ve sansürcü terimlerle ayıplanan–, özellikle de sapkın bir cinsel ilişkiyle kirlenmemiş beden demekti.

Erkek eşcinselliği kınandı, sonra da yasaklandı. Altıncı yüzyılda bir vakanüvisin ifadesiyle "eşcinsel şehvete yakalanmış" kişiler korku içinde yaşamaya başladı. Ve tabii bunun için iyi bir sebepleri vardı. Aleksandros adında bir piskopos eşcinsel ilişki yaşamakla suçlandığında, kendisi ve partneri "kutsal buyruğa uygun hareket ediyordu... Konstantinopolis'e getirildi ve onları cezalandıran şehir valisi Victor tarafından incelendi ve mahkûm edildi: Isaiah'a korkunç işkenceler yaptı ve onu sürgüne gönderdi ve Aleksandros'un cinsel organlarını keserek bir tahtırevanda gezdirdi. İmparator eşcinsel olduğu tespit edilenlerin cinsel organlarının kesilmesine karar verdi. O dönemde birçok eşcinsel tutuklandı ve cinsel organları kesildikten sonra öldü."[29]

25 Tertullianus, *Spectacles*, 8.9.
26 Tertullianus, *Spectacles*, 18.3.
27 Klement, *The Instructor*, III.V.
28 Hieronymus, Letter, 14.10.
29 Malalas, 18.18.

Karı koca arasındaki cinsel birlikteliğe izin verilse de, vaizler zevk alınmaması gerektiğini söyledi. İnsanların yemek yediği, içki içtiği, seks hakkında zındık şarkılar söylediği eski neşeli evlilik törenleri Şeytan'ın pisliği olarak görülüyordu. Birbirleriyle hiç yatmayan, geceleri sert kıllı mintan giyerek geçiren evli çiftlerin hikâyeleri çoğaldı. Hıristiyanlık ne fark yaratmıştı? Bazı açılardan hiç. Din adamlarının sert eleştirilerine karşı çıkan imparatorluk halkı, hamamlara ve tiyatrolara gitmeye ve at yarışlarından keyif almaya devam etti. Hâlâ seks yapıyorlardı; hatta bundan zevk aldığını söylemeye cüret eden de vardı. Tiyatrolar hâlâ açıktı; oyunlar hâlâ gösteriliyordu. Ateşli bir Hıristiyan olan imparator Theodosios, bir tiyatro festivali sırasında oyuncu ihtiyacını karşılamıştı. Ovidius'un müstehcen kılavuzları, ortaçağ boyunca –muhtemelen coşkuyla– hâlâ istinsah ediliyor ve okunuyordu.

Ama bazı şeyler de değişti. Bir zamanlar çok sevilen pantomim dansı Hıristiyan hoşnutsuzluğunun düşmanca bakışları altında kurudu ve öldü. Neşeli müstehcen şiirler artık yazılmıyordu. Yeni Ovidius'lar yoktu, Catullus'lar da öyle.[30] Arzu "şehvet" olarak adlandırılmaya başlandı ve korkulması, küçümsenmesi, baskı altına alınması ve –eğer eşcinsel ise– korkunç bir şekilde cezalandırılması gereken bir şey haline geldi. Kutsal günlerde ve festivallerde yapılan kutlamalar da dönüşüme uğradı. 17 Mart'ta Roma vatandaşları Liberalia'yı kutlardı. 17 Mart'ta Hıristiyan Kilise bunun yerine –(iddiaya göre) kendini cennet uğruna hadım eden Origenes'in öğrencisi– İskenderiyeli Ambrosius'un aziz gününü kutladı. Cinsellikle ilgili kabul edilebilir olan şeylerin sınırları daraldı. Batı uygarlığının eşcinselliği sapkınlık ve suç olarak görmemeye başlaması için bin yıldan fazla bir zaman geçmesi gerekecekti. İmparatorluk boyunca heykeller hamamlardan çıkarıldı, gövdeleri parçalandı ve alaycı kalabalıkların gözleri önünde yakıldı. Meme uçları kırılan bir Afrodit heykelinin başı kesildi ve pisliğe terk edildi.

Bir şey daha kaybedildi. Öfkeyle ahlak dersi veren vaizlere itaatsizlik edip yarışlara, tiyatrolara giden ya da güneşte koşuşturan nympha'lara bakanlar, artık bunu günahkâr olduklarını bilerek yapıyorlardı. Ve gelecek olan krallıkta günahkârları neyin beklediğini de bileceklerdi. Hıristiyan yazar Tertullianus'un sevinçle açıkladığı gibi, o an geldiğinde, bütün hainler Rabb'in intikam ateşinde yanıp kül olacak – o ve itaatkâr arkadaşları da orada olup bu manzaranın tadını çıkaracaktı. Şimdi tiyatroya ya da hipodroma ne gerek var, diye sordu. Çünkü Hıristiyan dindarlar için "yakında başka gösteriler" yaşanacaktı – dünyanın en eski çağının ve bütün nesillerin tek bir ateşte kavrulacağı Kıyamet Günü."[31]

30 Genel olarak bu soru üzerine çok ilginç bir tartışma için bkz. MacMullen (1990), 142 vd., bu paragrafı ve diğerlerini kendisine borçluyum.

31 Tertullianus, *Spectacles*, 30.3 vd.

On Dördüncü Bölüm

Neşenin Zulmünü Yok Etmek İçin

"Çünkü Tanrı'nın gözü insanın yaptıklarını her zaman görür
ve hiçbir şey ondan kaçmaz."

Çöl Babaları'nın Sözleri, Gelasius, 6

Dördüncü ve beşinci yüzyıllarda doğu imparatorluğundaki büyük şehirlere, İskenderiye'ye ve Antakya'ya seyahat etmiş olsaydınız, şehre gelmeden çok önce onları görürdünüz. Şafakta, tepelerdeki mağaralardan ve yere açılmış deliklerden çıkarlardı, koyu renkli cüppeleri dalgalanıyordu; yüzleri açlıktan sıska ve yorgun, gözleri uykusuzluktan çöküktü. Horozlar ötmeye başlayınca, ötedeki şehir hâlâ uyuklarken, manastırlarda ve tepelerde toplanıp, "bir koro halini aldılar ve hep birlikte kutsal ilahilerini söyleyerek ellerini kaldırdılar."[1] Bu etkileyici ve ürkütücü manzara ve onların pis, bir deri bir kemik kalmış görüntüleri, aşağıdaki şehir hayatının zenginliğine ve koşuşturmasına canlı bir sitemdi: Dünyada yeni, garip bir güçtü bu.

Büyük keşiş çağıydı. Antonios ifritlerle savaşmak için çöle gittiğinden beri, insanlar onu taklit ederek peşinden akın etmişti. Bu adamlar ideal Hıristiyanlardı; bedenin tüm o günahkâr zevklerinden kusursuz bir şekilde vazgeçenlerdi. Ve onların yaşam tarzları gelişiyordu. Antonios'tan beri o kadar çok kişi gitmişti ki, çöl bir şehir olarak tanımlanıyordu.[2] Ve burası çok garip bir şehirdi. Burada hamamlar, şölenler, tiyatrolar bulamazdınız. Bu adamların alışkanlıkları korkunç bir şekilde çileciydi. Suriye'de Aziz Sütuncu Simeon, ayakları sürekli zorlamadan patlayana kadar onlarca yıl taş bir sütun üzerinde durdu.[3] Diğer keşişler mağaralarda, inlerde, çukurlarda ya da barakalarda yaşadı. On sekizinci yüzyılda, Mısır'a giden bir gezgin, Nil'in yukarısındaki uçuruma bakmış ve kayalıklarda binlerce hücre görmüştü. Keşişlerin bu oyuklarda, neredeyse hiç yemek yemeden hayatta kaldıklarını ve sadece nehir taştığında halatlarla kovalar bırakarak su içebildiklerini ve hayal bile edilemeyecek bir sadelik içinde yaşadıklarını fark etti.[4]

O dönemde keşiş neydi? Artık kadim olan manastır geleneği, dördüncü ve beşinci yüzyıllarda henüz emekleme aşamasındaydı ve yöntemleri hâlâ

1 Hrisostomos, *Homily 14 on I Timothy v.8.*
2 *Life of Antony*, 14.
3 Bedjan, *The Life of Simeon Stylites*, 154.
4 Maillet, *Description de l'Egypte* (1735), Lacarrière (1961), çev. Monkcom (1963).

şekilleniyordu. Bu garip ve henüz düzenlenmemiş varoluşta, keşişler nasıl yaşayacaklarını bilmek için ünlü atalarının bilgeliğine döndüler. Keşiş sözlerinin derlemeleri çoğaldı. Bir çeşit kendi kendine yardım kitaplarıydı bunlar – ama Ovidius'tan çok ama çok uzak bir dünyada. Keşiş nedir? "O bir keşiştir" diye yazmıştı biri, "kendine her türlü şiddet uyguluyor."[5] Keşiş bir sıkıntıydı, dedi başka biri. Tamamen sıkıntı. Bir keşiş nasıl yaşamalıdır? "Saman ye, saman giy, saman üzerinde uyu" diye öğütledi başka bir saygıdeğer kişi. "Her şeyi hor gör."[6] Dünya nimetlerinden yoksun yaşama tutkunu olarak bu adamlar bin günde yüz farklı şekilde bedenlerine zulmetti. Bir keşişin iki hafta boyunca dikenli çalıların arasında dimdik durduğu söylendi. Bir başkası, kendine susmayı öğretmek için ağzında bir taşla üç yıl yaşadı. Bazıları geçmiş zulümlerin işkencelerine özlem duyarak kendilerini zincirlere sardı ve yıllarca zincirlerin içinde şangırdadı.

Bu "keşiş" şehir, Roma yaşam tarzına gösterilen canlı bir sitemdi. Eğer bir imparatorluğu sıfatlarına göre yargılayacaksanız, Roma İmparatorluğu şehre tapan olurdu. Latincede *urbanus*, en temelde kentte yaşayan biri anlamına geliyordu. Ama bundan çok daha fazlası olarak İngilizcedeki kardeşi gibi (*urbane*) kültürlü, nazik, zarif ve medeni anlamlarına da geliyordu.[7] İmparatorluk erkekleri şehirleriyle son derece gurur duyuyorlardı: Antakya'nın zengin bir yurttaşı, kendi şehrine öylesine büyük bir tutku besliyordu ki evinin zeminini memleketinin mühim kamu yapılarını tasvir eden büyük bir mozaikle kaplamıştı. Topluluk önünde konuşma üzerine ikinci yüzyıldan kalma bir el kitabı, bir cenaze konuşmasının nasıl düzenleneceğiyle ilgili şu tavsiyelerde bulunuyordu. Merhum hakkında belirtilmesi gereken kırk küsur ustaca belirlenmiş hususlardan ikincisi (madde I.B.1) memleketi olmalıdır. Bunun hemen ardından vatandaşlarından (madde I.B.2.) bahsedilmesi ve ardından daha aşağıda "kamu hizmeti" takip etmelidir. "Bilgelik" ve "ölçülülük" gibi erdemler çok daha aşağıda, sırasıyla III.A.1'de ve III.A.2'de kalmıştı. Dindarlık daha bile aşağıda, üçüncü derece bir yerde, III.A.5:8'deydi.*[8]

Varlıklı insanlar kentleri için para harcamak, yollarını yaptırmak, tiyatroların taş sahnelerini yükseltmek ve her zamankinden daha büyük tapınaklardaki tanrıların başlarını kaplamak konusunda birbirleriyle yarıştı. Hayırseverlik (*philanthropy*) daha sonraki çağların bu tür davranışlara vereceği terimdi. Roma İmparatorluğu o kadar samimiyetsiz değildi: bu tarz

---

* Listenin tamamı oldukça etkileyici bir okuma sunar. Yazarın "Bedensel Mükemmellikler" altbaşlığı altında "ölen kişinin coşkun yaşama gücünü ve derin duyguları hissedebilme yeteneğini" övmeyi tavsiye ettiği II.D bölümü özellikle dikkate değerdir, hiç şüphesiz konuşmacının derin duygusu da.

5 AP, Zacharias, 1.

6 AP, Euprepius, 4.

7 *A Smaller Latin-English Dictionary*, Smith (1955).

8 Theon'un retorik bir kılavuzu, sofist, Wilken'den alıntı (1983), 99, bu paragrafı kendisine borçluyum.

yapıların üzerindeki kitabelerin açıkça belirttiği gibi, bağışçıları, onların parasını *philotimia*'ları, yani "onurlandırılma sevgileri" nedeniyle ödemişti. Bir tiyatronun ya da sukemerinin adınızın kazındığı büyük taşları, herhangi bir mezar taşından çok daha etkileyici ve açıkçası toplumsal açıdan çok daha faydalı bir anıttı.

Bu nedenle şehirli, görgülü insanların birçoğunun, medeni hayattan kaçan bu yeni insan türünü iticilik raddesine varan bir şaşırmayla karşılaması garip değildi. Yunan hatip Libanios'a göre keşişler "kendilerini mağaralara kapatan bir kitle" ve "evrenin yaratıcısıyla dağlarda sohbet ettiklerini iddia eden" deli adamlardı.[9] Oruçları numaraydı, dedi. Bu adamlar kendilerini aç bırakmıyorlardı: Yemiyor değillerdi, sadece kendi yiyeceklerini yetiştirmediler ya da satın almadılar. Hiç kimse bakmıyorken, dedi, nefret edilen paganların tapınaklarına dalıp günahkâr kurbanları çaldılar ve onların yerine yediler. Çileci olmak bir yana, "sadece giyimleri" söz konusu olduğunda "itidallilik örneğiydiler."[10] Libanios, tapınaklara yaptıkları haydutça saldırıların dindarlıktan olmadığını söyledi. Onları saf açgözlülükle yapmışlardı. "Tapınaklara saldırdıklarını iddia ettiler ama bu saldırılar gelir kaynağıydı", çünkü sadece mabetleri değil köylülerin de evlerini bastıktan sonra "ganimetlerle çekip gidiyorlardı."[11]

Tepelere gidenlerin çoğu fakir ve cahil olduğu için böyle bir küçümsemede bir parça kendini beğenmişlik de olabilirdi. Hatta bazıları –Hıristiyan seçkinleri rahatsız edecek şekilde– köleydi. Nietzsche ve Engels daha sonra Hıristiyanlığı ve onun değerlerini köleler ve köle ahlakıyla eşit tutacaklardı – eğer bu doğruysa, o zaman kimse bunu o dönemin en güçlü Hıristiyanlarına söylememişti. Kölelerin özgürlüğe kavuşturulması gibi tehlikeli devrimci fikirlerle ilgilenmiyorlardı. Üst düzey devlet adamları, Hıristiyan kölelerin kaçışını desteklemek şöyle dursun, daha ilahi bir kölelik için çölde kaybolarak fani esaretlerinden kaçmaya çalışan herkese sert bir şekilde saldırdılar. Bir piskopos kölelere efendilerini terk etmelerini ve çileci olmalarını öğütlediğinde Kilise dehşete kapıldı ve hemen onu aforoz etti. Bir Havariyyun Kanonu der ki: "Kölelerin ait olduğu efendileri üzen ve rahatsız edici bir etkisi olan bir şeye asla izin vermeyeceğiz."[12] Tanrı da yardım etmek için ağırlığını koydu. Dördüncü yüzyılda, mucizesi kayıp köleleri bulmak olan Aziz Theodoros ortaya çıktı. Söylenene göre Aziz Theodoros'un mezarında uyuyan kişi, rüyasında onu görecek ve söz dinlemez kölesinin nerede saklandığını öğrenecekti.

---

9 Libanius, *Oration*, 2.32; Libanius, *Oration*, 30.48.

10 Libanius, *Oration*, 2.32.

11 Libanius, *Oration*, 30.11.

12 Lacarrière'den alıntı (1961), 92, bu paragrafı kendisine borçluyum.

Keşişlerin çölde olması gerekiyordu, çünkü burasının ifritlerin cirit attığı yer olduğunu biliyorlardı. Burası, şehrin gözden kaybolduğu ve boş alanların başladığı, Şeytan'ın yardakçılarının musallat olduğu ve saldırdığı yerdi. "Çölün dışındaki bir keşiş" dedi Antonios, "sudan çıkmış balık gibidir."[13] Keşişlerin Şeytan'la olan mücadelesi bir meydan savaşından ziyade bir düelloydu, bu nedenle keşişler, dikkatlerini dağıtacak arkadaşlıklardan kaçındılar. "Bu yıl kimseyle görüşmeyeceğim" diye karar aldı biri.[14] Ama bu tür kararları uygulamak her zaman kolay değildi. Çöl yaşamının sonsuz yalnızlığında keşişler mücadele etti ve kimi zaman nefesleri kesildi. Yalnızlık açlık gibi kemiriyordu ruhlarını. Kendi çöl mekânları, çoğu zaman bu adamları herhangi bir doğal yabanlıktan çok daha fazla korkutma gücüne sahipti. Söylenene göre bir keşiş o kadar çok ağlamıştı ki gözyaşları bir ırmak gibi göğsünde oyuklar oluşturmuştu. Erdemin kanıtı, dedi, ona hayran arkadaşı keşişler. Modern zihin, (yanlış tarihlenmiş de olsa) daha tarafsız bir sonuca yönelecekti: Bu adamların birçoğu derin bir depresyonda olmalıydı.

Açlık en sık karşılanan keşiş çilelerinden biriydi – özel bir teçhizat gerektirmiyordu ama aynı zamanda katlanılması en zor olanlardan biriydi. Bir keşiş bütün gün oruç tuttuktan sonra sadece iki tane sert peksimet yedi. Bir diğeri, yirmi yedi yaşından otuz yaşına kadar, sadece kökler ve yabani otlar yiyerek yaşadı, ardından sonraki dört yıl boyunca da günde yaklaşık iki yüz elli gram arpa ekmeği ve biraz otla. Sonunda cildi "süngertaşı kadar pürüzlü" hale gelirken gözlerinin karardığını hissetti. Beslenmesine biraz yağ ekledi, ardından altmış yaşına kadar keşiş arkadaşlarının beslediği derin saygı ve hayranlık içinde eskisi gibi devam etti.[15] Daha önce de çilecilik vardı – ama bu dönemde daha da ileri gitmişti. Diğerleri geviş getiren hayvanlar gibi dört ayak üzerinde yaşıyor ve yiyeceklerini arıyordu. Açlık bazı açılardan yardımcı oldu: Aç bir keşiş, karnı dolu bir keşişten daha çok fuhuş ya da öfke ifritleri tarafından kuşatılırdı. Denildiği gibi, "muhtaç bir vücut evcil bir attır."[16] Ancak yiyecek üzerine düşünmek bu adamlarda bir takıntı haline geldi. Cennetten Kovulma'ya ilişkin metinlerde, Havva'nın Âdem'e verdiği elma cinselliğin simgesel bir temsili değil, bir elmadan ne daha az ne daha fazlası olarak görülüyordu. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi keşişlerde ete kemiğe bürünmüştü.[17]

Keşişler vücutlarına aldıkları kadar üstlerine giydikleri şeylerle de kendilerine eziyet ettiler. Bazıları daha yumuşak kumaşlar yerine dokunmuş

13 *AP*, Antony, 10.
14 *AP*, Dioscorus, 1.
15 Jerome on Hilarion, Lacarrière'den alıntı (1961), çev. Monkcom (1963), 142.
16 Evagrius, Brakke'den alıntı (2006), 58.
17 Bu gözlemi Brown' borçluyum (2008), 220.

palmiye yaprakları giymeyi seçti. Her zamanki kaba keşiş kıyafetlerini giymek, bu aşırı dünyada "züppece giyinmek"[18] olarak görülüyordu. Diğerleri çöl güneşi altında, aşındırıcı keçe mintanlarıyla ciltlerine işkence etti. Bir başkası (daha sonraki dönemlerde farklı çağrışımlara sahip olacak) sıra dışı deri kostümler giyip sadece ağzını burnunu açıkta bıraktı. Rabb'i memnun etmek için bir keşişin giysileri, estetizme karşı da bir rahatsızlık kaynağı olmalı, dendi: Bir kıyafet şık değil yırtık pırtık, yeni değil eski, onarılmış, tekrar tekrar onarılmış olmalıydı. Daha az değerli olan her şey mubahtı. Bir keşişin kıyafetleri öyle olmalıydı ki, kıyafetini üç gün hücresinden dışarı atsa, kimsen çalmaya tenezzül etmezdi. Bir keşişin fedakârlığı da sorgulanamazdı; kokuları tarifsiz olmalıydı.

Eğer bu size akıl sağlığının sınırlarını zorlayacak bir şey gibi geliyorsa, öyleydi. Çölün yakıcı sıcaklığı altında hakikat parıldadı, titredi ve zayıfladı.* Bir keşiş gölde ejderha gördü; bir başkası bir şahmeran öldürdü. Bir başkası penceresinin önünde Şeytan'ın oturduğunu gördü. İfritler ortaya çıktı ve sonra bir duman misali kayboldu; tefekkür halindeki keşişler alevlere dönüştü. Bir keşişi dua ederken izlediğinizde, parmaklarının ateş kandillerine dönüştüğünü görecektiniz. Güzel dua ettiğinde tamamen aleve dönüşebilirdi. İfritler, yiyeceklerin etrafındaki sinekler gibi keşişlerin etrafına doluştu. Bir keşişe, çürüyen ve çürüdükçe açılan ceset görüntüleri musallat oldu. Üst üste haftalarca ve aylarca yalnız kalan, yiyecek bayat ekmekten ve bakacak kandilden başka bir şeyi olmayan keşişler, cinsellik, yemek ve gençlikle ilgili baştan çıkarıcı görüntülerle uğraşıyorlardı. Bazı keşişler akıllarını kaybetti – eğer bir zamanlar varsa tabii. Sonradan keşiş olmayı seçen çoban Sketisli Apollo, tarlada hamile bir kadın gördüğünde kendi kendine şöyle dedi: "Çocuğun rahimde nasıl yattığını görmek isterim." Ve sonra kadının karnını yarıp açtı ve cenini gördü. Çocuk ve anne öldü.[19]

Bu garip uygulamaların nedenlerini anlamak zordu. Bir teoriye göre Hıristiyan egemenliğinde olmak imparatorluğa birçok kazanç sağlarken, en büyük kayıplarından birinin anlayışsız Roma valileri tarafından şehit edilmenin ziyadesiyle zor hale gelmesiydi. Korkunç, görkemli ve günahları silen bir gösteride ölmekten mahrum bırakılan bu adamlar, bunun yerine her saat bedenlerine acı çektirip işkence ederek, her yıl arzularını daha fazla engel-

* Mısır çölündeki keşişlerin varlığı uhrevi kalmaya devam eder. Yazar William Dalrymple Aziz Antonios Manastırı'na gittiğinde (*From the Holy Mountain* adlı harika kitabında anlattığı ziyaret) kendini bir kardeşinin yanında kahvaltıya oturmuş bulur, keşiş ona iki kulenin arasındaki bir boşluğu işaret eder "1987 Haziranında, bir gece yarısı" diye açıklar, "Babamız Aziz Antonios orada, parlayan bir ışık bulutunun üzerinde süzülürken görüldü." Bunu gördün mü, diye sordu Dalrymple. "Hayır" diye cevapladı keşiş, "ben miyopum, akşam yemeğinde yanında oturduğumda Başrahibi bile zor görebiliyorum."

18 *AP*, Isaac Priest of the Cells, 7.

19 *AP*, Apollo, 2.

leyerek, kendilerini yavaş yavaş şehit ettiler. Bu uygulamalar "beyaz şehitlik" olarak bilinecekti. Keşişler öldükten sonra bir gün yaşayacakları umuduyla her gün ölüyorlardı. Bir keşiş "ölüm gününü hatırla" diye tavsiyede bulundu. "Cehennemde olanları da hatırla, ve oradaki ruhların durumunu, can yakan sessizliklerini, en acı iniltilerini, korkularını, çekişmelerini, beklemelerini düşün..." Yeterince korkunç bir durum olmasına karşın keşiş henüz bitirmemişti iç açıcı listesini: "Cezalar, sonsuz ateş, durmayan solucanlar, karanlık, diş gıcırtıları, korku ve yakarışlar."[20]

Acımasız hikâyeler, keşişlere dürtülerine boyun eğmemenin kıymetini öğretti. Özellikle bir meselde, Heron adında itaatsiz bir keşişe ne olduğu anlatıldı. Hikâye başladığında Heron ağlayarak hücresinde vakit geçirmek yerine, tiyatroya, yarışlara ve meyhanelere gidip, şehrin kalabalık sokaklarında dolaşarak güzel vakit geçiriyordur. Bir gün, çok yiyip içmekten nefsi zayıflamış haldeyken, bir tragedya oyuncusuyla tanışır ve "kadın arzusu bataklığı"na düşerek onunla sevişir. Bu eylem, hikâyenin memnuniyetle kaydettiği üzere "onda bir yaraya sebep oldu... penisinde bir çıban çıktı ve altı ay boyunca cinsel organı çürüyüp düşene kadar hasta yattı."[21] Hepimiz için ibretlik bir ders.

Carpe diem, demişti Horatius. Ye, iç ve neşeli ol, çünkü yarın sonsuza dek ölü olacaksın. Keşişler bu görüşe bir alternatif sundu: Bugün öl ki sonsuza kadar yaşayabilesin. Bu, sonun dehşetiyle yaşanan bir hayattı. "Her zaman ölüm aklında olsun" yaygın bir öğüttü: Sonsuz yargıyı unutma.[22] Bir kardeş yemek sırasında kahkahayla gülmeye başlayınca, keşiş arkadaşı hemen onu ayıplardı: "Bu kardeşin yüreğinde ne var, ağlaması gerekirken gülüyor?"[23] Bu yeni ve ciddi dünyada insan nasıl iyi yaşamalıydı? "Sürekli kendini suçlayarak" dedi diğer bir keşiş, "sürekli kendi kendini kınayarak."[24] Bütün gün hücrende otur, bir başkasına öğüt ver ve günahların için ağla.[25]

Bir parça çöl tecridi dindar şehir yaşamında da yer bulmaya başlamıştı. İoannes Hrisostomos'un metinlerinde, her türlü kadınla temas korkulması, hatta mümkünse tamamen kaçınılması gereken bir şeydi. Hrisostomos cemaatine, "Eğer pazar yerinde bir kadınla karşılaşırsak" dedi, ve dinleyicilerini bir suç ortaklığı yapmaya yöneltmek için birinci çoğul şahıs kullanarak "o zaman rahatsız oluruz."[26] Arzuyu alevlendirmek son derece tehlikeli ve kolaydı. Bunu alevlendiren kadınlar, Ovidius'un yaptığı gibi onlardan hoşlanılmamalı,

20 *AP*, Evagrius, 1.
21 Palladius, *Lausiac History*, 26.2-4, Brakke (2006), 140.
22 *AP*, Evagrius, 4.
23 *AP*, John the Dwarf, 9.
24 *AP*, Theophilus the Archbishop, 1.
25 *AP*, Gelasius, 6.
26 Hrisostomos, *Against the Games and Theatres*.

tam tersine kaçınılmalı, erkeğin arzusunun suçunun kendilerinde olduğunu açıkça ortaya koyan yazılarda küçümsenmeli ve hor görülmeliydiler. Böylesi bir ortamda göğüs kısmı açıkta olan bir kadın güruhu, güzelliklerine övgü düzülmesinden ziyade "fahişe geçit töreni" olarak itham edildi.[27]

Sonunda din adamlarının hoşnutsuzluğu yasanın teminatı altına girdi. Coşkulu neşesi ve danslarıyla pagan festivalleri yasaklandı. On yıllardır onlara karşı duyulan hoşnutsuzluk zirveye çıkmıştı: Bizzat Konstantin, dinsiz paganların sözde "dini" festivallerini ve onların "din görüntüsü altında kalplerinizin ahlaksız eğlencelere adandığı" sarhoş, sefih ziyafetlerini hor görmüştü.[28] MS 356'da, Konstantin'in "hiç kimse ne olursa olsun tam bir hoşgörüden mahrum bırakılmamalıdır" açıklamasının üzerinden elli yıldan daha az bir süre geçtikten sonra, kurban kesme âdetlerine ölüm cezası getirildi.[29] 407'de, kadim neşeli seremoniler yasaklandı. "Bu tür cenaze yerlerinde günahkâr ayinler ve şenlikli ziyafetler düzenlenmesine ve herhangi ciddi bir törenin kutlanmasına kesinlikle izin verilmeyecektir." Eğer biri kendisini pagan festivallerinden sorumlu bir yetkili olarak tanıtırsa, yasaya göre idam edilecekti.[30] İoannes Hrisostomos pagan âdetlerinin yok oluşunu neşeyle gözlemledi. "Ataların gelenekleri yıkıldı, köklü âdetler yerle bir edildi, neşenin zulmünü [ve] lanetli festivaller... tıpkı bir duman gibi yok oldu."[31]

Bu tür yasaları yapmak, denetlemekten daha kolaydı. Hıristiyanlar kapalı kapılar ardında neler olduğunu nasıl bilebilirdi ki? Hrisostomos utanç verici bir vaazında buna bir çözüm bulmuştu: Hıristiyan cemaatindekiler birbirini gizlice gözetleyecekti. Cemaat arkadaşlarının günahkâr olup olmadığını takip edecek –günahkâr derken tiyatroya gitmeye cesaret eden insanları kastediyordu– ve onları buldukları zaman peşine düşecek, dışlayacak ve ihbar edecekti. İyi bir Hıristiyan muhbirinin bakışının ötesinde hiçbir yer, hatta şahsi evler gizli saklı kalamazdı. Hıristiyanları, gerçek Hıristiyan törenlerinden kaçanları avlamaya teşvik eden bir vaazında, "Her şeye burnumuzu sokalım ve günahkârları arayalım" diye öğütledi Hrisostomos. "Eğer günahkâr kişinin evine girmemiz gerekirse, ondan bile geri adım atmayalım."[32]

Cemaatindeki insanlar, böyle bir müdahaleden rahatsız olmasın diye yaptıklarının başkalarına zarar vermek için değil onlara yardım etmek için yapıldığı konusunda bir kez daha güvence aldılar.[33] Muhbirlik yapmaktan

27 Hrisostomos, *Homilies on Genesis, 6.6*, Chadwick (2001), 486.
28 Constantine, *Oration to the Saints*, 11; özgünlüğü için bkz. Drake (1985), 335 vd.
29 Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors*, 48.3; C. Th., 16.10.6; ayrıca bkz. C. Th., 16.10.7.
30 C. Th., 16.10.19.3 and C. Th. 16.10.20.4.
31 Hrisostomos, *Demonstration Against the Pagans That Christ Is God 11*, Rohmann (2016), 192.
32 Hrisostomos, Sizgorich (2009), 40; Hrisostomos'un Hıristiyan yaşamın sınırlarını denetlemesi Sizgorich (2009), I. Bölüm'de müthiş bir şekilde değerlendirilir, bu paragrafları ona borçluyum.
33 Hrisostomos, *Discourses Against Judaizing Christians*, 8.5.2-4, Sizgorich (2009), 40.

kaçınanlar hem bu dünyada hem de öbür dünyada suçlu sayılacaktı. Bir başka parlak Hrisostomos örneği, konuya son noktayı koydu: "Eğer bir evde hizmetkârlardan biri altın ya da gümüş çalarken yakalanırsa, yalnızca hırsızın kendisi değil, fesatçılar ve onu ihbar etmeyen herkes cezalandırılır." Aynı şekilde, bir Hıristiyan bir başkasının tiyatroya gittiğini (ya da onun deyimiyle Şeytan'ın inine gittiğini) görür ve sessiz kalırsa Tanrı tarafından ve kendisi tarafından cezalandırılırdı. Bu kendisine acı verecek olsa da, "en ağır cezalardan kimsenin kurtulamayacağını" söyledi.[34]

Arkadaşlarınıza bu şekilde düşman olmak, onları takip edip yakalatmak, onlara zarar vermek demek değildi. "Hayır" diye tekrarladı, "bu, onları *kurtarmak* içindi." Başka bir ruhu günahtan döndürmek, bir Hıristiyan'ın yapabileceği en büyük sevaptı, oruç tutmaktan, hatta fakirleri doyurmaktan bile daha iyiydi. Hrisostomos ateşli bir yazısında cemaatini kışkırttı: "Hadi" dedi –meşhur parlayan gözlerinin kıvılcımlar saçtığını hayal edebilirsiniz– "eşlerimizi, çocuklarımızı ve ev halkını alıp bu mücadelenin peşinden gidelim. Şeytan'ın esir aldıklarını bu tuzaklardan çekip kurtaralım."[35]

34 Hrisostomos, *Against the Games and Theatres.*

35 Hrisostomos, *Discourses Against Judaizing Christians*, 7.6.8.

On Beşinci Bölüm

Merhametli Vahşet

"Tanrı'nın onuru söz konusu olduğunda zulüm yoktur."

Aziz Hieronymus, Mektup 109.32

Her şey çok basitti: Caesar'ın hakkı Caesar'a, Tanrı'nın hakkı da Tanrı'ya. Dördüncü yüzyıl sona erip beşinci yüzyıl başlarken uyarılar hayli artmış ve çeşitli karmaşalar yaşanmıştı. En güçlü vaizlerden bazıları, eğer her ikisi de, Tanrı ve Caesar, aynı şeyi iddia ediyorsa ne olacak, diye sordu. Öyleyse, dedi birinci Hıristiyan yüzyılın büyük düşünürleri, bu durumda öncelik Tanrı'dadır. Augustinus'un belirttiği gibi, eğer Tanrı'nın yasası Roma yasalarından farklıysa, o zaman Kutsal Şehir ve onun sakinleri "karşıt düşüncede olmaya ve farklı düşünenlere karşı kötü davranmaya" mecburdu.[1] Her şey –insan, hukuk, hatta bürokrasi– artık yerini Tanrı'nın yasalarına bırakacaktı. Daha doğrusu O'nun Kilisesi'nin yasalarına. Ve eğer bu, yeryüzünde bazı sıkıntılı dönemler yaşanacağı anlamına geliyorsa, öyle olsun, çünkü başka bir saldırgan Hıristiyan din adamı kişinin yapabileceği en büyük yanlışın yasaya değil, Tanrı'ya itaatsizlik olduğunu ileri sürdü. "İmparatorluktan yoksun kalmak, dinsizlikle suçlanmaktan iyidir."[2]

Tanrı'nın yasasını en katı denetleyenlerden biri kötü bir şekilde adı çıkmış Mısırlı keşiş –şimdi aziz sayılan– Şenuda'ydı. Beşinci yüzyılın başlarında bir gece, çöl güneşi battıktan birkaç saat sonra, Mısır'daki Şenuda manastırının dışında küçük bir hareketlenme oldu. Genellikle bu saatlerde etraf sakindi ve Beyaz Manastır'ın duvarları ardında yüzlerce keşiş uyumakta ve son dualar ile şafaktan hemen önce onları yataklarından kaldıran tahta çanın çalması arasındaki kısa molanın tadını çıkarıyor olurlardı.

Ama tam da bu gece, Beyaz Manastır'ın dışında duruyor olsaydınız, alışılmadık bir şey görebilirdiniz. Birden, sessizliğin içinde bir hareketlilik oldu. Manastırın kapısı açıldı ve bir keşiş topluluğu belirdi. Hızlı adımlarla uzaklaştıktan sonra kapı arkalarından tekrar kapandı ve kalan keşişleri şeytani dünyanın dışında bıraktı. Bu küçük topluluk manastırdan nehre doğru ilerledi. Yakından baksaydınız, sekiz kişi olduklarını görecektiniz.

1 Augustinus, *City of God*, 19.17.

2 İoannis Hrisostomos *EH*, VIII.4'te tasvir edilen üsttekiyle beraber Gaddis'ten alıntı (2005), 192; bu paragrafları kendisine borçluyum.

Daha yakından baksaydınız, gözünüz kesin olarak içlerinden birine takılacaktı. Sürekli oruç tutmaktan bir deri bir kemik kalmış bir keşişti bu. Çukurlaşmış gözleri kapkara ve bir taş duvardaki delikler kadar çöküktü – bütün gece, bir an hariç, sabaha kadar hiç uyumadığı söylendi. İnsanlar onun uyanıkken sürekli ağladığını ve gözlerinden bal kadar tatlı gözyaşları süzüldüğünü ve kutsal kederiyle onları siyah damlalara çevirdiğini söyledi. Bu Şenuda'ydı. Yine de ağlamayı zayıflıkla karıştırmamak gerekir. Şenuda bu dünyadaki günahları için ağlayabilir, meleklerle yürüyebilir ve ifritleri yakalayabilirdi. Bu adam, söylenene göre, Vaftizci Yahya ile görüşmüş, İsa Mesih ile konuşmuş ve ifritlerle şahsen güreşmişti. Şenuda saygı duyulacak –ve korkulacak– bir adamdı. Gayet etkileyici liderliğinin altında, erkek ve kadın keşişler manastır cemaatine katılmak için akın etmiş, sayıları yüzlere, hatta binlere ulaşmıştı. Onun yükümlülüğüne girince bu erkekler ve kadınlar katı bir disiplinle karşı karşıya kaldılar. Manastırın sayısız kuralına uymayanlara şiddet uygulandı. "Gizlice manastıra bir şeyler sokan" bir rahibe yirmi sopa darbesi yedi, "bedensel arkadaşlık kurma arzusuyla" bir kız kardeşinin peşinden koşan bir başkası ise on beş sopa darbesi.[3] Bu tür dayakların acısı aşağılayıcı yöntemlerle daha da katmerleniyordu: Bir keşiş onun ayak tabanlarına vururken, yaşı büyük rahibeler serseri kız kardeşlerini yerde tutuyordu.

Bu önemli gecede, Şenuda'nın siyah, gözyaşlarıyla ıslanmış bakışları manastırın içindekilere değil, dışarıdaki bir adama çevrilmişti. Çöl karanlığının sessizliğinde, Şenuda ve yedi keşiş arkadaşı Nil'e doğru ilerleyip nehri geçtiler. Daha sonra bu geçiş için herhangi bir kayığa ya da denizciye ihtiyaç duymadıkları söylendi: Tanrı onları mucizevi bir şekilde karşı kıyıya taşımıştı. Taşıt ne olursa olsun, karşıya geçer geçmez Panopolis şehrine doğru ilerlediler. Eğer herhangi bir yerli bu kara cüppeli topluluğu geçerken görmüş olsaydı, ziyadesiyle korkuya kapılabilirdi. Keşişlerin –meçhul, köksüz, izlenemez olduklarından– uyguladıkları vahşet cezasız kalabiliyordu. Bazı Hıristiyanlar onlara "meleklerimiz" diyordu. Pislik, dedi Hıristiyan olmayanlar da, onlar melek değildi, cahil ve kaba haydutlardı, "domuzların hayatını yaşayan, ağza alınmayacak suçları açıkça işleyen ve işlenmesine izin veren" sadece görünüşte insanlardı. Tarihçi Eunapios'un alaycı bir tiksintiyle yazdığı gibi: "O günlerde siyah cüppe giyen ve toplum içinde yakışıksız bir şekilde davranmaya razı olan herkes zorbaydı ve insan ırkı nasıl bir erdem düzeyine ilerlemişti."[4] Bütün kalbiyle Hıristiyan olan imparator bile "keşişlerin birçok suç işlediğini gözlemledi."[5]

3 Layton (2007), 62.
4 Eunapius, *Lives of the Sophists*, 423.
5 Theodosius, Ambrose, Epistle 41.27.

Ve o gece bu keşişler bir suç daha işlemek üzereydiler. Bu sefer Şenuda'nın hedefi keşişlerinden biri değil, dinsiz tanrısız paganlardan biriydi. Şenuda ardı ardına verdiği öfkeli vaazlarda, meşhur ateşli öfkesini bu insanlara yöneltmişti. Kalpleri "kötü ruhların beşiğiydi."[6] Bu kötü insanlar rahatsız edilirlerse, zehir kusarlardı.[7] Şenuda cemaatine Kitabı Mukaddes'in pagan suretlere tapanların öldürülmesi gerektiğini söylediğini anlattı.[8] Özellikle hararetli bir vaazında belirttiği gibi, Tanrı halkından "iğrenç şeyleri O'nun huzurundan kaldırmasını" istedi. Şenuda gürledi: imparatorlar dünyanın sapıklıklardan temizlenmesi gerektiğini ilan etmişti. Herhangi bir pagan tapınağında taş üstünde taş kalmamalıydı.[9] Bir tane bile. Bütün dünyada.

Ama o gece Şenuda ve yedi arkadaşı basit bir yerden başlayacaklardı. Tek bir adamın evinden, Gessius adında birinin.

Keşişler Gessius'un evinin girişine geldiklerinde hava hâlâ zifiri karanlıktı. Gessius –görkemli Romalı adını söylemek gerekirse Flavius Aelius Gessius– bir Roma yurttaşı, önde gelen bir toprak sahibi ve Plinius gibi eski bir valiydi. Gessius, imparatorluğun küçük ve seçkin yönetici sınıfının kıskanılacak bir üyesiydi. Ayrıca o gece mimli bir adamdı. Çünkü Gessius, Şenuda'nın tehditleri karşısından gözü korkmadan birçok affedilmez suç işlemişti. Bir keresinde açıkça "İsa ilahi değildir"[10] dediğine kulak misafiri olunmuştu. Bir diğerinde, yakın zamanda yıkılmış bir pagan tapınağına gitmiş ve yasaların izin vermemesine rağmen sunağa güller saçarak adakta bulunmuştu. Bu sadece bir suç değil, –daha da önemlisi– yörenin en güçlü Hıristiyan'ı Şenuda'ya karşı bariz bir küçümseme demekti.

Ve böylece o karanlık gece, Şenuda Gessius'a bunu ödetecekti. Keşişler Gessius'un kilitli devasa ön kapısının etrafında toplandı ve kapıyı açtı. Bu karmaşık ya da en azından fiziksel güç gerektiren işlem hakkında oldukça basit bir açıklama geliyorsa, bunun nedeni Şenuda'nın bunun gayet basit olduğunu söylemesiydi: "Kapıyı keşişler açmadı" dedi, "Tanrı açtı."

Şenuda ve keşişleri karanlık eve girdiler – Şenuda daha sonra sadece gecenin karanlığının değil, kötülüğün karanlığının da evi loş kıldığını söyleyecekti. Bu tarz güçlükler keşişleri durdurmadı ve orta avludan geçerek merdivenlerden yukarı, Gessius'un evinin merkezine doğru ilerlediler. Yine, eğer sekiz keşişten oluşan bir çetenin sadece kilitli bir evden içeri girmeyi başarmadığı, aynı zamanda zifiri karanlık bir kasvetin içinden kimseyi uyandırmadan ya da yanlış bir tarafa dönmeden geçtiği iddiası size olanak

6 Shenoute, *Let Our Eyes*, 1.5.
7 Shenoute, *Let Our Eyes*, 1.6.
8 Shenoute, *Let Our Eyes*, 1.2.
9 Shenoute, *Let Our Eyes*, 1.4.
10 Bagnall in Emmel vd., ed. (2008), 31. Bagnall, bunun Aryan eğilimleri ya da benzerleri olabileceğine işaret eder.

dışı geliyorsa, o zaman Şenuda'nın bunun için de bir açıklaması vardı: Tanrı onları yönlendiriyordu.[11]

Sonunda Gessius'un kilitli özel odasına geldiklerinde ilahi yardımcıları onlara bir kez daha yardım etti. Omuzlarını kapıya dayamalarına ya da kapıyı zorla açmalarına gerek yoktu: Şenuda kapıyı tuttuğunda kapı "dışarı fırladı" ve keşişlerin onu kolayca taşımaları için menteşelerinden düştü. Daha sonra kentteki herkesin bu anlatıya tamamen ikna olmadığı anlaşılacaktı. Gerçekten de "kapıların kendiliğinden açılması" fikrini "büyük iddialar" olarak aşağılayan dinsiz diller harekete geçmiş görünüyordu. Şenuda kendini hararetle savundu: "Biz [bizim için] kendi kendilerine açıldıklarını söylemedik" diye tehditler savurdu, "onları Rabb'in buyurduğu gibi açtık." Şüphe duyanların güvenini kazanmak için etkisi çok uzun sürmemiş Cizvitsel bir ayrım.[12]

Devamında, Şenuda, Gessius'un evinde neler olduğunu tiksintiyle anlattı. O odada olmanın, hakkaniyetli imparatorların yakıp yıkılmasını emretmesinden önceki o karanlık günlerde, bir kez daha bir pagan tapınağında olmak gibi olduğunu söyledi. Çünkü keşişler kapıdan içeri girince, kendilerini tütsüyle havası ağırlaşmış ve sayısız kandil ışığının bir sürü oyulmuş yüzeyde parıldadığı bir odada buldular: Kâfir putlarla dolu bir odaydı burası. Baba katili zampara Zeus'un, Zeus'un babası Kronos'un ve yalancı Hekate'nin heykeli de vardı...

Bütün oda –daha sonra öyle olduğunu iddia etti– "şehvet düşkünü ve iffetsiz" tanrılarla doluydu. Küçük sunaklarda için için yanan tütsüler; saygılı bir el tarafından yakılan kandiller, pagan tanrıların yüzlerine titrek bir ışık saçıyordu. Kendini adamış Hıristiyan bir keşiş için korkunç bir manzara. Ancak ışık Şenuda'nın çukurlaşmış gözüne çarptığında, yüzünde küçük bir zafer parıltısı olmadığını hayal etmek zordu. Çünkü bunun, –kendi tanıtımını iyi yapan bir kurnaz olan– Şenuda için korkunç olduğu kadar aynı zamanda muhteşem bir an olduğu çok iyi biliniyordu. Düşmanını pagan tapınma eylemi esnasında yakalamıştı. Loş ışıkta, keşişlerin karanlık görüntüleri, elbette yine Tanrı'nın yardımıyla evden çıkmadan önce, odanın içinde dolaşıp lanetli heykelleri topladı.[13]

Evin dışındaki sokakta, Mısır gecesinin koyu mavisi nispeten aydınlık görünmüş olmalıydı. Keşişler nehre doğru yola koyuldu, Nil'in kıyısında durup heykelleri parçaladılar ve kırık parçaları suya attılar. Sular girdap gibi döndü ve Gessius'un paganlığının kalıntılarını iz bırakmadan yuttu. Şeytan'ın yuvası boşaltılmıştı.

---

11 Shenoute, *Let Our Eyes*, 1-2.4.
12 Shenoute, *Let Our Eyes*, 2.1-4.
13 Shenoute, *Let Our Eyes*, 1.3-2.12.

Şenuda daha sonra başka bir adamın evine zorla girdiği için eleştirildiğinde tamamen uzlaşmaz bir tavır sergiledi: "Mesih'i kabul edenler için suç yoktur" dedi.[14]

Ülkenin yasaları Şenuda için önemli olmasa da, diğer yandan manastır kurallarına her zaman uyulmalıydı. Ve bu kurallardan bir sürü vardı. Beş yüzden fazla kural, Şenuda'nın keşişlerinin şafaktan hemen önce kalktıkları andan uyumaya gittikleri âna ve ikisi arasında yaptıklarına kadar tüm hayatlarını sınırlandırıyordu. Keşişlerin ne giyeceklerine, ne yiyeceklerine (lezzeti az, çoğunlukla ekmek), ne zaman yiyeceklerine (nadiren), ne zaman dua edeceklerine (bıkıp usanmadan), nasıl dua edeceklerine (sesli), dua ederken ellerinin nerede duracağına (her nedense kaburgaların yanında değil), nasıl uyuyacaklarına (yalnız ve erotik arzular olmadan), nasıl yıkanacaklarına (nadiren, kendilerinin ya da başkalarının bedenine bakmadan), tıraş olup olmayacaklarına (kesinlikle hayır, izin alınmadan olmazdı, çünkü "Kendini tıraş edenler lanetlenecektir...") ve nerede tuvalet ihtiyaçlarını gidereceklerine dair kurallar mevcuttu. Bir kuralın açıkladığı üzere (belki de yanıtları daha çok soru doğuracaktır): Eğer biri "bir çömleğe, bir kavanoza ya da herhangi bir kaba dışkısını yapmak isterse..." yaşça en büyük erkeğe soracaktı.[15]

Bir kere manastırın içine girince keşişin hayatı artık kendisine ait değildi. Malları da kesinlikle onun değildi. Keşişlerin "her şeyde eşitlik elde etmeleri ve arzunun aptal insanlar arasında yer bulamaması için" kıyafetlerden bile vazgeçilmesi ve dışarıda bırakılması gerekiyordu. Ancak manastır yalnızca malları istemekle kalmadı, aynı zamanda koşulsuz olarak da bunu talep etti: Manastıra girmenin bir koşulu, her keşiş ve rahibenin cemaate katıldıktan sonraki üç ay içinde tüm dünyevi mallarını yazılı olarak imzalayarak manastıra vermesiydi. Eğer bunu yapmazlarsa, o zaman kural gereği, "lanetlenmiş" olurlardı.[16]

Bu basit keşişlerin toprakları doğal olarak yayılmaya başladı. Kısa süre içinde manastır toprakları keşişlerin sadece yapılarını değil, palmiye bahçelerini, meyve-sebze bahçelerini, çiftlik hayvanlarını, tarlalarını da aldı. Manastır zihinleri bile kontrol etti ya da en azından buna çalıştı. Şenuda'nın manastırındaki keşişler uyandıkları andan itibaren nadiren dinlenebiliyorlardı, günleri fiziksel çalışma ve duadan oluşan cezalandırıcı bir düzenle doluydu. Hatta nadiren sessiz kalıyorlardı. Bir keşişin kaderi olan sepet örme işini yaparken akılları tanrısız yollara sapmasın diye sürekli olarak –dualar ya da kutsal kitaplardan alıntılar– herhangi bir şey söylemeye teşvik ediliyor-

14 Shenoute, *Open Letter to a Pagan Notable* (1961); çev. Gaddis (2005), 1.
15 Layton (2007), vd., bu bölüm çoğunlukla onun sayesindedir.
16 Layton (2007), 60.

lardı. Tıpkı ellerin zincirlenmesi onları günahtan koruduğu gibi, ilahiler de zihinleri zincirlemeşti. Çalışma sırasında manastır uçuşan bir arı sürüsünü andırıyordu.[17]

Peki keşişler bu kadar nahoş bir hayata neden katılıyorlardı? Katıldıklarında yoksunluğun kapsamını bilmiyor olabilirler miydi? Şenuda'nın manastırına giren keşişlere kapıda kapsamlı bir sözleşme sunulmadı ya da hakları okunmadı. Bunun yerine, manastır disiplini daha çok vahyedilmiş bir din gibiydi: Beyaz Manastır'ın yasalarının tüm kapsamı her yeni girene, içeri girdikten sonra azar azar ve yavaşça açıklanıyordu. Bu, göründüğünden daha az Machiavelli'ci bir tarz olabilirdi: bütün kuralları bir kerede duymak uzun bir gece demekti. Bununla birlikte, keşişler yeni hayatlarının tam olarak farkına vardıklarında –mallarından, topraklarından, hatta kendi kıyafetlerinden mahrum olacaklardı– manastırı terk edecek takatleri kalmayacaktı.

Bir keşiş kendini yeni manastır efendisine teslim ettikten sonra ona itaat etmek zorundaydı – yoksa sonuçlarına katlanırdı. Birçok kural "Lanetlenir..." formülüyle başlıyordu. Bütün mal varlığını manastıra vermeyenler lanetlenir; emredilmeden tıraş olanlar lanetlenir; başka bir keşişe arzu ile bakanlar lanetlenir. Eğer bir keşiş yanlış bir zamanda yasaklanmış meyve yerse, yasa ona "günah işliyor" diye bilgi verirdi. Kuralların en az altmış tanesi cinsel ihlallere ayrılmıştı. Yıkanırken komşunun çıplaklığına şehvetle bakmak yanlıştı; kendi çıplaklığına "arzulu bir hisle" bakmak da öyle; "kalbinde kirli bir arzuyla komşuna yakın oturmak" da "lanetlenmişti."[18]

Sonuncusuna dikkat edin: "Kalbinde kirli bir arzuyla." Henüz hiçbir günah işlenmemişti. Günahın salt niyeti artık başlı başına bir günahtı. Şenuda'nın manastırında düşünceler bile denetleniyordu. "Kim gizli yere saklanır da onu görmem?"[19] diye sormuştu Rabb. En azından Beyaz Manastır'dan yankılanan yanıt hayırdı. Bu yeni nesil katı Hıristiyan vaizler sürekli cemaatlerine şiddetle vaazlarında hatırlattığı üzere, Rabb'in her şeyi gören gözlerinden saklanacak hiçbir yer yoktu.

Şenuda, gözetimi altındaki kişilere sık sık sözlü sorgulamalar ve fiziksel aramalar yaptı. Her yıl dört hafta keşişlerin kamuya açık olarak incelenmesine ayrıldı. Bu zaman diliminde, bütün keşişler bir araya toplandı ve alenen "sözlerimizi ve işlerimizi bütün ayrıntılarıyla incelediler." Bu tarz uygulamalar bir memurun her keşişin hücresini sık sık fiziksel teftişlerle aramasıyla desteklendi. Manastır kurallarının net bir şekilde belirttiği gibi: "Yılda on iki

17 Bu gözlem ve bu paragraflar muhteşem Layton sayesindedir (2007), vd.

18 Zenginlik: Layton (2007), 60; tıraş olmak: 60, 62; arzu: 47; salatalık: 51; cinsel kurallar: 63; yıkamak: 50; arzu: 69; oturmak: 62.

19 Jeremiah 23:24.

kere –ayda bir– En Büyük Erkek cemaatin evlerine girilecek ve içlerindeki tüm hücreler teftiş edilecekti." İnsan, yüzünüze bakar; Tanrı ruhunuzun içini görür, Şenuda ise odanıza bakardı.[20] Keşişlerin ondan korktuğu açıktı. Duvarların ardındaki yüzlerce, belki de binlerce keşişin bir bütün halinde olmasında kararlıydı: Aynı anda çalışacak, aynı anda dua edecek, aynı anda mola vereceklerdi. Kalkmanın vakti vardı, dua etmenin vakti vardı, yemenin vakti vardı, uyumanın vakti vardı... İtaatkâr olma zamanıydı. Keşişler tek bir vücut gibi tek bir zihinle hareket edeceklerdi; bireyler topluluğu yerine, tek bir sürü. İyelik zamiri yasaktı: Biri "ekmeğim" diyemezdi, çünkü her şey herkese aitti – ve de hiç kimseye. Manastırın ahşap çanının şıngırtısına herkes hemen itaat etmeliydi – uymayanlar günlerini görürdü. Çan iki kere çaldı: İlk ses keşişlerin yapmakta oldukları şeyi bırakıp durmaları gerektiğini söylüyordu; ikincisi ise bir sonraki eyleme geçmeleri içindi. Bir keresinde Şenuda'nın keşişlerinden biri ilk çan çaldığında manastırın fırınına odun atıyordu. Keşiş itaatkâr bir şekilde, çan tekrar çalana kadar eli sıcağın içinde bekledi ve sonunda mahvolmuş bir halde elini çekti.[21]

Şenuda'nın öfkesini hissedenler sadece keşişler değildi. İfritler de dahil olmak üzere, hak ettiğini düşündüğü herkes Tanrı'nın gazabına uğrayabilirdi. Bir akşam, bir yetkili Beyaz Manastır'ı teftiş edecekti – muhtemelen bazı keşişlere uygulandığı söylenen şiddet vakalarını araştırmak içindi. Şenuda şahsın manastıra kapıyı çalmadan girdiğini gördü. Efsaneye göre, yetkili daha sonra Şenuda'yı yakaladı, bunun üzerine Şenuda onunla güreşti ve en sonunda bacaklarının arasına bir makas saplayarak onu yendi. Şenuda bunun bir memur ya da melek olmadığını, bir ifrit olduğunu söyledi. Başka bir anlatımda, bu şahıs Şeytan'ın kendisi ve Şenuda'nın güreşi daha da etkileyiciydi: Mesel Şenuda'nın ifriti yere fırlatıp ayağını kafasına koymasıyla bitiyordu.[22]

Dini coşkunluk yeni bir şey değildi. Yunan ve Roma, dinde aşırıya kaçanlara ve hayatlarını tanrı korkusuyla mütevazı ve çileyle geçirenlere aşinaydı. Yine de dini coşku genellikle şahsi bir tutkuydu – ve yasanın sınırları içinde kalmıştı. Ama Hıristiyanlık gücü ele geçirdikçe, dindarlık bir kamu görevi haline gelmeye başladı ve kendini haklı bulan bir gururla yasanın sınırlarını da aştı. Dönemin en önemli düşünürlerinden bazıları bu tür davranışları destekledi. Eğer gerekiyorsa kişi iğrenç şeyler yapabilirdi. Rabb'in hizmetindeki kişi hiçbir şeyden –diğer insanlara zarar vermekten bile– çekinmemeliydi. Ne de olsa Mesih'i kabul edenler için suç yoktu.

---

20 Layton (2007), 47 n.4.

21 Bu paragraf Lacarrière'in muhteşem gözlemleri sayesindedir (1961), 131 vd.

22 Shenoute's *In the Night*'ındaki anlatı Brakke'de muhteşem bir şekilde tasvir edilir (2006), 3-4; 115-16; Besa'da yeniden anlatılır, *Life of Shenoute*, 73.

Bir günahkârı şiddetle cezalandırmak, onu kırbaçlamak, dövmek, kanını akıtmak; tüm bunlar ona zarar vermek değil, yardım etmek demekti, gelecekte yaşayacağı daha kötü azaplardan onu korumak demekti. Şenuda, gözetimindeki keşişleri dövmezse Tanrı'yı gücendireceğinden endişeleniyordu. Hata yapan Hıristiyanlara karşı uygulanan cezalar, Augustinus'un döneminde bile, mal varlığına el konulmasından kiliseye girmekten men edilmeye, dayağa ve sopalarla dövülmeye kadar uzanıyordu. Augustinus "kibarlıkla aldatmaktansa, ciddiyetle sevmek" daha iyidir demişti.[23] Bu acımasızlık değildi. Çoban başıboş koyunlarını değneğiyle sürüye geri getirmez miydi?[24] Kilise de "sevgi ruhuyla zulmediyor" diye yazdı.[25]

Bu kutsal bir şiddetti. İsa müritlerine, biri sağ yanaklarına vurduğunda diğer yanaklarını çevirmelerini söylemiş olsa da, dördüncü ve beşinci yüzyıldaki takipçileri daha az bağışlayıcıydı. İoannes Hrisostomos'un açıkladığı gibi, eğer bir Hıristiyan birinin dine küfrettiğini duyarsa, yanaklarını çevirmek şöyle dursun, "gidip onu azarlamalı, vurmak gerekiyorsa da bağışlamamalı. Onun yüzüne vur, onun ağzına vur; elini yumrukla kutsa." Tanrı rızası için işlenen cinayet suç değil, aslında "duadır."[26]

Hrisostomos ve Şenuda'nın yöntemlerinden bazıları, yüzyıldan fazla bir süre sonra, çok benzer nedenlerle imparatorluk hukukunda yer alacaktı. MS 527'de İmparator İustinianus iktidara geldiğinde, tebaasının ahlakını, henüz görülmemiş bir şevk ve yasal titizlikle yeniden düzenlemeye koyuldu. İyi bir nedeni vardı: Eğer onları cezalandırmazsa, Tanrı'nın kendisini cezalandıracağına inanıyordu.

İmparatorluk görevlileri kendilerini şahsi evlerde olan bitenlerle ilgili kuralları uygulamak zorunda, Kilise görevlileri de kendilerini fiilen casus olarak hizmete girmiş halde buldular. Roma imparatorları her zaman muhbirler –*delatores*– kullanmıştı. Şimdi, Kilise'nin hizmetine sunuldular. Her seviyeden erkeğin muhbir olması gerekiyordu. Herhangi bir yasa ihlali derhal bildirilecekti. Piskoposların imparatorların casusu olması ve diğer memurlar hakkında rapor vermeleri gerekiyordu. Eğer görevlerini reddederlerse ya da başarısız olurlarsa, o zaman bizzat sorumlu olacaklardı. Dini yetkililerin rapor vermekle görevlendirildikleri kişiler arasında tiyatro oyuncuları ve muğlak bir yasanın belirttiği üzere "manastır alışkanlıklarına sahip" fahişeler vardı.[27] Cezalar korkunç olabiliyordu. Şayet bir hemşire, sorumluluğundaki genç bir kadının yasak aşkına göz yumar ve suç ortaklığında bulunursa, boğazından

23 Augustinus, Mektup 93.II.4.
24 Augustinus, Mektup 93.II.5.
25 Augustinus, Mektup 185.2.
26 İoannis Hrisostomos, *The Homilies: On the Statues*, 1.32; Aphrarat'ın Numbers 25 metni, Gaddis'ten alıntı (2005), 182.
27 Bu paragraf Thurman sayesindedir (1968), 19-20.

aşağı erimiş kurşun dökülerek cezalandırılırdı. Islah etmek en yüce şeydi. Tarihçi Prokopius'un dediği üzere İustinianus, "hataya giden tüm yolları kapatmaya kararlıydı."[28]

"Kutsal" şiddetin bir kısmı Kilise'yi bile endişelendirdi. Kuzey Afrika'da beşinci yüzyılın başlarında, *Circumcellion*'lar yalnızca intiharlarıyla değil, kendi hususi Hıristiyan inançlarını paylaşmayanlara yönelik acımasız saldırılarıyla da nam saldılar. Bir piskopos bir sunağın yanında dururken birden kendisini sopalı adamlar tarafından sarılmış ve dövülmüş buldu. Sonra ona saldıranlar sunağı paramparça etti, kalıntılarla onu dövdü ve sonunda da kasıklarından bıçakladı. Başka bir rahip evinden yaka paça sürüklendi ve *Circumcellion*'lar tarafından gözleri oyuldu. Kâfirlerin dillerinden asıldığı Cehennem'de, günahkârları bekleyen kişiye özel işkenceler gibi bu saldırılarda da korkunç bir münasiplik vardı. Hata yapanların gözleri oyulmuştu, çünkü gerçek dini göremeyenler zaten "kördü." Başka bir piskopos tutuklandı, elleri ve yalanları vaaz eden dili kesildi.[29]

Circumcellion'lar mallara zarar vererek, kiliseleri yakarak ve evleri ateşe vererek geniş bir alanda dehşet saçtı. İnsanlar tam da kendilerine verdikleri adla bu "savaşçıların" daha kötüsünün olamayacağını düşündüklerinde, Augustinus'un "yeni ve sözcüklerle anlatılamaz bir şiddet türü, Şeytan'ın kendisi olmayı hak edecek bir gaddarlık" dediği[30] şeyi icat ettiler. Yakıcı kireç tozu ile sirkeyi karıştırarak insan derisini yakacak kadar güçlü bir çözelti oluşturdular. Bunu rahiplerin gözlerinin içine atıp onları kör etmek için kullandılar. Hiçbir yer güvenli değildi artık: Eğer bir "hainin" –inançlarını paylaşmayanlara verdikleri addı bu– evde olduğu biliniyorsa, *Circumcellion*'lar evlerine girip onları zorla dışarı çıkarır ve onlara saldırırdı. Saldırı ne kadar beklenmedik olursa, etkisi de o kadar muhteşem olurdu.

Eski tanrıların festivalleri gözde bir hedefti: *Circumcellion*'lar buralara baskın düzenledi, heykelleri kırdı ve "Laudes Deo" –"Rabb'e şükürler olsun"– diye savaş naraları attı. Neşeli ve sarhoş bir kutlama bir anda tam bir karmaşaya dönüşebilirdi. Önceki ve sonraki pek çok kişi gibi bu adamlar da dini riayet istiyorlardı ve onu elde etmek için de durmaya niyetleri yoktu. Matta 26:52 Hıristiyanlara "kılıçlarını yerine koymalarını" öğütlediğinden neredeyse bir Cizvit kesinliğiyle silah olarak sopayı tercih ettiler. Böylece günahtan kaçınılırken korkunç bir şiddet uygulanabilirdi. Ayrıca sopa yeterince etkiliydi: Ortadan kaybolmadan önce dövebildikleri kadar insanı öldüresiye

28 *On Buildings*, 1.1, Thurman (1968), 17.

29 Cezalandırmalar için bkz. *Apocalypse of Peter*, 22-4; "ayaklar"ın gerçek anlamı için bkz. Czachesz, Bremmer (2003), 109; uygunluk üzerine: Gaddis (2005), 127-8, bu paragrafı ona borçluyum.

30 Augustinus, *A Summary of the Conference with the Donatists* 3.11.22, Shaw (2011), 684, bu paragrafı ve devamındakileri kendisine borçluyum.

dövebilirlerdi.[31] Bu adamların bu işi yaparken kullandıkları sopalar onların gururlandıkları alamet-i farikaları haline geldi ve bu sopalara "İsrailliler" adını verdiler.

Augustinus ve diğerleri bu tür eylemler karşısında dehşete kapılmış olabilirlerdi – ama bir noktaya kadar Kilise ektiğini biçiyordu. Tarihçi Brent D. Shaw'ın da belirttiği gibi, Hıristiyan vaizler *Circumcellion*'ların şiddetinden memnun olmuş ve bunu geliştirmişlerdi: Tapınaklara karşı yapılan saldırılarda bu tür *bağımsız* yıkıcılar son derece faydalı olmuş ve bu yapıları yıkmak üzere fiziksel güç olarak görevlendirilmişlerdi. Şiddet ve haydutluk konusunda eğitilen ve cesaretlendirilen topluluk birdenbire, onları cesaretlendirenlerin dehşetine rağmen, daha az itaatkâr hale geldi.[32]

Eğer *Circumcellion*'lar yasayı görmezden geldiyse, demek ki yalnız değildi. Kilise, en üst düzeyde, devletin gücüne meydan okumaya başlıyordu. Romalı gözlemciler, Hıristiyanların kendilerini yasaların üzerinde görme eğilimini uzun zamandır fark etmiş ve bundan rahatsız olmuşlardı. Plinius kölelerini yargıladığında, onları Hıristiyanlıkları dolayısıyla olduğu kadar inatları dolayısıyla da idam ettirmişti. Romalılar Hıristiyanların mahkemedeki küstah davranışlarını çileden çıkarıcı buluyordu. Mahkemede herhangi bir soruyu –hatta adının sorulmasını bile– "ben bir Hıristiyan'ım"[33] ifadesi dışında yanıtlamayı reddeden Hıristiyan, cesaretinden dolayı diğer Hıristiyanlar tarafından takdir edilmişti. Romalılara göre ise davranışı çocuksu denecek derecede inatçıydı.

Hıristiyanlık güç kazandıkça, meydan okuma eylemleri de cesaret kazandı. İmparatorluğun doğusundaki mahkeme salonları, kara giysili, Mezmurlar söyleyen uğursuz keşiş toplulukları tarafından dağıtıldı. Hıristiyanlar kiliselerde sığınma hakkı talep ettiler: Talep yasallaştı.[34] Antakya'da keşişlere duyulan korku o kadar arttı ki bir yargıç onların mahkemeye gelmesini bile beklemedi: İlahiler söyleyerek yaklaşan keşişlerin sesini duyunca hemen koltuğundan fırlayıp mahkemeyi erteledi ve şehirden kaçtı. "Onlar ortaya çıktığında, adalet uygulanamaz" dedi kaçarken.[35]

Caesarea'da bir yargıç bir Hıristiyan piskoposa karşı karar vermeye cüret etti. Hıristiyan olsun ya da olmasın herkesin hukukun üstünlüğüne boyun eğmesi gerektiğini ilan ederek Kilise'nin gözünde suçunu artırdı. Pişman olup geri geldi. "Dumanın uyandırdığı bir arı kovanına benzeyen" Hıristiyan kalabalığı, "ellerinde meşale, taş sağanakları arasında, sopalar hazır halde,

31 Augustinus, *Tract in Ioh*, 5.12 (CCL 36:47), Shaw (2011), 698.

32 Bunu, Shaw'ın her zamanki muhteşem gözlemlerine borçluyum, (2011), 674; bkz. Augustinus, *Against the Letter of Parmenianus*, 1.10.16.

33 *HC*, 5.1.20.

34 Gaddis (2005), 216.

35 Libanius, *Oration* 45.26, *For the Prisoners*, Gaddis'ten alıntı, bu paragrafları kendisine borçluyum.

hepsi ortak bir şevk içinde koşup bağırarak" ortalığı kasıp kavurdu. Sevinçle böbürlenen bir Hıristiyan'ın kaydettiği gibi: "Öyleyse bu kibirli ve cüretkâr yargıcın davranışı neydi? Acınası bir ıstırap içinde merhamet diledi, önlerinde korkuyla eğildi." "Bu" diye kaydetmişti dönemin tarihçisi, "çalışan ve her şeyi en iyiye dönüştüren Azizlerin Tanrısının işiydi."[36]

Hıristiyan olmayan birçok kişi için "en iyi" gibi görünmüyordu. Bazı yazarlar düzensizlikten duydukları tiksintiyi vurguladı. Filozof Celsus'un yıllar önce gözlemlediği gibi, yasaları kötüye kullanmamak gerekirdi, çünkü herkes öyle yaparsa, yasaların işlemesi imkânsız hale gelecekti. Başka bir yazarın karşı çıktığı şey ise, bağnaz Hıristiyanların kendilerine yapma izni verdiği türden bir gözdağından ziyade Roma İmparatorluğu'nda suç ve cezanın işlemesi gereken şekildi. Hatip Libanios "Hiç kimse yasa yerine güç kullanarak kılıcını çekip katilin gırtlağına dayamaz" dedi. Bunun yerine, medeni bir toplumda, "kılıçların yerini suçlamalar ve hukuki ve cezai süreçler alır." Küçümseyerek yazdığı gibi, Hıristiyanların buna ayıracak zamanları yoktu: "Buradaki insanlar, suçladıkları kişilerin davalarını yargılayan ve hüküm verdikten sonra cellat rolünü oynayan kişilerdi."[37]

Ancak Hıristiyan vaizler gayet inatçıydı. Ülkenin yasalarından daha yüksek bir güce karşı sorumlu olduklarını söylüyorlardı. Onların gözü cennetteydi. Cemaatlerine hatırlattıkları gibi, önemli olan bir imparatorluğun yasası değil, Tanrı'nın yasasıydı. Bir ruhu kurtaran her şey –yasa, düzen, hatta o ruhun yaşadığı beden pahasına olsa bile– kabul edilebilir bir eylemdi bu. "Paganlığın" etkisi altındakilerin evlerine, bedenlerine ve tapınaklarına saldırmak, bu günahkârlara zarar vermek değil, onlara yardım etmekti. Bu vahşet değildi. Bu nezaket, eğitim ve ıslahtı.

Böylece, düpedüz saldırganlık gibi görünecek şeyleri gizleyen zengin bir metafor dokusu ortaya çıktı. Hrisostomos hata yapanları nasıl doğru yola nasıl geri döndürmek gerektiğini anlatmak için ağlarla avlanmaktan söz etmişti. Augustinus, Luka'da anlatılan ziyafet argümanını kullanmıştı. Evin efendisi bir ziyafet verirken hizmetkârına şöyle dememiş miydi: "Yola ve çitlere çık ve onları içeri girmeye zorla ki evim dolsun."[38] İsteksiz olanlar bile Rabb'in evine girmeye zorlanmalıydı. İddialar daha da ileri gitti: Hatalı Hıristiyanları cezalandıranlar vahşi değildi, aksine, Augustinus onların rahatsız bir hastayla ilgilenen bir hekim olduğunu söyledi. "Cerrahlar bir kangrenin kesilip atılması ya da dağlanması gerektiğini gördüklerinde, çoğu zaman merhametlerinden dolayı birçok çığlığa kulaklarını tıkarlar." Aynı mektupta Augustinus, endişeli Hıristiyanları, yılanları kışkırtmasını engel-

36 Gregory Nazianzen, *Oration* 43.57.
37 Libanius, *Oration* 30.25-6.
38 Luka 14:23 KJV.

lemek için çocuğun saçını çeken birine ve çocuğun elinden kılıcını alan bir ebeveyne benzetir. "Bu tür cezalar ahlaksız bir zalimlikle değil, makul bir özenle uygulanır."[39]

Artık tanıdık olan cezai çelişkilerde bu fiziksel saldırıların bir iyilik nedeniyle yapıldığı tekrar tekrar açıklandı. Augustinus Kilise'nin sevgi ruhuyla zulmettiğini söyledi. Kutsal Kitap âlimi ve bir aziz olan Hieronymus da hemfikirdi: Tanrı'nın onurunu savunmak acımasızlık değildir – Kitabı Mukaddes'te günahkârlar ölümün de dahil olduğu çeşitli cezalara maruz kalıyordu.[40] Hrisostomos da bu yoruma katılıyordu: Eğer dünyevi bedeninizi cezalandıracaksa –dinleyicilerine güvence verdi–, bunun tek amacı sonsuz bedeninizi korumaktır, böylece "kurtulabilir ve sevinebiliriz, ve Tanrı şimdi ve her zaman, sonsuza dek, sonu olmadan yüceltilir. Amen."[41] Böylesi bir kurtuluşa erişenler, mantıksız bir şekilde başka türlü de hissetmiş olabilirdi. Şenuda'nın himayesindeki bir keşiş o kadar vahşice dövülmüştü ki yaraları yüzünden öldü.

Peki ya kurtulmak istemeyen insanlar, komşularının onları gözetlediğinden, ihbar ettiğinden ve evlerine kadar takip ettiğinden korktuysa? Eh, korkunun da faydaları vardı. Günah işlemektense korkmak daha iyiydi. Augustinus "Korkunun olduğu yerde, kurtuluş da vardır" dedi... "Ey bu merhametli vahşet!"[42]

Bin yıllık teokratik baskının entelektüel temelleri atılıyordu.[43]

39 Augustinus, Mektup 104.2.7.

40 Hieronymus, Mektup 109.2.

41 Hrisostomos, *Against the Games and Theatres.*

42 Augustinus, Sermon 279.4, Shaw (2011), 682: *Ubi terror, ibi salus. Qui faciebat contra nomen, patiatur pro nomine. O saevitia misericors!*

43 Bu gözlemi H. A. Drake'nin muhteşem makalesine borçluyum (1996), 3-6.

On Altıncı Bölüm

Zorbalık ve Buhran Dönemi

"Dahası, paganizm çılgınlığına hizmet edenlerin,
herhangi bir öğretinin dersini vermesini yasaklıyoruz."

İustinianus Yasaları 1.11.10.2

Filozof Damaskios cesur bir adamdı: Onun gördüklerini görüp de hâlâ bir filozof olmak için cesur olmak gerekirdi. Ancak MS 529'da Atina sokaklarında yürürken, şehrin kalabalık meydanlarında yeni yasaların haykırıldığını duyduğunda o bile bir nebze olsun tedirginliğini saklayamamış olmalıydı.[1] Damaskios daha önce Hıristiyanların elinden zulüm görmüş bir adamdı ve bunun yeniden başladığına dair işaretleri fark etmeyecek kadar aptal değildi.

Genç bir adamken, öldürülen Hypatia'nın şehri olan İskenderiye'de felsefe eğitimi almıştı.[2] Şehir bir kez daha filozoflarına sırt çevirdiğinde, orada uzun süre kalamamıştı. Zulüm çarpıcı şekilde başlamıştı. Hıristiyan olmayan bazı öğrencilerin bir Hıristiyan'a yaptıkları şiddetli saldırı, filozofların ve paganların hedef alındığı bir misilleme zincirine dönüşmüştü. Baltalarla silahlanmış Hıristiyan keşişler, "şeytani" putlara mabet olmakla suçlanan bir evi basıp talan etti.[3] Şiddet olayları yayılmış, Hıristiyanlar, İskenderiye'nin dört bir yanından, hamamlardan ve evlerden eski tanrıların heykellerini bulup toplamış, şehrin merkezinde yaktıkları ateşe atmışlardı. Hıristiyan tarihçi Midillili Zacharias'ın rahatlıkla gözlemlediği gibi, Mesih'in "yılanları, akrepleri ve tüm düşman güçleri ezip geçme yetkisi" verdiğini ilan etmişti.[4]

Ancak Damaskios ve filozof arkadaşları için tüm bunlar, daha sonra yaşanacaklar için sadece bir başlangıçtı. Kısa bir süre sonra, bir imparatorluk subayı paganizmi araştırmak üzere İskenderiye'ye gönderilmiş, soruşturma hızla zulme dönüşmüştü. Filozofların iplerle asılarak işkence gördüğü, Damaskios'un öz kardeşinin sopalarla dövüldüğü ve Damaskios'un mağruriyetine rağmen sessiz kaldığı zamanlardı.[5]

---

1 İustinianos Yasaları'nın yazmaları bu noktada bozulmuştur ve kesin bir tarihlendirme yapmak güçtür: Genellikle kabul edilen tarih MS 529'dur. Burada ilgili olan iki yasa söz konusu; ben ikincisine odaklandım.

2 Damaskios'un onun için duyduğu heyecan için bkz. *PH*, 106A.

3 Zachariah of Mytilene, *The Life of Severus*, 26-33; *PH*, 53.

4 Zachariah of Mytilene, *The Life of Severus*, 30.

5 *PH*, 119.

Filozoflar sadece İskenderiye'de saldırıya uğramadı – ve saldırılara her zaman böyle sessiz bir acıyla da katlanmadı. Bir filozof Konstantinopolis'teki bir mahkeme salonunda dövülürken, sırtından kan akmaya başladı. Adam kanın bir kısmının elinde birikmesine izin verdi. "Seni vahşi" dedi yargıca. "İnsan eti mi yemek istiyorsun? O zaman onu yıkayacak bir şey bul" ve bir avuç dolusu kanı yargıcın üzerine fırlattı: "İç bu şarabı!"[6]

Damaskios İskenderiye'deki zulümden değişmiş bir adam olarak çıkacaktı. Aslında hiçbir zaman felsefe okumayı düşünmemişti; Şamlı varlıklı bir ailenin oğlu ve bir hatip olarak daha göz alıcı bir yaşam sürmeyi ummuştu. Şans eseri felsefe dünyasına girmiş ve bir kez bu davaya bağlandıktan sonra hayatını felsefeye adamakla kalmamış, bu uğurda defalarca hayatını tehlikeye atmıştı. Daha azını yapanlara karşı derin bir nefret duyacak ve yazılarında, lafa gelince usta ama icraatta beceriksiz olanları küçümseyecekti.[7] Eylemsiz sözler bir hiçti. O halde eylem zaruriydi. İskenderiye'deki zulüm dayanılmaz hale geldiğinde, Damaskios kaçmaya karar verdi. Gizlice, hocası İsidoros ile birlikte limana gidip bir tekneye bindiler. Nihai varış noktaları Yunanistan ve Batı felsefesi tarihinin en ünlü şehri Atina'ydı.

Damaskios'un entelektüel bir sürgün olarak Atina'ya kaçmasının üzerinden neredeyse kırk yıl geçmiş ve bu süre içinde çok şey değişmişti. Şehre geldiğinde genç bir adamdı; şimdi ise neredeyse yetmiş yaşındaydı. Ama hâlâ her zamanki gibi enerjikti ve kendine özgü filozof pelerini –Hypatia'nın giydiği aynı sade pelerin– ile Atina sokaklarını dolaşırken, yurttaşların çoğu onu tanıyabilirdi. Çünkü bu sürgün artık sadece Atina felsefesinin demirbaşı ve üretken bir yazar değil, aynı zamanda şehrin felsefe okullarından biri olan Akademia'nın da başarılı bir yöneticisiydi. Okullarından biri demek bu kurumun önemini küçümsemek anlamına gelir, Akademia belki de Atina'nın, hatta tüm Roma İmparatorluğu'nun en ünlü okuluydu. Tarihi neredeyse bin yıl öncesine dayanıyordu ve gelecek iki bin yıl boyunca da Avrupa ve Amerikan kültürüne dilsel izlerini bırakacaktı. Her modern akademi –*academy*, *académie* ve *akademie*– adını ona borçluydu.[8]

Şarap karası denizi geçtiğinden beri hayat Damaskios için iyi gidiyordu – geride bıraktığı çalkantılar düşünüldüğünde şaşırtıcı derecede iyi. İskenderiye'de, Hıristiyan işkencesi, cinayetleri ve yıkımları şehrin entelektüel hayatını da etkilemişti. Hypatia'nın öldürülmesinden sonra İskenderiye'deki filozofların sayısı ve burada öğretilenlerin niteliği hızla düşmüştü. İskenderiyeli yazarların eserlerinde umutsuzluğa varan açık bir bunalım havası vardır. Damaskios gibi birçok kişi burayı terk etmişti.

---

6 Damaskios, *Life of Isidore*, Fr. 36, 62, Zintzen, Hadot (2004), 2.

7 *PH*, 124.

8 Athanassiadi (1993), 4; Marinus, *Life of Proclus*, 10; 26.

Beşinci yüzyıl Atinası'nda, Kilise daha az güçlü ve nispeten daha az saldırgandı. Entelektüeller yine de baskı altındaydı. Hıristiyanlığa açıkça karşı çıkan pagan filozoflar muhalefetlerinin bedelini ödedi. Şehir muhbirlerle doluydu ve yetkililer de bu muhbirlere kulak veriyordu. Damaskios'un seleflerinden biri yetkilileri öylesine çileden çıkarmıştı ki canı ve malını kıl payı kurtarmıştı. Başka bir filozof, pişmanlık duymayan tavırlarıyla şehrin Hıristiyanlarını öylesine kızdırmıştı ki, şimdi Atina'yı gözetleyen "akbaba gibi adamlardan" kaçmak için bir yıllığına sürgüne gitmek zorunda kalmıştı. Hıristiyanlar entelektüel niyetlerini simgesel olarak açık edercesine, bir zamanlar kütüphane olan yerin ortasına bir bazilika inşa etmişlerdi. Öylesine münazaracı, öylesine görkemli ve her şeyi tartışan Atina şimdi susturuluyordu. Bu giderek gerginleşen bir dünyaydı. Damaskios'un da arkadaşı olan başka bir yazarın belirttiği gibi, yaşananlar "zorbalık ve buhran dönemiydi."[9]

Şehrin bütün dokusu değişmişti. Pagan şenlikleri durdurulmuş, tapınaklar kapatılmış ve İskenderiye'deki gibi, burada da Phidias'ın büyük Athena heykeli kaldırılmıştı – şehrin siluetine saygısızlık edilmişti. Atina'nın en iyi felsefi gelenekleri bile –Hıristiyanların yaptıklarından ziyade yetersiz filozoflar sayesinde– değer kaybetmişti. Damaskios ve hocası, beşinci yüzyılın sonunda şehre geldiklerinde şehirden hiç etkilenmemişlerdi. "Bugünlerde" diye gözlemlemişti Isidoros, "felsefe bıçak sırtında değil, aslında yaşlılığın eşiğinde duruyor."[10] Damaskios "felsefenin Atina'da o zamanki kadar hor görüldüğünü hiç duymamıştı."[11] Buna rağmen, Atina'nın onlar için kaçabilecekleri en uygun yer olarak görünmesi, imparatorluğun Hıristiyan olmayanlar için ne kadar tatsız hale geldiğinin göstergesiydi.

Yine de Damaskios Atina felsefesini tersine çevirmiş, şehre gelişinden bu yana geçen çeyrek asır içinde, felsefe okullarını köhnelikten uluslararası başarıya taşımıştı. Akademia bir kez daha, antik bir yazarın dediği gibi, "çağımız filozoflarının en özlü çiçeğini"[12] tahsil etmek için insanları oraya çekiyordu. Filozofları son derece üretken ve bilgiliydi: Damaskios ve arkadaşları, antik dünyanın o zamana kadar ürettiği en bilgili metinler olarak anılan eserleri üretiyorlardı.[13] Tüm bunların yanı sıra Damaskios, Aristoteles ve Platon üzerine yoğun dersler vermek ve metafizik, Platon ve matematik üzerine bir dizi incelikli eser üretmek için de zaman bulacaktı.[14]

Damaskios başarısına rağmen İşkenderiye'de gördüklerini unutmamış ve affetmemişti. Yazıları Hıristiyanlara karşı asla azalmayan küçümsemeci bir

9 Simplicius, *Enchiridion*'un açıklamasındaki sonsöz, Cameron'dan alıntı (1969), 14.
10 Isidoros, *PH*, 150.
11 *PH*, 145.
12 Agathias, *Histories*, 2.30.2.
13 Cameron'a göre (1969), 22.
14 Strömberg (1946), 176-7.

hava taşıyordu. Hıristiyan bağnazlığının gücünü bizzat tatbik etmişti. Kardeşi bu yüzden işkence görmüştü. Öğretmeni bu yüzden sürgün edilmişti. Ve 529 yılında bağnazlık bir kez daha ortaya çıktı. Hıristiyanlık bütün paganların yok edildiğini uzun zaman önce duyurmuştu.[15] Şimdi ise gerçeklik, muzaffer retoriğe uymaya zorlanacaktı.

Bu tehdidin arkasında yatan kararlılık sadece Atina'da hissedilmedi. MS 529'da tam da Atina'daki atmosferin kötüleşmeye başladığı yıl, Aziz Benediktus, Monte Cassino'daki Apollon tapınağını yıktı.[16] Birkaç yıl sonra imparator İustinianus, Mısır'da Philae'deki güzel Isis tapınağındaki efrizleri tahrip etmeye karar verdi. Hıristiyan bir general ve birlikleri şeytani tasvirlerin yüzlerini ve ellerini usulüne uygun olarak parçaladı. Bugün Philae'ye gittiğinizde efrizleri görebilirsiniz, oyulmuş heykellerin yüzlerinin ve ellerinin eksik olması dışında çoğu hâlâ sağlamdır.

Atina'da tapınaklar değil, çok daha soyut –ve potansiyel olarak çok daha tehlikeli– bir şey hedef alındı: Felsefe. Damaskios ve arkadaşlarına yönelik önceki saldırılar büyük ölçüde yerel coşkunluklardan kaynaklamıştı; İskenderiyeli keşişlerden oluşan şiddetli saldırgan çeteler, işgüzar yerel yetkililer gibi. Ama bu saldırı yeni bir şeydi. Düşman bir yerel gücün coşkusundan değil, yasadan –imparatorun kendisinden– besleniyordu. Aslında 529 yılında filozofların başına gelen şey tek bir yasa değil, İustinianus tarafından çıkarılan bir yasal saldırı patlamasıydı. O dönemki yasalarda İustinianus'tan "Majesteleri... Şanlı ve Hoşgörülü" diye bahsediliyordu. İustinianus'un saygınlığı, dönemin kanunnamesinde "bir yıldızınki gibi özel, saf bir ışık" olarak parlıyorken, İustinianus'un kendisine de "Hazretleri"; "şanlı imparator" diye atıfta bulunuluyordu.[17]

Yaklaşan şeyden şan ya da hoşgörü namına eser yoktu. Ve merhametin esamesi okunmuyordu. Bu sondu. "Dinsiz ve kötü paganların" "çılgınca hatalarını" sürdürmelerine artık izin verilmeyecekti.[18] Bir sonraki hayatta kurtuluşu reddeden herkes bundan böyle bu hayatta da lanetlenmiş olacaktı. Bir dizi yasal şiddet darbesi geldi: Kurban sunan herkes idam edilecekti. Putlara tapan herkes idam edilecekti. Vaftiz olan ama daha sonra kurban sunmaya devam eden herkes idam edilecekti.[19]

Yasalar daha da ileri gitti. Bu artık sadece diğer din uygulamaların yasaklanması değildi. Bu, Hıristiyanlığın, imparatorluktaki her bir günahkâr pagan üzerinde etkin olarak uygulanmasıydı. Hataya giden yollar zorla kapa-

15 C. Th., 16.10.22 (Nisan 423).
16 Geffcken (1978), 228.
17 Bkz. C. Just. 1.1.8.35; 1.1.8; 1.1.8.35; 1.1.8.25.
18 C. Just. 1.11.10.
19 C. Just 1.11.10 ve 1.11.10.4.

tılıyordu. Artık herkes Hıristiyan olmak zorundaydı. İmparatorlukta henüz vaftiz olmamış herkes hemen belirlenmeli, kutsal kiliselere gitmeli ve "önceki hatalarını tamamen terk edip kurtarıcı vaftize sahip olmalıydı." Bunu reddedenlerin taşınır ve taşınmaz bütün malları ellerinden alınacak, vatandaşlık haklarını kaybedecekler, sefalete terk edilecekler ve "ek olarak" –sanki daha önce olanlar ceza değil sadece girizgâhmış gibi– "uygun cezaya çarptırılacaklardı." Eğer herhangi bir adam ailesiyle birlikte hemen "kutsal kiliselere" koşup onları da vaftiz olmaya zorlamazsa, o zaman yukarıdakilerin hepsine maruz kalıp sürgün edilecekti. Paganizmin "çılgınca hatası" yeryüzünden tamamen silinecekti.[20]

Böyle bir atmosferde, bir yasanın özellikle baskıcı olarak öne çıkması için bir şeyler gerekiyordu. Öyle de oldu. O dönemde devlet tarafından çıkarılan, saçmalığa ve öfkeye bulanmış bir yasa, sonraki 1500 yıl boyunca utanç verici bir şekilde anılacaktı. Bu yasayı okuduğunuzda, İustinianus'un diğer fermanlarıyla kıyaslandığında kulağa o kadar da etkileyici gelmez. Her zamanki sıkıcı bürokratik bir alt başlık altında dosyalanmıştı, şimdi "yasa 1.11.10.2" olarak biliniyordu. "Ayrıca, paganizm çılgınlığına hizmet edenlerin herhangi bir öğretinin eğitimini vermesini yasaklıyoruz" diyordu.[21] Yasa ücretlerle ilgili bir iki ayrıntıyla devam ediyordu.

Sonuçları çok ağır oldu. Damaskios ve takipçileri Atina'yı terk etmek zorunda kaldı. Akademia'nın kapanmasına neden olan bu yasaydı. İngiliz tarihçi Edward Gibbon'ın, barbar istilalarının tümünün Atina felsefesine Hıristiyanlıktan daha az zarar verdiğini söylemesine yol açan bu yasaydı.[22] Bu yasanın sonuçları daha sonraki tarihçiler tarafından daha yalın bir şekilde tanımlanmıştı. Karanlık Çağ'ın Avrupa üzerine çökmeye başlaması bu an itibariyledir, demişlerdi.

Birdenbire çökmedi tabii. Tarihteki birçok "dönüm noktası" gibi bu da aslında daha çok bir eğimdi. Gece birden inmedi; dünya birden kararmadı. En fazla sadece bir yerde biraz loş hale geldi. Yasanın doğrudan sonuçları, yazıldığı dilden daha az dramatikti. Damaskios ve filozof arkadaşları bir süre daha eğitim vermeye ve okullarını çalıştırmaya devam etti, ders vermeye, kitap yazmaya da. Ve filozofların Yeni-Platoncu yorumun ayrıntıları hakkında kendi aralarında çekişmeyi bırakacaklarını hayal etmek imkânsızdı.

Bu dönemde, kışkırtıcı bir olasılık dışında, çok az şey biliniyor. Öyle görünüyor ki bu adamların, Akademia'nın son filozoflarının, Atina'nın son gerçek filozoflarının şehirdeki son aylarında ve günlerinde hangi yapıda

20 C. Just. 1.11.10. 1-7.
21 C. Just. 1.11.10.2.
22 Gibbon, *Decline and Fall...*, Vol. IV, Bölüm 40, 265.

oturduklarını tam olarak bilebilirdik.[23] 1970'lerde Atina Agora'sında yapılan kazılarda gıpta edilecek kadar zarif bir ev ortaya çıkarıldı. Bugün bu Roma tarzı villa "Ev C" gibi alelade bir isimle biliniyor. Bu isim evin güzelliğine pek de yakışmaz. Kuşkusuz dışarıdan yeterince gösterişsizdi. Agora'nın ana meydanının hemen dışındaki dar bir sokakta yer alan yapı, dış dünyaya bir özelliği olmayan ve oldukça sıradan bir duvardan başka bir şey sunmuyordu. Sadece bu duvarın kırk küsur metrelik etkileyici uzunluğu ve Akropolis'in gölgesindeki konumu çok daha fazla bir şeyler ima ediyor olabilirdi.

Bir Atina öğleden sonrasının güneşi altında, o duvardaki kapıdan loş giriş holüne adım atsaydınız başka bir dünyaya girmiş olurdunuz. Atina sokaklarının gürültüsünden ve pisliğinden sonra, kendinizi dört bir yanda sütunların yükseldiği, serin ve gölgeli bir avluda bulurdunuz. Duvarlar ve zemin taştandı, en sıcak günde bile dokunulamayacak kadar serindi ve avlunun hemen ötesinde bir yerden, sıcağın içinde kışkırtıcı bir su sesi geliyordu. Ancak tüm bunlardan daha çekici olan evdeki sanattı.

İnsanların evleri için seçtikleri sanat eserlerinden çok şey anlayabilirdiniz. Ev C'den çıkarılan on iki heykel, sonradan görmeye ait bir koleksiyon değildi. Etkileyici olan sadece işçilik kalitesi de değildi – gerçi bu da olağanüstüydü: Bir kadının ağzındaki narin çizgiler, tanrıça Nemesis'in heykelindeki dolgun dudak; imparatorun kaşlarındaki kılları tek tek gösterebilen gerçekçilik... Bu heykeller hakkında etkileyici olan bir diğer şey de yaşlarıydı. Bu eserler, filozoflar burada yaşarken bile antika sayılırdı: Damaskios'un zamanında bunlardan birinin tarihi sekiz yüzyılı buluyordu.[24] En ilgi çekici eserlerden biri, tanrılar Hermes, Apollon ve Pan ile sakallı Zeus'un yukarıdan baktığı bir nympha'lar kümesini tasvir eden büyük ama incelikle oyulmuş bir kabartmaydı. Bu sanat koleksiyonu, her yüzyılda ziyaretçileri etkileyecek kadar eklektik, antik bir zevke sahipti. Altıncı yüzyılın başlarında, Ev C'nin duvarları dışında kalan şehirdeki dini sanat eserlerinin acımasızca parçalandığı, saldırıya uğradığı ve tahrip edildiği bir dönemde, bu koleksiyon hayret verici olmalıydı.

Heykellerin yanından, taş sütunların oluşturduğu gölgelerin açık-koyu çizgilerinin üzerinden geçerek ilerlediğinizde suyun sesi daha da yükselirdi. Borulu suyun pahalı ve nadir görülen bir şey olduğu bir dünyada, burası kelimenin tam anlamıyla zenginlik fışkıran bir evdi. Birkaç basamak aşağı indiğinizde, Atina güneşi altında parlayan cömert kemerlerin altında, yarı dairesel büyük bir havuz ve tapınak vardı. Çok sıcak bir Atina öğleden sonrasında durmak için keyifli bir yer olmalıydı. Genç Plinius gibi, nehir tanrısına adanmış bir tapınakta cam gibi berrak suların görüntüsünden keyif alan biri, burada sadece tanrısallığa değil güzelliğe de tapınabilirdi.

23 Athanassiadi (1999), 342-7.
24 Shear (1973), 162.

Damaskios ve âlim arkadaşlarının Atina'daki son yıllarını geçirdikleri yerin Ev C olması tamamen akla yatkındı. Burası onlar için mükemmel olurdu. İhtiyaç duyabilecekleri her şey buradaydı; ders vermek için dersliklerden tapınmak için eski tanrılara ait tapınaklara ve Damaskios'un geleneğin gerektirdiği akşam yemeklerini verebileceği, bu tanrıların yer aldığı sahnelerle süslenmiş büyük bir yemek salonuna kadar.

Bu tür yemeklerde Damaskios –her ne kadar sivri dilli de olsa– eğlenceli bir arkadaş olmalıydı. Yazılarından kısa hikâyelere olan düşkünlüğü çok açıktı: Hypatia ve âdet bezi hikâyesini onun kalemine borçluyuz.[25] Konuşmasını dinleyicisine uygun hale getirmek için şekillendirmeye istekli olmayacağı da aşikârdı. Filozof arkadaşları hakkında anlattıkları onlar hakkındaki olumlu olumsuz tüm ayrıntıları veriyordu. Birçok kişinin mükemmel bir zekâya sahip olduğunu düşündüğü bir âlim onun tarafından "dengesiz bir zekâya" sahip olduğu gerekçesiyle reddedilmiş, diğerleri de benzer küçümsemelere maruz kalmıştı.[26] Yine de, iğneleyici olsun ya olmasın, arkadaşlık eğlenceli ve kendi tarzında heyecan verici olabilir. Başka dünyalara ait bu serin avlunun cüretkâr filozof pelerinleriyle dolaşan, birbirlerinin teorilerini eleştiren ve yasak şeyler hakkında tartışan filozoflarına yasa dışı bir cazibe sinmiş olmalı.

Hiç şüphesiz hayatlarında hızla en önemli güç haline gelen şey hakkında da konuşacaklardı: Hıristiyanlık. Akademisyen Alan Cameron'un ifade ettiği gibi: "529'da Atinalı filozoflar yaşam biçimlerinin yok edilmesiyle karşı karşıya kaldılar."[27] Bunun arkasında Hıristiyanlar vardı – yine de filozofların yazılarının birçoğunda "Hıristiyan" sözcüğünü boşu boşuna arayacaktık. Bu, onlara dair kanıtların olmadığı anlamına gelmezdi, çünkü vardı. Dinin zehirli varlığı sayısız sayfada keskin bir şekilde hissediliyordu: Zulümleri yöneten, meslektaşlarına işkence eden, filozofları sürgüne gönderen Hıristiyanlardı. Damaskios ve arkadaşları dinden ve onun uzlaşmaz liderlerinden nefret ediyorlardı. Damaskios'un ılımlı ve kibar hocası Isidoros bile onları "kesinlikle iğrenç buluyordu"; onları "onarılamayacak kadar kirlenmiş görüyordu ve hiçbir şey onu onların arkadaşlığını kabul etmeye zorlayamazdı."[28]

Ancak esas Hıristiyan sözcüğü eksikti. Sanki bu heceleri telaffuz etmek onlar için çok tatsızmış gibi, filozoflar ayrıntılı ve dolaylı yollara başvurmuştu. Ustaca bir küçümsemeyle, işkence, cinayet ve zulmü yaşatan Hıristiyan yönetimine "mevcut durum" ya da "geçerli koşullar" gibi atıflarda bulunuyorlardı.[29] Başka bir zaman Hıristiyanlar muhtemelen çalınan ve saygısızlık

25 *PH*, 43A-C.
26 *PH*, 85A.
27 Cameron (1969), 17.
28 Athanassiadi (1993), 21.
29 *PH*, 36; Olympiodorus in *Commentary on the First Alcibiades*, Cameron (1969), 15.

edilen heykellere atıfta bulunarak –"taşınmazları hareket ettiren insanlar"–[30] oluyordu. Diğer zamanlar isimlerde daha açıksözlüydüler: Hıristiyanlar "akbabaydı" ya da daha basit bir ifadeyle "zorbaydı."[31]

Diğer ifadeler, aşağılayıcı bir entelektüel alay içeriyordu. Yunan edebiyatı korkunç derecede itici yaratıklarla doluydu ve filozoflar durumlarının dehşetini anlatmak için bunlara yöneldiler: Hıristiyanlardan "Devler" ve "Tepegözler" diye söz edilmeye başlandı. Bu isimler ilk başta garip bir seçim gibi görünür. Bunlar Yunan kanonundaki en itici canavarlar değildi; Homeros tek başına insan yiyen canavar Scylla'yı daha bariz bir hakaret olarak teklif edebilirdi ama bir noktayı kaçırmış olurdu. Yunan mitolojisindeki Devler ve Tepegözler korkunç değildi, çünkü onlar insan değildi – onlar korkunçtu çünkü öyleydiler. Yunan canavarlarının tekinsiz vadisine aittiler: ilk bakışta uygar insanlar gibi görünüyorlardı ancak uygarlığın tüm niteliklerinden yoksundular. Kaba, alçak, eğitimsiz ve hayduttular. Onlar neredeyse insandı ama tam olarak da değildi – ve bu yüzden çok daha çirkindiler. Bu filozoflar için mükemmel bir benzetmeydi. O filozof sırtından kan akana kadar dövüldüğünde, yargıca savurduğu hakaret tam olarak şöyleydi: "İşte Tepegöz. Artık insan eti yediğine göre şarabı iç."[32] Eğer filozoflar Hıristiyanlardan nefret ediyorsa, Hıristiyan yöneticiler de kendi paylarına filozoflardan son derece rahatsız oluyorlardı. Öğrettikleri bazı şeyler açıkça ve tahammül edilemez bir şekilde Hıristiyan öğretisiyle çelişiyordu. Örneğin, Yaradılış'a göre, filozofların dünyanın ebedi olduğuna dair herhangi bir önerisi kabul edilemezdi. Dahası, o dönemde felsefe ile teolojinin sıklıkla (Hıristiyanların gözünde) birbirine karıştığı bir çağdı.[33] Daha da kötüsü, Akademia'de çalışılan şey salt Platon değil, daha sonraki dönem yazarlarını dehşete düşüren şüpheli Yeni-Platonculuktu. Damaskios'un bazı yazılarını muhafaza eden onuncu yüzyıldan kalma bir metin, alıntılarla, bu "dinsiz"[34] adama ve onun "tanrısızlığı ve dinsizliği" içinde inandığı "imkânsız, inanılmaz, kötü tasarlanmış mucizeler ve ahmaklığa" karşı Hıristiyan serzenişlerini içeriyordu.[35]

Hıristiyanların bu tür rahatsızlıklara daha fazla katlanması gerekmeyecekti. MS 529'da yasa "paganizm çılgınlığından" mustarip olan filozofların öğretmenlik yapmasını yasakladı.[36]

---

30 Marinus, *Life of Proclus*, 30.

31 Akbabalar: Marinus, *Life of Proclus*, 15; *PH*, 117C; "tiran" Olympiodorus'ta, *Commentary on the First Alcibiades*, Cameron'dan alıntı (1969), 15.

32 *PH*, 45.

33 Platon daha tehlikeli: Chadwick (1966), 11 vd.; Cameron (1969), 9; ayrıca bkz. N. G. Wilson (1970), 71.

34 *PH*, 63B.

35 *The Bibliotheca*, 130.7-12, Watts'tan alıntı.

36 C. Just. 1.11.10.2.

Filozoflar Ev C'nin serin mermer koridorlarında yürürken birbirlerine ne dediler? Vaftiz için hemen başvurmazlarsa, yasaya göre, o harika villa da dahil olmak üzere tüm haklarının ve mallarının ellerinden alınacağını öğrendiklerinde akıllarından ne geçmişti? Vaftizi kabul etseler ve daha sonra yoldan sapıp güzel havuzlarının yanındaki tapınakta adak sundukları takdirde, yasaya göre kaderlerinin idam olması gerektiğini duyduklarında ne düşünmüşlerdi?

Yeni yasalar yürürlüğe girmeye başladığında ve bu mermer sınıflara parlak öğrencilerin akışı yavaş yavaş azaldığında; gelirler düşüp servetler azaldığında ve bir zamanlar güvendikleri miraslar suyunu çektiğinde, takip eden aylarda ne gibi konuşmalar yapmışlardı?

O döneme dair pek çok şey gibi bunu da bilmesi imkânsız. Filozoflardan birinin olanları yazdığı düşünülse de, sonradan kaybolmuştu. Günümüze kalan metinler ise bize zayıf bazı gerçekler sunar: Utanç verici yasanın duyurulmasından sonra filozofların hemen şehri terk etmediği aşikârdı.[37] Bunun yerine göze batmamayı seçmişlerdi, felsefelerinde mantıklı olanın işareti. Neredeyse iki yüz yıllık saldırgan Hıristiyanlık onlara bunun değerini öğretmişti. Filozoflar, içlerinden birinin belirttiği gibi "uyuyan canavarların yatmasına" izin vermeli ve "böyle buhran zamanlarında yetkililerle çatışmaktan ve zamansız açıksözlülük gösterilerinden kaçınmalıdır."[38]

Ama uyuyan canavarlar yatmadı. Tam tersine Hıristiyan "canavarlar" giderek artan bir gaddarlıkla kükremeye başladılar, ardından el koyma hamleleri. Filozoflar artık para kazanamaz, çalışamaz, dinlerini yaşayamaz ve sahip oldukları malları ellerinde tutamaz haldeydi. Yaklaşık 532 yılında, hayat onlar için dayanılmaz bir duruma gelmiş görünüyordu. Sonunda şehirden ayrılmaya karar verdiler. Batı felsefesinin anası olan Atina, artık filozoflara göre –ya da en azından felsefi araçlarını Hıristiyan efendilerine uygun hale getirmeyi reddeden filozoflara göre– bir yer değildi.

Damaskios artık altmışlı yaşların sonlarındaydı; yine de vazgeçmeyecekti. Buraya kadar gelebilmek için binlerce mil yol katetmişti. Şimdi sadece birkaç bin mil daha seyahat etmesi gerekecekti. Görev duygusu bunu gerektiriyordu. "İyilik yapma arzusu yeterli değildir" diye yazmıştı. "Kişinin aynı zamanda güçlü bir karaktere ve kararlılığa da sahip olması gerekir."[39] Yine de Damaskios'un kıstaslarına göre bile karar verdiği yolculuk cesaret isteyen bir şeydi. Filozoflar İran'da yeni bir kralın, Kral Hüsrev'in tahta çıktığını duymuştu. Edebiyat âşığı olarak ünlenen bu kral, hararetli bir felsefe öğrencisiydi. Söylentiler baştan çıkarıcıydı: Okumak için bütün eserleri Yunancadan Fars-

37 Cameron (1969), 18, bu paragrafları fazlasıyla kendisine borçluyum; Cameron (2016), 222.
38 Simplicius, Cameron (1969), 21.
39 *PH*, 158.

çaya tercüme ettirmişti. Zihni Platon'un öğretileriyle doluydu – hatta şeytani derecede zor *Timeos*'u bile anlamıştı. İran'ın kendisi de heyecan vericiydi. Burası o kadar adaletle yönetilen bir ülkeydi ki hırsızlık, eşkıyalık ya da suç hiç işlenmemişti. Kısacası Platon'un filozof kralının ülkesiydi.

Yolculuk kolay olmayacaktı. Uzunluğu bile tek başına ürkütücüydü. Ancak Damaskios korkularının engelleyeceği bir adam değildi. "İnsani hiçbir şey temiz bir vicdan kadar değerli değildir" diye yazmıştı bir keresinde. "Bir insan hakikatten başka hiçbir şeye [asla] önem vermemelidir – ne vereceği mücadelenin tehlikesi ne de korkuyla sırt çevirdiği zor bir vazife."[40]

Ve böylece bir gün, muhtemelen Yasa 1.11.10.2'nin yayımlanmasından yaklaşık üç yıl sonra, büyük Akademia'nın son filozofları olan bu yedi adam Atina'dan yola çıktı. Damaskios hayatında ikinci kez Hıristiyanlar tarafından sürgüne gönderilmişti. Hayatında ikinci kez, İskenderiye'de yaptığı gibi, eşyalarını ve kitaplarını toplayıp bavulunu hazırlamak zorunda kalacaktı.[41] Atina'ya genç bir adam ve bir sürgün olarak gelmişti. O zamandan beri çok şey başarmıştı. Atina felsefesini kurtarmış, Akademia'yı imparatorluktaki en büyük felsefe okulu haline getirmişti. Ve tüm bunları Hıristiyanların "uyuyan canavarları" etraflarında sessizce dolanırken yapmıştı.

Yeterli olmamıştı. Damaskios bir kez daha şehirden bir suçlu gibi çıkıyordu. Daha da fazlası, bir suçlu gibi değil, bir suçlu olarak – ve yasaların isterik diliyle ifade edildiği gibi, deli, kötü ve insafsız biri olarak. Güzel evlerini terk etmeye hazırlardı. 532'de filozoflar nihayet Atina'dan ayrıldı. Akademia kapandı. Gerçek –özgür– Atina felsefesi sona ermişti.

Yolculuk pek de başarılı geçmedi. Suç işlenmeyecek kadar mükemmel bir adalet toplumu olmak şöyle dursun, yoksullara kendi ülkelerinde olduğundan çok daha acımasız ve insanlık dışı davranılan bir ülke keşfettiler. Persli erkeklerin birden fazla eş aldıklarını öğrendiklerindeyse dehşete düştüler – ve buna rağmen zina yapmaya devam ettiklerini öğrendiklerinde daha da dehşete düştüler – sadakatsizlikten ziyade beceriksiz olmaları rahatsız ediyor gibiydi onları. Yaşayanlara yapılan muameleden neredeyse daha üzücü olanı Perslerin ölülere yaptığı muameleydi: Eski Zerdüşt geleneklerine göre cesetler hemen gömülmez, köpekler tarafından yenmek üzere toprağın üstünde bırakılırdı. Yunan kültüründe bu son derece utanç vericiydi: *İlyada*, savaşın "birçok yüce kahramanın ruhunu Hades'e nasıl fırlattığını, bedenlerini köpeklere ve kuşların ziyafetine nasıl av yaptığını" anlatarak başlar.[42] Homeros'ta aşağılanmanın doruğuyken, İran'da normal bir uygulamaydı bu.

40 *PH*, 146.
41 *PH*, 119C ve 121.
42 Homeros, *İlyada*, 1.2-5.

Filozoflar ev sahibi Kral Hüsrev karşısında da hayal kırıklığına uğradı. Filozof bir kral hayal ederken, tam "bir aptal" buldular. İyi okumuş olmakla övünen Hüsrev'in ünlü "büyük öğrenimi", "azıcık edebiyata" olan ilgisinden başka bir şey değildi.[43] Keskin bir Platoncu entelektüel olmaktan çok uzak olan bu adamın, şarlatanlar tarafından kandırılabilecek türden hafif sıklet bir entelektüel olduğu söyleniyordu. Hüsrev'in sarayındaki en sevilen şahsiyetlerden biri, günlerini çoğunlukla yiyip içerek ve sonra da zekice şeyler söyleyip insanları etkileyerek geçiren sarhoş bir Yunandı. Bir nevi zekiydi ama Atina'nın katı filozoflarını etkileyecek türden bir zekâya sahip değildi. Damaskios ve filozoflar hayal kırıklığına uğramıştı. Felsefi konularda zeki olmamasının yanı sıra toplumsal konularda da belli bir kayıtsızlığa sahip olduğu anlaşılan Hüsrev, onların tiksintisini fark etmemiş, daha uzun süre kalmaları davetinde bulunmuştu. Reddettiler. Buraya geldikleri için kendilerine sitem ederek, mümkün olan en kısa sürede evlerine dönmeye karar verdiler. Bir tarihçiye göre, gayet duygusal bir biçimde, "ölüm anlamına gelse bile, sadece Roma topraklarına ayak basmanın, Pers'te seçkin bir yaşam sürmeye tercih edilebilir" olduğuydu.[44]

Bununla birlikte, görünen o ki filozoflar ev sahiplerini hafife almış gibidir. Çünkü İran'da kalmaktansa ölmeyi tercih edebilecekken, Hüsrev onları korumak için elinden geleni yapmıştı. Saraydan ayrıldıkları sırada tesadüfen kral İmparator İustinianus ile bir barış anlaşması imzalayan Hüsrev, İustinianus üzerindeki askeri nüfuzunu filozofların ülkelerine güvenli bir şekilde geri dönmeleri için kullanmıştı. Antlaşma "filozofların evlerine dönmelerine ve geleneksel dini inançlarını değiştirmeye ya da kendileriyle örtüşmeyen herhangi bir görüşü kabul etmeye zorlanmadan hayatlarını huzur içinde geçirmelerine izin verilmesini" talep ediyordu.[45] Bu madde İustinianus'un imzaladığı tek hoşgörü bildirgesiydi. Bazı açılardan bir dönüm noktasıydı – ve imparatorluğun ne kadar özgürlükçü olmadığının da bir işaretiydi ki buna ihtiyaç duyuldu.

Filozoflar son bir kez birlikte yola çıktılar. Bir kez daha evsiz kalan filozofların yolculuğu son derece zorlu geçmiş olmalı. Daha sonra başlarına ne geldiği kesin değildi, geriye bazı bölük pörçük bilgiler kalmıştı. Filozoflar gerçekten de Roma İmparatorluğu'na dönmüş gibi görünüyorlardı, ama Atina'ya değil. Felsefeden vazgeçmedikleri de kesindi. Yazdıklarından kimi parçalar bize kadar ulaşmıştır: Damaskios'a ait olduğu neredeyse kesin olan bir epigram ve başka bir filozofun "Pers Kralı Hüsrev'in Düşündüğü Husus-

43 Agathias, *Histories*, 2.28-2.31.2.
44 Agathias, *Histories*, 30-31.2.
45 Agathias, *Histories*, 2.31.2-4.

lara Çözümler" başlıklı risalesi.[46] Sürgüne gönderilmiş, sakıncalı sayılmış ve yoksulluğa mahkûm edilmiş ama yine de felsefeden vazgeçmemişlerdi.

Ve sonra, bağırmaktan ziyade bir fısıltıyla, filozoflar gitmeyi tercih ettiler. Yazıları gözden kayboldu. İmparatorluğa dağılmış adamlar ölürdü.

Uğruna yaşadıkları felsefe de ölmeye başlamıştı. Antik felsefenin bazı kolları, bazı Hıristiyan filozofların ellerinde korunarak yaşamaya devam etse de bu aynı şey değildi.

Bir kilisenin önceden belirlenmiş öğretilere uymak zorunda olan çalışmaları ilahiyattı, felsefe değil. Özgür felsefe yok olmuştu. Klasik metinlerin yıkımı hız kazanıyordu. Yunanların yazılarına gelince, "hepsi yok oldu ve unutuldu": İoannes Hrisostomos böyle demişti. O zaman pek de haklı sayılmazdı, ama zaman daha sonra onu haklı çıkaracaktı. Pagan filozofların savunmadığı ve onları istinsah eden keşişlerin beğenmediği bu metinler yok olmaya başladı. Manastırlar Aristoteles, Cicero, Seneca ve Arkhimedes'in eserlerini sildi. "Sapkın" –ve parlak– fikirler toz haline gelip unutuldu. Plinius sayfalardan kazındı. Cicero ve Seneca'nın üzerine başka eserler yazıldı. Arkhimedes'in üstü örtüldü. Demokritos'un ve onun sapkın "atomculuğunun" eserleri ortadan kayboldu. Tüm klasik edebiyatın yüzde doksanı yok oldu.

Yüzyıllar sonra bir Arap gezgin Avrupa'nın kıyısındaki bir kenti ziyaret edecek ve Roma İmparatorluğu'nda neler olduğunu düşünecekti. "Rum imparatorluğunun ilk günlerinde" diye yazmıştı –Roma ve Bizans İmparatorluğu'nu kastederek– "bilime değer verilir ve evrensel saygı gösterilirdi. Halihazırda sağlam ve görkemli bir temelden –Hıristiyan dini Rumlar arasında ortaya çıkana kadar– her gün daha da yükseğe çıkartıldı; bu, öğrenmenin yapısına ölümcül bir darbe oldu; izleri kayboldu ve yolları silindi.[47]

Son bir kayıp daha vardı. Bu kayıp, diğer hepsine göre nadiren hatırlansa da, aynı derecede önemliydi. Bir zamanlar Hıristiyanlığa karşı yapılan bir muhalefetin olduğunun hatırası bile soldu. Filozofların Hıristiyanlığa karşı var güçleriyle savaşmış olabilecekleri fikri görmezden gelindi. Birçok kişinin bu şiddetli ve hoşgörüsüz dinin yayılmasından endişe duyduğu anısı gözden kayboldu. Çoğu kişinin yanan ve yıkılan tapınak manzaralarından memnun olmadığı, aksine iğrendiği fikri bir kenara itildi. Entelektüellerin yakılan kitapların görüntüsünden dehşete düştükleri ve korktukları fikri unutuldu.

Hıristiyanlık, kendisinden sonra gelen nesillere eski dünyaya karşı kazandıkları zaferin herkes tarafından kutlandığını söyledi ve sonraki nesiller de buna inandı.

---

46 Cameron (1969/70), 176.

47 Al Mas'udi, *Les prairies d'or* (ed., çev. B. de Meynard, P. de Courtelle, C. Pellat), ii 741, 278, Athanassiadi (1993), 28.

Tarih sayfaları sessizliğe gömüldü. Ancak Atina'nın taşları yedi filozofun hikâyesine küçük bir son sağladı: Arkeolojik kanıtlardan, filozoflar gittikten kısa bir süre sonra, Akropolis'in yamaçlarındaki büyük villaya el konulduğu anlaşılmaktadır. Bu yapının yeni Hıristiyan sahibine verildiği de açıktır.

Bu Hıristiyan her kimse, evini dolduran antik sanat için çok az zamanı vardı. Güzel havuz vaftizhaneye dönüştürülmüştü. Üzerindeki heykeller belli ki tahammül edilemez bulunmuş, Zeus, Apollon ve Pan'ın ince ince işlenmiş heykelleri parçalanıp atılmıştı. Şimdi tanrıların yüzlerinden geriye kalan tek şey aşınmış kalıntılardı; hâlâ narin olan bedenlerin üzerinde çirkin ve uyumsuz bir halde kalan. Heykeller kuyuya atıldı. Yemek odasının zemininde mozaik biraz daha iyi durumdaydı. Başka bir pagan sahnesi içeren büyük orta pano kabaca sökülmüştü. Yerine işçiliği son derece kaba bir haç deseni yerleştirilmişti.

Bilgelik tanrıçası Athena'nın güzel heykeli, Palmyra'daki Athena heykeli kadar zarar görmüştü. Sadece başı kesilmekle kalmamış, aşağılama maksadıyla basamak olarak kullanılmak üzere bir avlunun köşesine yüzükoyun yerleştirilmişti. İlerleyen yıllarda bilgelik tanrıçası nesiller boyunca Hıristiyanların ayakları altında yıpranacaktı.[48]

Hıristiyanlığın "zaferi" böylece tamamlanmıştı.

48 Athanassiadi (1999), Plate III'e bir altyazı.


Kuzey Denizi
Baltık
BRİTANNİA
Londinium
GERMANİA
Atlas Okyanusu
Tours
Ren
Tuna
GALYA
ALPLER
İTALYA
İSPANYA
KORSİKA
Roma
BALEAR ADALARI
SARDİNYA
SİCİLYA
Hippo
MAURETANYA
Milattan son birinci yüzyılda Roma İmparatorluğu
0 20 40 60 80 100 mil
0 25 50 75 100 125 150 kilometre


Denizi
Tuna
Karadeniz
BİRİTANYA VE PONTUS
MAKEDONYA
ASYA
Harran
Antakya
Pal yra
Apamea
Atina
YUNANİSTAN
KIBRIS
SURİYE
Ktesifon
GİRİT
Şam
YAHUDİYE
Akdeniz
Kudüs
İskenderiye
Pispir Dağı
MISIR
Kızıldeniz
Beyaz Manastır
Panopolis
Nil

Kaynakça

KISALTMA LISTESI

ACM	*The Acts of the Christian Martyrs*
AGT	John Chrysostom, *Against the Games and Theatres*
Anth. Pal.	Palladas, *Anthologia Palatina*
AP	*Apophthegmata Patrum*, *The Sayings of the Desert Fathers: the Alphabetical Collection*
C. Just.	Codex Justinianus
C. Th.	Codex Theodosianus
CC	Origen, *Contra Celsum*
EH	Sozomen, *The Ecclesiastical History*
HC	Eusebius, *The History of the Church from Christ to Constantine*
LC	Eusebius, *Life of Constantine*
OAP	Galen, *On Anatomical Procedures*
ONT	Lucretius, *On the Nature of Things*
PH	Damascius, *Philosophical History*

ANA KAYNAKLAR

Agathias, *The Histories*, bir giriş ve kısa açıklayıcı notlarla çeviri: J. D. Frendo (Berlin; New York: de Gruyter, 1975)

Ambrose, *Epistles* in *Some of the Principal Works of St. Ambrose*, çev. H. De Romestin, E. De Romestin ve H. T. F. Duckworth (Oxford: J. Parker & Co., 1896)

Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire (A.D. 354-378)*, çev. W. Hamilton, giriş A. Wallace-Hadrill (Londra: Penguin, 1986)

Anon., *The Acts of the Christian Martyrs*, çev. H. Musurillo (Oxford: Clarendon Press, 1972)

———, *The Apocalypse of Peter* in M. R. James, ed., *The Apocryphal New Testament: Being the Apocryphal Gospels, Acts, Epistles, and Apocalypses, with other narratives and fragments* (Oxford: Clarendon Press, 1924)

———, *Apophthegmata Patrum*, *The Sayings of the Desert Fathers: the Alphabetical Collection*, çev. B. Ward (Kalamazoo, Mich.: Cistercian Publications, 1975)

———, *Expositio totius mundi et gentium*, çev. J. Rougé (Paris: Éditions du Cerf, 1966)

Antony, *The Letters of St Antony: Monasticism and the Making of a Saint*, ed. S. Rubenson (Minneapolis: Fortress Press, 1995)

The Letter of Aristeas, çev. H. St. J. Thackeray (Londra: Macmillan, 1904) Arnobius, *The Seven Books of Arnobius adversus gentes*, çev. A. H. Bryce ve Hugh Campbell (Edinburgh: T. & T. Clark, 1871)

Athanasius, *Life of Antony*, in *Early Christian Lives*, çev. C. White (Londra: Penguin, 1998)
Augustine, *City of God*, çev. M. Dods (Edinburgh: T. & T. Clark, 1913)
———, *City of God: An abridged version from the translation by Gerald Walsh et al.*, ed. V. J. Bourke (New York: Image Books, 1958)
———, *Confessions*, çev. R. S. Pine-Coffin (Harmondsworth: Penguin, 1961)
———, *Exposition on the Psalms, vol. 4, Psalms 73-98*, çev. M. Boulding (New York: Augustinian Heritage Institute, 2002)
———, *Letters*, çev. J. G. Cunningham in *Letters of Augustine*, çev. Cunningham v. 1 (Edinburgh: T. & T. Clark, 1872)
———, *Letters*, çev. J. G. Cunningham in *Letters of Augustine*, çev. Cunningham v. 2 (Edinburgh: T. & T. Clark, 1875)
———, *Vingt-six sermons au peuple d'Afrique; retrouvés à Mayence*, ed. F. Dolbeau (Paris: Institut d'études augustiniennes, 1996)
———, *The Writings Against the Manichaeans*, çev. R. Stothert and A. H. Newman, and *Against the Donatists*, çev. J. R. King; rev. C. D. Hartranft (Buffalo, NY: Christian Literature Co., 1887)
Marcus Aurelius, *Meditations* in *Marcus Aurelius*, çev. C. R. Haines, Loeb Classical Library 58 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1916)
———, *Meditations*, çev. R. Hard (Oxford: Oxford University Press, 2011)
Basil, *Address to Young Men on Reading Greek Literature*, in *The Letters*, vol. IV: *Letters*, çev. R. J. Deferrari and M. R. P. McGuire, Loeb Classical Library 270 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1934)
———, *Address to Young Men on the Right Use of Greek Literature* in *Essays on the Study and Use of Poetry by Plutarch and Basil the Great*, çev. F. M. Padelford, in Yale Studies in English 15 (New York: Henry Holt & Company, 1902)
———, *Epistles*, in *Nicene and Post-Nicene Fathers*, second series, vol. 8, çev. Blomfield Jackson, ed. Philip Schaff and Henry Wace (Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1895 online: newadvent.org/fathers)
[Bedjan, Paul], *The Life of Saint Simeon Stylites: A Translation of the Syriac Text in Bedjan's Acta Martyrum et Sanctorum* by F. Lent (Merchantville, NJ: Evolution Publishing, 2009)
Besa, *The Life of Shenoute*, çev. D. N. Bell (Kalamazoo, Mich.: Cistercian Publications, 1983)
Catullus, *The Poems of Gaius Valerius Catullus*, çev. F. W. Cornish (Cambridge: Cambridge University Press, 1904)
———, *The Poems of Catullus*, çev. P. Whigham (Harmondsworth: Penguin, 1966)
Celsus, *On the True Doctrine: A Discourse Against the Christians*, çev. R. J. Hoffmann (New York; Oxford: Oxford University Press, 1987)
Chrysostom, John, *Against the Games and Theatres*, in *John Chrysostom*, W. Mayer and P. Allen (Londra; New York: Routledge, 2000)
———, *Discourses Against Judaizing Christians*, çev. P. W. Harkins (Washington, DC: Catholic University of America, 1979)
———, *Homilies on Matthew*
———, *The Homilies of John Chrysostom: Archbishop of Constantinople, on the Statues, or To the People of Antioch* (Oxford: J. H. Parker, 1842)
Cicero, *On the Nature of the Gods*, çev. H. Rackham, Loeb Classical Library 268 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1933)

Clement, *The Writings of Clement of Alexandria*, çev. W. Wilson in the Ante- Nicene Christian Library vols 1, 4, 12 (Edinburgh: T. & T. Clark, 1867-9)

Constantine, *Oration to the Saints* in *Eusebius Pamphilius: The Life of the Blessed Emperor Constantine, in Four Books* (Londra: Samuel Bagster & Sons, 1845)

Cyprian, *On the Lapsed, On the Mortality* and *On the Unity of the Church* in *The Writings of Cyprian, Bishop of Carthage*, çev. R. E. Wallis (Edinburgh: T. & T. Clark, 1868-9)

Damascius, *The Philosophical History*, ed. P. Athanassiadi (Athens: Apamea Cultural Association, 1999)

Diogenes Laertius, *Diogenes* in *Lives of Eminent Philosophers*, vol. II: books 6-10, çev. R. D. Hicks, Loeb Classical Library 185 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1925)

Epictetus, *Discourses, Books 3-4, Fragments, The Enchiridion*, çev. A. Oldfather, Loeb Classical Library 218 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1928)

Eunapius, *Lives of the Philosophers and Sophists*, çev. W. C. Wright, Loeb Classical Library 134 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1921)

———, *Lives of the Sophists*, in *Eunapius: Lives of the Philosophers and Sophists*, çev. W. C. Wright, Loeb Classical Library 134 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1921)

Eusebius, *The History of the Church from Christ to Constantine*, çev. G. A. Williamson (Londra: Penguin, 1989)

———, *The Life of the Blessed Emperor Constantine, in four books, from AD 306 to 337* (Londra: S. Bagster & Sons, 1845)

———, *Life of Constantine*, çev. A. Cameron and S. G. Hall (Oxford: Clarendon Press, 1999)

———, *Oration in Praise of Constantine* in *Eusebius Pamphilius: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine*, ed. P. Schaff, çev. Richardson et al. (New York: Christian Literature Publishing, 1890)

———, *The Preparation for the Gospel*, çev. E. H. Gifford (Oxford: 1903; repr. Grand Rapids, Mich.: 1981)

Evagrius Ponticus, *The Praktikos: Chapters on Prayer*, çev. J. E. Bamberger (Spencer, Mass.: Cistercian Publications, 1972)

———, *Talking Back: A Monastic Handbook for Combating Demons*, çev. D. Brakke (Trappist, Ky.; Collegeville, Minn.: Cistercian Publications, 2009)

Firmicus Maternus, *The Error of the Pagan Religions*, çev. C. A. Forbes (New York: Newman Press, 1970)

Galen, *De Pulsuum Differentiis* and *On Hippocrates' Anatomy*, quoted in R. Walzer, *Galen on Jews and Christians* (Londra: Oxford University Press, 1949)

———, *On Anatomical Procedures*, çev. C. Singer (Londra: Oxford University Press, 1956)

Gibbon, E., *History of the Decline and Fall of the Roman Empire with the notes by H. H. Milman* (Londra: Methuen & Co., 1896-1900)

———, *Memoirs of My Life and Writings; illustrated from his letters, with occasional notes and narrative, by John, Lord Sheffield* (Keele: Ryburn Publishing, Keele University Press, 1994)

———, *A Vindication of Some Passages in the Fifteenth and Sixteenth Chapters of the History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (Dublin: W. & H. Whitestone, 1779)

Gregory Nazianzen, *First Invective Against Julian* in *Julian the Emperor, Containing Gregory Nazianzen's Two Invectives and Libanius' Monody with Julian's Extant Theosophical Works*, çev. W. King (Londra: G. Bell, 1888)

Herodotus, *The Histories*, çev. A. de Sélincourt, revised J. Marincola (Londra: Penguin, 1996)

Hesiod, *Theogony* in *Hesiod: Theogony and Works and Days* and *Theognis: Elegies*, çev. D. Wender (Harmondsworth: Penguin, 1976)

Homer, *The Iliad*, çev. M. Hammond (Harmondsworth: Penguin, 1987)

———, *The Odyssey*, çev. E. V. Rieu, revised D. Rieu (Londra: Penguin, 2003) Horace, *Odes* in *Odes and Epodes*, çev. N. Rudd, Loeb Classical Library 33 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004)

———, *Satires* in *Satires, Epistles, The Art of Poetry*, çev. H. Rushton Fairclough, Loeb Classical Library 194 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1926)

James, M. R., ed., *The Apocryphal New Testament: Being the Apocryphal Gospels, Acts, Epistles, and Apocalypses, with other narratives and fragments* (Oxford: Clarendon Press, 1924)

Jerome, *Letters*, in *The Principal Works of St. Jerome*, çev. W. H. Freemantle, G. Lewis and W. G. Martley in *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Second Series, vol. 6 (Oxford: Parker, 1893)

John, Bishop of Nikiu, *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, çev. R. H. Charles (Londra: Williams & Norgate for the Text and Translation Society, 1916)

John of Ephesus, *The Third Part of the Ecclesiastical History of John, Bishop of Ephesus*, çev. R. P. Smith (Oxford: Oxford University Press, 1860)

Julian, *Against the Galilaeans* in *Julian*, vol. III, çev. W. C. Wright, Loeb Classical Library 157 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1923)

Justin Martyr, *The Apology* in *The Writings of Justin Martyr and Athenagoras*, çev. M. Dods, G. Reith and B. Pratten in the Ante-Nicene Christian Library, vol. 2 (Edinburgh: T. & T. Clark, 1867)

Justinian, *Annotated Justinian Code*, çev. F. H. Blume, ed. T. Kearley, Second Edition (George W. Hopper Library of the University of Wyoming online at uwyo.edu/lawlib/blume-justinian)

———, *The Codex of Justinian: A new annotated translation, with parallel Latin and Greek text based on a translation by Justice Fred H. Blume*, B. W. Frier et al., eds (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2016)

Juvenal, *Sixteen Satires* in *Juvenal and Persius*, çev. S. Morton Braund, Loeb Classical Library 91 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004)

Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors*, ed. and çev. J. L. Creed (Oxford: Clarendon Press, 1984) Pope Leo XIII, Encyclical, *On the Nature of Human Liberty* (1888, published now online by Libreria Editrice Vaticana)

Libanius, *Oration 18* in *Selected Orations, Volume I: Julianic Orations*, çev. A. F. Norman, Loeb Classical Library 451 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969)

———, *Oration 30* in *Selected Orations, Volume II*, çev. A. F. Norman, Loeb Classical Library 452 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977)

Livy, *The Early History of Rome*, çev. A. de Sélincourt (Londra: Penguin, 2002)

Lucian, *Demonax*, in *Lucian*, vol. I, çev. A. M. Harmon, Loeb Classical Library 14 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913)

———, *The Passing of Peregrinus* in *Lucian*, vol. V, çev. A. M. Harmon, Loeb Classical Library 302 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1936)

Lucretius, *On the Nature of Things*, çev. W. H. D. Rouse, revised M. F. Smith, Loeb Classical Library 181 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1924)

Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys and R. Scott (Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies; Sydney, NSW: Department of Modern Greek, University of Sydney, 1986)

Marinus, *Life of Proclus* in *Life, Hymns & Works*, çev. K. S. Guthrie (North Yonkers, NY: Platonist Press, 1925)

Mark the Deacon, *The Life of Porphyry, Bishop of Gaza*, çev. G. F. Hill (Oxford: Clarendon Press, 1913)

Martial, *Epigrams, Volume II: Books 6-10*, çev. D. R. Shackleton Bailey, Loeb Classical Library 95 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993)

Minucius Felix, *The "Octavius"*, çev. J. H. Freese (Londra: SPCK; New York: Macmillan, 1919)

Moschos, John, *The Spiritual Meadow*, çev. J. Wortley (Kalamazoo, Mich.: Cistercian Publications, 1992)

Origen, *Contra Celsum*, çev. H. Chadwick (Cambridge: Cambridge University Press, 1953)

———, *Homilies on Joshua*, çev. B. J. Bruce (Washington, DC: Catholic University of America Press, 2002)

Ovid, *The Art of Love*, çev. R. Humphries (Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1957)

———, *The Art of Love* in *The Erotic Poems*, çev. P. Green (Harmondsworth: Penguin, 1982)

———, *Fasti*, çev. J. G. Frazer, revised G. P. Goold, Loeb Classical Library 253 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931)

———, *Metamorphoses*, çev. F. J. Miller, revised G. P. Goold, Loeb Classical Library 42 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1916)

Palladas, *The Greek Anthology, Volume III: Book 9*, çev. W. R. Paton, Loeb Classical Library 84 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1917)

Petronius, *The Satyricon* in *Petronius, Seneca: Satyricon, Apocolocyntosis*, çev. M. Heseltine, W. H. D. Rouse, rev. E. H. Warmington, Loeb Classical Library 15 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913)

Plato, *Protagoras*, ed. N. Denyer (Cambridge: Cambridge University Press, 2008)

Pliny, *Natural History, Volume I: Books 1-2*, çev. H. Rackham, Loeb Classical Library 330 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1938)

———, *Natural History, Volume X: Books 36-37*, çev. D. E. Eichholz, Loeb Classical Library 419 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962)

Pliny the Younger, *The Letters of the Younger Pliny*, çev. B. Radice (Harmonds- worth: Penguin, 1963)

Plutarch, *On Superstition*, in *Moralia*, vol. 2, çev. F. C. Babbitt, Loeb Classical Library 222 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1928)

Procopius, *History of the Wars*, çev. H. B. Dewing (Londra: Heinemann; New York: Macmillan, 1914)

Prudentius, *Crowns of Martyrdom*, in *Prudentius*, vol. II, çev. H. J. Thomson, Loeb Classical Library 398 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1953)

Quodvultdeus, *Livre des Promesses et des Prédictions de Dieu*, çev. R. Braun (Paris: Cerf, 1964)

Reymond, E. A. E. and J. W. B. Barns, eds, "The Martyrdom of S. Coluthus", in *Four Martyrdoms from the Pierpont Morgan Coptic Codices* (Oxford: Clarendon Press, 1973)

Rufinus of Aquileia, *The Church History of Rufinus of Aquileia: books 10 and 11*, çev. P. R. Amidon (New York; Oxford: Oxford University Press, 1997)

Seneca, *Epistles, Volume I: Epistles 1-65*, çev. R. M. Gummere, Loeb Classical Library 75 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1917)

Shenoute, *Let Our Eyes*, çev. S. Emmel in "Shenoute of Atripe and the Christian Destruction of Temples in Egypt: Rhetoric and Reality", in *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter (Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2008)

———, *Open Letter to a Pagan Notable* in "Shenute as a Historical Source", çev. J. Barnes, in J. Wolski, ed., *Actes du Xe Congrès International de Papyrologues*, Varsovie/Cracovie (1961), s. 156-8 with suggested alterations by Gaddis (2005), s. 151-2

———, *Selected Discourses of Shenoute the Great: Community, Theology, and Social Conflict in Late Antique Egypt*, ed. and çev. D. Brakke, A. Crislip (Cambridge: Cambridge University Press, 2015)

Socrates Scholasticus, *The Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus: Comprising a history of the church from A.D. 323 to A.D. 425*, çev. A. C. Zenos (Oxford: Parker, 1891)

Sozomen, *The Ecclesiastical History*, çev. C. D. Hartranft in *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. P. Schaff and H. Wace, vol. 2 (Oxford: Parker, 1890)

Suetonius, *The Twelve Caesars*, çev. R. Graves, revised J. B. Rives (Londra: Penguin Classics, 2007)

———, *Vespasian* in *Suetonius, Lives of the Caesars*, vol. II, çev. J. C. Rolfe, Loeb Classical Library 38 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1914)

Sulpicius Severus, *Life of St. Martin of Tours*, in *Early Christian Lives*, çev. C. White (Londra; New York: Penguin, 1998)

Symmachus, *Memorandum 3* in *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook*, ed. A. D. Lee (Londra: Routledge, 2000)

Tacitus, *Annals*, çev. C. Damon (Londra: Penguin, 2012)

———, *The Annals of Imperial Rome*, çev. M. Grant (Londra: Penguin, 2003)

———, *A History of the Monks of Syria*, çev. R. M. Price (Kalamazoo, Mich.: Cistercian Publications, 1985)

Tertullian, *The Address of Q. Sept. Tertullian to Scapula Tertullus, Proconsul of Africa*, çev. D. Dalrymple (Edinburgh: Murray & Cochrane, 1790)

———, *The Apology*, *The Crown* and *Spectacles* in *Christian and Pagan in the Roman Empire: The Witness of Tertullian*, ed. R. Sider (Washington, DC: Catholic University of America Press, 2001)

———, *On Prescription Against Heretics*, in *Ante-Nicene Fathers*, vol. III

———, *The Writings of Q. S. F. Tertullianus*, çev. S. Thelwall, P. Holmes (Edinburgh: T. & T. Clark, 1869, 1870)

Themistius, *Speech 5*, in *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook*, ed. A. D. Lee (Londra: Routledge, 2000)

Theodoret, *Ecclesiastical History* in *Theodoret, Jerome, Gennadius and Rufinus: Historical Writings*, in *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, vol. 3, ed. P. Schaff and H. Wace (Oxford: Parker, 1892)

Theodosius, *The Theodosian Code and Novels: And the Sirmondian Constitutions*, çev. C. Pharr, in collaboration with T. S. Davidson and M. B. Pharr (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1952)

Virgil, *The Aeneid* in *Eclogues, Georgics, Aeneid: Books 1-6*, çev. H. Rushton Fairclough, revised G. P. Goold, Loeb Classical Library 63 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1916)

Vitruvius, *The Architecture of Marcus Vitruvius Pollio*, çev. J. Gwilt (Londra: Lockwood, 1874)

Jacobus de Voragine, *The Golden Legend: Readings on the Saints*, çev. W. Granger Ryan, inçev. E. Duffy (Princeton, NJ; Oxford: Princeton University Press, 2012)

Zachariah of Mytilene, *The Life of Severus*, çev. L. Ambjörn (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2008)

Zosimus, *The History of Count Zosimus, sometime advocate and chancellor of the Roman Empire* (Londra: J. Davis, 1814)

İKİNCİL KAYNAKLAR

Aldrete, G. S., *Floods of the Tiber in Ancient Rome* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2007)

Athanassiadi, P., "Persecution and Response in Late Paganism: The Evidence of Damascius", *Journal of Hellenic Studies*, vol. 113 (1993), s. 1-29

Attwater, D., *The Penguin Dictionary of Saints* (Harmondsworth: Penguin, 1965)

Bagnall, R. S., "Models and Evidence in the Study of Religion in Late Roman Egypt", in *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter (Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2008)

Barnes, T. D., "Pre-Decian Acta Martyrum", *Journal of Theological Studies*, n.s., 19 (1968), s. 509-31

———, *Tertullian: A Historical and Literary Study* (Oxford: Clarendon Press, 1971) Beard, M., *The Roman Triumph* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2007)

Beard, M., J. North and S. Price, *Religions of Rome, vol. 1: A History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998)

———, *Religions of Rome, vol. 2: A Sourcebook* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998)

Benko, S., *Pagan Rome and the Early Christians* (Londra: B. T. Batsford, 1984)

Blumenthal, H. J., "529 and Its Sequel: What happened to the Academy", *Byzantion* 48 (1978), s. 369-85

Bodel, J., "Dealing with the Dead: Undertakers, executioners and potter's fields in ancient Rome", in V. M. Hope and E. Marshall, *Death and Disease in the Ancient City* (Londra; New York: Routledge, 2000)

Bowersock, G. W., *Julian the Apostate* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978)

———, *Martyrdom and Rome* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995)

———, "Parabalani: A Terrorist Charity in Late Antiquity", in *Anabases* 12 (2010), s. 45-54

Brakke, D., *Demons and the Making of the Monk: Spiritual Combat in Early Christianity* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006)

———, "From Temple to Cell, from Gods to Demons: Pagan Temples in the Monastic Topography of Fourth-Century Egypt", in *From Temple to Church: Destruction and*

Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity, eds J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter (Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2008)

Brown, P., *Augustine of Hippo: A Biography* (ilk baskı 1967; University of California Press baskısı, 2008)

———, *Authority and the Sacred: Aspects of the Christianisation of the Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997)

———, *The Body and Society - Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Twentieth Anniversary Edition with a New Introduction (New York, NY; Chichester: Columbia University Press, 2008)

———, "The Challenge of the Desert", in P. Veyne, ed., *A History of Private Life, Volume 1, From Pagan Rome to Byzantium*, çev. A. Goldhammer (Cambridge, Mass.; Londra: Belknap Press of Harvard University Press, 1992)

———, "Christianization and Religious Conflict", in *The Cambridge Ancient History, 13: The Late Empire AD 337-425* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997)

———, *The Making of Late Antiquity* (Cambridge, Mass.; Londra: Harvard University Press, 1978)

———, *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire* (Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1992)

———, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity AD 200-1000* (Oxford: Blackwell, 1997)

Buckland, William, *Vindiciae Geologicae, or, The Connexion of Geology with Religion Explained* (Oxford: Oxford University Press, 1820)

Bury, J. B., *History of the Later Roman Empire: From the death of Theodosius I to the death of Justinian* (New York: Dover Publications; reprint of first edition, 1958)

Cameron, Alan "The Last Days of the Academy of Athens", *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 195 (1969), s. 7-29

———, *The Last Pagans of Rome* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2011)

———, *Wandering Poets and Other Essays on Late Greek Literature and Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 2016)

Cameron, Averil, "Agathias on the Sassanians", Dumbarton Oaks Papers, vol. 23/24 (1969/1970), s. 67-183

———, "Form and Meaning: The Vita Constantini and the Vita Antonii", in T. Hägg and P. Rousseau, eds, *Greek Biography and Panegyric in Late Antiquity* (Berkeley, Ca.: University of California Press, 2000), s. 72-88

Cameron, A. and P. Garnsey, eds, *The Cambridge Ancient History, 13: The Late Empire AD 337-425* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997)

Cameron, A., B. Ward-Perkins and M. Whitby, *The Cambridge Ancient History, 14: Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425-600* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000)

Canfora, L., *The Vanished Library: A Wonder of the Ancient World*, çev. M. Ryle from *La biblioteca scomparsa* (Palermo: Sellerio editore, 1987) (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1990)

Cartledge, P., *Ancient Greek Political Thought in Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009)

Chadwick, H., *The Church in Ancient Society: from Galilee to Gregory the Great* (Oxford: Oxford University Press, 2001)

———, *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in Justin, Clement, and Origen* (Oxford: Clarendon Press, 1966)
———, *The Early Church* (Londra: Hodder & Stoughton, 1968)
———, "Ossius of Cordova and the Presidency of the Council of Antioch, 325", *Journal of Theological Studies*, n.s., vol. 9 (1958), s. 292-304
Chitty, D., *The Desert a City: Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism Under the Christian Empire* (Oxford: Basil Blackwell, 1966)
Chuvin, P., *A Chronicle of the Last Pagans*, çev. B. A. Archer from *Chronique des derniers païens* (Cambridge, Mass.; Londra: Harvard University Press, 1990)
Clarke, J. R., *Looking at Lovemaking: Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 B.C.-A.D. 250* (Berkeley, Ca.: University of California Press, 1998)
Cohn-Haft, L., *The Public Physicians of Ancient Greece* (Northampton, Mass.: Smith College, 1956)
Constantelos, D. J., "Paganism and the State in the Age of Justinian", in *Catholic Historical Review* 50 (1968), s. 372-80
Copeland, K. B., "Sinners and Post-Mortem 'Baptism' in the Acherusian Lake", in J. Bremmer, I. Czachesz, *The Apocalypse of Peter* (Leuven: Peeters, 2003)
Corke-Webster, J., "Author and Authority: Literary Representations of Moral Authority in Eusebius of Caesarea's the Martyrs of Palestine", in *Christian Martyrdom in Late Antiquity (300-450 AD): History and Discourse, Tradition and Religious Identity*, ed. P. Gemeinhardt, J. Leemans (Berlin; Boston: De Gruyter, 2012), s. 51-78
Dalrymple, W., *From the Holy Mountain: A Journey in the Shadow of Byzantium* (Londra: HarperCollins, 1997, 2005 edition)
Davis, J. B., "Teaching Violence in the Schools of Rhetoric", in H. A. Drake, ed., *Violence in Late Antiquity: Perceptions and Practices* (Aldershot: Ashgate, 2014), s. 197-204 de Hamel, C., *Meetings with Remarkable Manuscripts* (Londra: Allen Lane, 2016) de Ste. Croix, G. E. M., *Christian Persecution, Martyrdom, and Orthodoxy* (Oxford: Oxford University Press, 2006)
———, "Why Were the Early Christians Persecuted?", *Past & Present*, no. 26 (Kasım 1963), s. 6-38
———, "Why Were the Early Christians Persecuted? A Rejoinder", *Past & Present*, no. 27 (1964), s. 28-33
Dodds, E. R., *Pagan and Christian in an Age of Anxiety* (Cambridge: Cambridge University Press, 1965)
Dodwell, H., "De paucitate martyrum", in *Dissertationes Cyprianae* (Oxford: 1684)
Drake, H. A., "The Edict of Milan: Why We Still Need It", in *Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration* (Sofia: Tangra, TanNakRa, 2014), s. 63-78
———, "Intolerance, Religious Violence, and Political Legitimacy in Late Antiquity", in *Journal of the American Academy of Religion*, vol. 79, no. 1 (Mart 2011), s. 193-235
———, "Lambs into Lions: Explaining Early Christian Intolerance", *Past & Present*, no. 153 (Kasım 1996), s. 3-36
———, "Suggestions of Date in Constantine's Oration to the Saints", *American Journal of Philology*, vol. 106, no. 3 (autumn 1985), s. 335-49
———, ed., *Violence in Late Antiquity: Perceptions and Practices* (Aldershot: Ashgate, 2006)
Dunbabin, K., *The Roman Banquet: Images of Conviviality* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003)

Dzielska, M., *Hypatia of Alexandria*, çev. F. Lyra (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995)

Eco, U., *The Name of the Rose*, çev. W. Weaver from *Il nome della rosa* (1980) (Londra: Minerva, 1983)

Edwards, C., *Politics of Immorality in Ancient Rome* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993)

———, "Unspeakable Professions: Public Performance and Prostitution in Ancient Rome", in *Roman Sexualities*, ed. J. P. Hallett and M. B. Skinner (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997)

Emmel, S., "Shenoute of Atripe and the Christian Destruction of Temples in Egypt: Rhetoric and Reality", in *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter (Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2008)

———, U. Gotter and J. Hahn, "From Temple to Church: Analysing a Late Antique Phenomenon of Transformation", in *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter (Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2008)

Engberg, J., "Truth Begs No Favours - Martyr-Literature and Apologetics in Critique and Apologetics: Jews, Christians and Pagans", in *Antiquity*, ed. D. Brakke, A.-C. Jacobsen, J. Ulrich (Frankfurt; Oxford: Peter Lang, 2009)

Evans, G. R., *The University of Oxford: A New History* (Londra: I. B. Tauris, 2010)

Fagan, G. G., *Bathing in Public in the Roman World* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999)

Fanin, *The Royal Museum at Naples, Being Some Account of the Erotic Paintings, Bronzes and Statues contained in that famous "Cabinet Secret"* (Londra: Özel basım, 1871)

Fisher, K. and R. Langlands, "The Censorship Myth and the Secret Museum", in *Pompeii in the Public Imagination from its Rediscovery to Today*, ed. S. Hales and J. Paul (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 301-15

Fleming, R., "Galen's Imperial Order of Knowledge", in *Ordering Knowledge in the Roman Empire*, ed. J. König, T. Whitmarsh (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), s. 241-77

Fowden, G., "Between Pagans and Christians", *Journal of Roman Studies* 78 (1988), s. 173-82

———, "Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire AD 320-435", *Journal of Theological Studies*, ser. 2, 29 (1978), s. 53-78

———, "Polytheist Religion and Philosophy", in *The Cambridge Ancient History. Vol XIII. The Late Empire, AD 337-425*, ed. A. Cameron, P. Garnsey (Cambridge: Cambridge University Press, 1998)

Francis, J. A., *Subversive Virtue: Asceticism and Authority in the Second-Century Pagan World* (University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 1995)

Frankfurter, D., "Iconoclasm and Christianization in Late Antique Egypt: Christian Treatments of Space and Image", in *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter (Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2008)

Frantz, A., *From Paganism to Christianity in the Temples of Athens* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Papers, vol. 19 (1965))

Frend, W. H. C., *The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa* (Oxford: Clarendon Press, 1952)

———, "The Donatist Church - Forty Years On", in *Windows on Origins: Essays on the Early Church*, eds C. Landman and D. P. Whitelaw (Pretoria: University of South Africa, 1985), s. 70-84

———, *Martyrdom and Persecution in the Early Church: A Study of Conflict from the Maccabees to Donatus* (Oxford: Blackwell, 1965)

Friedland, E. A., "Visualizing Deities in the Roman Near East: Aspects of Athena and Athena-Allat", in *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, eds Y. Z. Eliav, E. A. Friedland, S. Herbert (Leuven: Peeters, 2008)

Gaddis, M., *There is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire*, Transformation of the Classical Heritage 39 (Berkeley, Ca.: University of California Press, 2005)

Garnsey, P., *Food and Society in Classical Antiquity*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999)

———, "Religious Toleration in Classical Antiquity", in W. J. Sheils, ed., *Persecution and Toleration*, Studies in Church History 21 (Oxford: Oxford University Press, 1984), s. 1-27

Gassowska, B., "Maternus Cynegius, Praefectus Praetorio Orientis and the Destruction of the Allat Temple in Palmyra", *Archeologia* XXXIII (1982), s. 107-23

Gawlikowski, M., "The Statues of the Sanctuary of Allat in Palmyra", in *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, eds Y. Z. Eliav, E. A. Friedland, S. Herbert (Leuven: Peeters, 2008)

Geffcken, J., *The Last Days of Greco-Roman Paganism*, çev. Sabine MacCormack from *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*, revised edition (Amsterdam; Oxford: North-Holland Publishing, 1978; originally published Heidelberg, 1929)

Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, with the notes by H. H. Milman* (Londra: Methuen, 1896-1900)

———, "Memoirs of My Life and Writings", in *The Miscellaneous Works of Edward Gibbon, Esq., with Memoirs of his Life and Writings, illustrated from his letters, with occasional notes and narrative*, by John, Lord Sheffield (Londra: B. Blake, 1837)

———, *A Vindication of Some Passages in the Fifteenth and Sixteenth Chapters of the History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (Dublin: W. & H. Whitestone, 1779)

Gill, C., T. Whitmarsh and J. Wilkins, "Introduction", in *Galen and the World of Knowledge*, ed. C. Gill, T. Whitmarsh, J. Wilkins (Cambridge: Cambridge University Press, 2009)

Gleason, M., "Shock and Awe: The Performance Dimension of Galen's Anatomy Demonstrations", in *Galen and the World of Knowledge*, ed. C. Gill, T. Whitmarsh, J. Wilkins (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 85-114

Gordon, R., "Religion in the Roman Empire: The Civic Compromise and its Limits", in M. Beard and J. North, eds, *Pagan Priests: Religion and Power in the Ancient World* (Londra: Duckworth, 1990), s. 235-55

Grant, R. M., Porphyry Among the Early Christians", in *Romanitas et Christianitas*, ed. W. den Boer et al. (Amsterdam: North-Holland, 1973), s. 181-7

Greenblatt, S., *The Swerve: How the Renaissance Began* (Londra: Vintage, 2012)

Grindle, G., *The Destruction of Paganism in the Roman Empire from Constantine to Justinian* (Oxford: Blackwell, 1892)

Gross, C. C., "Galen and the Squealing Pig", *Neuroscientist* 4, no. 3 (1998), s. 216-21
Grubb, J. E., "Constantine and Imperial Legislation on the Family", in *The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, ed. J. Harries, I. Wood (Londra: Duckworth, 1993), s. 120-42
Hadot, I.-M. Chase, "Studies on the Neoplatonist Hierocles", *Transactions of the American Philosophical Society*, vol. 94, part 1 (2004), s. 99-124
Hahn, J., "The Conversion of the Cult Statues: The Destruction of the Serapeum 392 AD and the Transformation of Alexandria into the 'Christ- loving' City", in *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter (Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2008)
Hall, E. and R. Wyles, eds, *New Directions in Ancient Pantomime* (Oxford: Oxford University Press, 2008)
Harries, J., "Introduction: The Background to the Code", in *The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, ed. J. Harries, I. Wood (Londra: Duckworth, 1993)
Hopkins, K., "The Age of Roman Girls at Marriage", *Population Studies*, vol. 18, no. 3 (Mart 1965), s. 309-27
———, "Christian Number and its Implications", *Journal of Early Christian Studies*, vol. 6, no. 2 (summer 1998), s. 185-226
Hunt, D., "Christianising the Roman Empire: The evidence of the code", in *The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, ed. J. Harries, I. Wood (Londra: Duckworth, 1993), s. 143-58
Jakab, A., "The Reception of the Apocalypse of Peter in Ancient Christianity", in J. Bremmer, I. Czachesz, *The Apocalypse of Peter* (Leuven: Peeters, 2003), s. 174-86
Jenkins, R. J. H., "The Bronze Athena at Byzantium", *Journal of Hellenic Studies* 67 (1947), s. 31-3
Judge, E. A., *The First Christians in the Roman World: Augustan and New Testament Essays*, ed. J. R. Harrison (Tübingen: Mohr Siebeck, 2008)
Kaegi, W. E., "The Fifth-Century Twilight of Byzantine Paganism", in *Classica et Mediaevalia* 27 (1968), s. 243-75
Kaltsas, N. E., *Ancient Greek and Roman Sculpture in the National Archaeological Museum, Athens*, çev. D. Hardy (Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2002)
Karageorghis, V., *Sculptures from Salamis I* (Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus, 1964)
Kendrick, W., *The Secret Museum: Pornography in Modern Culture* (Berkeley, Ca.: University of California Press, 1996)
Kingsley, C., *Hypatia: or New Foes with an Old Face* (Londra: Macmillan, 1894)
Kitzinger, E., *The Cult of Images in the Age before Iconoclasm*, Dumbarton Oaks Papers, vol. 8 (1954)
Knox, P. E.- J. C. McKeown, *The Oxford Anthology of Roman Literature* (New York: Oxford University Press, USA 2013)
Kristensen, T. M., *Making and Breaking the Gods: Christian Responses to Pagan Sculpture in Late Antiquity*, Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity (Aarhus: Aarhus University Press, 2013)
Lacarrière, J., *The God-Possessed*, çev. Roy Monkcom from *Les hommes ivres de dieu* (Paris: Arthaud, 1961; Londra: George Allen & Unwin, 1963)
Lane Fox, R., *Augustine: Conversions and Confessions* (Londra: Allen Lane, 2015)

———, *Pagans and Christians* (San Francisco, Ca.: Harper & Row, 1988)

Laqueur, W., *The Changing Face of Antisemitism: From Ancient Times to the Present Day* (Oxford: Oxford University Press, 2006)

Layton, B., "Rules, Patterns, and the Exercise of Power in Shenoute's Monastery: The Problem of World Replacement and Identity Maintenance", *Journal of Early Christian Studies*, vol. 15, no. 1 (spring 2007), s. 45-73

Lo Cascio, E., "Did the Population of Imperial Rome Reproduce Itself ?" in *Urbanism in the Preindustrial World: Cross-Cultural Approaches*, ed. G. R. Storey (Tuscaloosa, Ala.: University of Alabama Press, 2006)

Löfsted, E., *Late Latin* (Oslo: Aschehoug, 1959)

MacLeod, R., "Introduction: Alexandria in History and Myth", in *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World*, ed. R. MacLeod (Londra; New York: I. B: Tauris, 2004), s. 1-15

MacMullen, R., *Changes in the Roman Empire: Essays in the Ordinary* (Princeton, NJ; Londra: Princeton University Press, 1990)

———, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries* (New Haven, Conn.; Londra: Yale University Press, 1997)

———, *Christianizing the Roman Empire (AD 100-400)* (New Haven, Conn.; Londra: Yale University Press, 1984)

Mango, C., *Antique Statuary and the Byzantine Beholder*, Dumbarton Oaks Papers, vol. 17 (1963)

Mattern, S. P., *The Prince of Medicine: Galen in the Roman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2013)

Molloy, M. E., *Libanius and the Dancers* (Hildesheim; New York: Olms- Weidmann, 1996)

Moss, C., *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented a Story of Martyrdom* (New York: HarperOne, 2013)

Nutton, V., "The Chronology of Galen's Early Career", *Classical Quarterly*, vol. 23, no. 1 (Mayıs 1973), s. 158-71

Paine, R. R and G. R. Storey, "Epidemics, Age at Death, and Mortality in Ancient Rome", in *Urbanism in the Preindustrial World: Cross-Cultural Approaches*, ed. G. R. Storey (Tuscaloosa, Ala.: University of Alabama Press, 2006)

Palmer, A.-M., *Prudentius on the Martyrs* (Oxford: Clarendon Press, 1989)

Pells, R., "Archaeologists discover ancient mosaic with message: 'Be cheerful, enjoy your life.'" *Independent*, 24 Nisan 2016

Perry, E., "Divine Statues in the Works of Libanius of Antioch: The Actual and Rhetorical Desacralization of Pagan Cult Furniture in the Late Fourth Century CE", in *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, eds Y. Z. Eliav, E. A. Friedland, S. Herbert (Leuven: Peeters, 2008)

Plaisance, M., *Florence in the Time of the Medici: Public Celebrations, Politics, and Literature in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, çev. and ed. N. Carew-Reid (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2008)

Pollini, J., "Christian Destruction and Mutilation of the Parthenon", in *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts*, Athenische Abteilung 122 (2007), s. 207-28

———, "Gods and Emperors in the East: Images of Power and the Power of Intolerance", in *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, eds Y. Z. Eliav, E. A. Friedland, S. Herbert (Leuven: Peeters, 2008), s. 165-95

Ratcliffe, S., ed., *Little Oxford Dictionary of Quotations* (Oxford: Oxford University Press; fifth edition, 2012)

Rebillard, É., *Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200-450 CE* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2012)

Reynolds, L. D. and N. G. Wilson, *Scribes and Scholars: A guide to the transmission of Greek and Latin Literature* (Oxford: Oxford University Press, 1968, 1974; reprinted 1978)

Richlin, A., *The Garden of Priapus: Sexuality and Aggression in Roman Humour* (Oxford: Oxford University Press, 1983)

Rohmann, D., *Christianity, Book-Burning and Censorship in Late Antiquity; Studies in Text Transmission* (Boston, Mass.: De Gruyter, 2016)

Rousselle, A., *Porneia: On Desire and the Body in Antiquity* (Oxford: Oxford University Press, 1988)

Rovelli, C., *Reality is Not What it Seems: The Journey to Quantum Gravity* (Londra: Allen Lane, 2016)

Russell, N., *Theophilus of Alexandria* (Londra: Routledge, 2007)

Salzman, M. R., "Rethinking Pagan-Christian Violence", in H. A. Drake, ed., *Violence in Late Antiquity: Perceptions and Practices* (Aldershot: Ashgate, 2014), s. 265-85

Saradi, H., "The Christianization of Pagan Temples in the Greek Hagio- graphical Texts", in *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter (Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2008)

Sauer, E., *The Archaeology of Religious Hatred in the Roman and Early Medieval World* (Stroud: Tempus, 2003)

Scobie, A., "Slums, Sanitation and Mortality in the Roman World", in *Klio* 68 (1986), s. 399-433

Shaw, B. D., "Bad Boys: Circumcellions and Fictive Violence", in H. A. Drake, ed., *Violence in Late Antiquity: Perceptions and Practices* (Aldershot: Ashgate, 2014), s. 179-96

———, "Bandits in the Roman Empire", *Past & Present*, no. 105 (Kasım 1984), s. 3-52

———, *Sacred Violence: African Christians and Sectarian Hatred in the Age of Augustine* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011)

Shear, T. L., "The Athenian Agora: Excavations of 1971", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, vol. 42, no. 2 (Nisan- Haziran 1973), s. 121-79

Sherwin-White, A. N., "Why Were the Early Christians Persecuted? - An Amendment", *Past & Present* 27 (1964), s. 23-7

Sienkiewicz, H., *Quo Vadis: A Narrative of the Time of Nero* (1895), çev. S. F. Conrad (New York: Hippocrene, 1992)

Sizgorich, T., *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam* (Philadelphia, Pa.: University of Pennsylvania Press, 2009)

Smith, W., *A Smaller Latin-English Dictionary*, revised J. F. Lockwood (Londra: John Murray, 1855, third edition, seventh impression, 1955)

Stark, R., *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996)

Stevenson, J., ed., *A New Eusebius: Documents Illustrating the History of the Church to AD 337* (Londra: SPCK Publishing, 1957; revised edition 1987)

Stewart, P., "The Destruction of Statues in Late Antiquity", in R. Miles, ed., *Constructing Identities in Late Antiquity* (New York; Londra: Routledge, 1999), s. 159-89

Stoneman, R., *Palmyra and its Empire: Zenobia's Revolt against Rome* (Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press, 1992)

Strömberg, R., "Damascius: His Personality and Significance", *Eranos* 44 (1946), s. 175-92

Thurman, W. S., "How Justinian I Sought to Handle the Problem of Religious Dissent", *Greek Orthodox Theological Review* 13 (1968), s. 15-40

Traversari, G., "Tetimimo e Colimbetra: Ultime manifestazioni del teatro antico", *Dioniso* 13 (1950), s. 18-35

Trombley, F. R., "The Destruction of Pagan Statuary and Christianization (Fourth-Sixth Century CE)", in *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, eds Y. Z. Eliav, E. A. Friedland, S. Herbert (Leuven: Peeters, 2008), s. 143-64

Tsafrir, Y., "The Classical Heritage in Late Antique Palestine: The Fate of Freestanding Sculptures", in *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, eds Y. Z. Eliav, E. A. Friedland, S. Herbert (Leuven: Peeters, 2008), s. 117-41

Veyne, P., "Pleasures and Excesses", in P. Veyne, ed., *A History of Private Life, Volume 1, From Pagan Rome to Byzantium*, çev. A. Goldhammer (Cambridge, Mass.; Londra: Belknap Press of Harvard University Press, 1992)

Walker, J. T., "The Limits of Late Antiquity: Philosophy between Rome and Iran", *Ancient World* 33 (2002), s. 45-69

Walters, J., "Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought", in *Roman Sexualities*, ed. J. P. Hallett, M. B. Skinner (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997), s. 29-43

Walzer, R., *Galen on Jews and Christians* (Oxford: Oxford University Press, 1949)

Ward, J. O., "Alexandria and its Medieval Legacy: The Book, the Monk and the Rose", in *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World*, ed. R. MacLeod (Londra: I. B. Tauris, 2000; reprinted 2005), s. 163-79

Watts, E. J., *City and School in Late Antique Athens and Alexandria*, Transformation of the Classical Heritage 41 (Berkeley, Ca.; Londra: University of California Press, 2006)

———, *The Final Pagan Generation*, Transformation of the Classical Heritage 53 (Oakland, Ca.: University of California Press, 2015)

Whitmarsh,T., *Battling the Gods: Atheism in the Ancient World* (New York: Knopf, 2015)

Wilken, R. L., *The Christians as the Romans Saw Them* (New Haven, Conn.; Londra: Yale University Press, 1984, second, revised edition, 2003)

———, *John Chrysostom and the Jews: Rhetoric and reality in the late 4th century* (Berkeley, Ca.; Londra: University of California Press, 1983)

Wilson, M. R., *Our Father Abraham: Jewish Roots of the Christian Faith* (Grand Rapids, Mich.; Dayton, Oh.: William B. Eerdmans, 1989)

Wilson, N. G., "The Church and Classical Studies in Byzantium", in *Antike und Abendland* 16 (1970)

———, *Saint Basil on the Value of Greek Literature* (Londra: Duckworth, 1975)

Wood, I. and J. Harries, eds, *The Theodosian Code, Studies in the Imperial Law of Late Antiquity* (Londra: Duckworth, 1993)

Yegül, F. K., *Baths and Bathing in Classical Antiquity* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992)

Dizin

Afrodit 39, 115, 122, 123, 193, 195
Agrippina 67
Aiskhylos 136
Akropolis 12,17, 107, 228, 235
Alban, aziz 71
Amantius 164
Ambrosius 35, 155, 195
Ammianus Marcellinus 95, 134, 156, 157, 165
Antakya 121, 134, 161, 164, 165, 166, 180, 190, 199, 200, 218
Antisthenes 149
Antonios, aziz 27, 35, 84, 152, 203
Apamea 124, 125, 238
Apollon 20, 42, 106, 116, 120, 122, 226, 228, 235
Ares 146
Aristarkhos 137
Aristoteles 17, 152, 163, 225, 234
Arkhimedes 137, 234
Arnold, Matthew 43
Arrius Antoninus 83, 86
Artemis 97, 108, 124, 127
Athanasios 29, 30
Athena 11, 12, 17, 21, 107, 115, 116, 117, 225, 235, 247, 248
Atina 11, 12, 15, 17, 21, 23, 24, 95, 107, 115, 122, 136, 153, 155, 156, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 235
Augustinus, aziz 15, 19, 20, 29, 35, 43, 150
Augustus 28, 88, 127, 128, 162, 179, 180
Avodah Zarah 122

Bağdat 21
Basileios 72, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 176
Benediktenler 125
Bergama 80
Beyrut 163, 164, 165
Bitinya 23, 80, 89
Bizans 59, 135, 149, 167
Brown, Peter 57, 105, 121, 125, 128, 133, 134, 154, 174, 179, 180, 181, 202
Buckland, William 58, 244
Büyük İskender 95, 106, 135

Caelestis 123
Caesar 36, 96, 104, 179, 209
Caesarea 218, 245
Canfora, Luciano 99, 135, 244
Catullus 147, 150, 154, 162, 176, 195
Caxton, William 71, 72
Celsus 47, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 128, 153, 155, 219
Cicero 19, 60, 61, 147, 155, 167, 192, 234
circumcellion 84, 85, 217, 218
Cizvitler 149, 167
Claudius 67
Claudius 67
Corpus Christi Koleji 145
Cyprianus 174
Cyril 129, 139, 140, 141, 149, 157

Dalrymple, William 203, 242, 245
Damaskios 15, 16, 17, 21, 142, 163, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233
de Ste. Croix, G. E. M. 76
Decius 75, 76, 87, 108
Delphi 106, 179
Demeas 127
Demeter 115
Dendera 116
Diocletianus 87
Diogenes 148, 149, 238
Dionysos 39, 61, 62, 108, 115, 122
Domitianus 68
Domitius 67
Drake, H. A. 42, 84, 85, 107, 205, 220

Eco, Umberto 145, 167
Efes 108
Einstein, Albert 56
Elgin, Lord 115
Engels, Friedrich 201
Eukleides 137, 152
Eulalia 86, 87, 88
Eunapius 99, 210
Euripides 136
Eusebius 23, 63, 81, 103, 104, 122, 152

Fas 30
Fenike 121
Firmicus Maternus 107, 117

Flora 190
Frend, W.H.C 61, 70, 88, 106

Galenos 47, 48, 49, 56, 63, 137, 152
Galileo 56
Galya 30, 173
Gazze 123, 125
Geffcken, Johannes 91, 109, 226
Gell, Sir William 177
Genç Plinius 79, 80, 81, 83, 85, 88, 89, 90, 168, 175, 190, 228
Germanicus 115
Gessius, Flavius Aelius 211, 212
Gibbon, Edward 50, 51, 52, 75, 99, 108, 163, 173, 227
Gratianus 128
Greenblatt, Stephen 19, 56

Herakles 122
Hermes 228
Hermopolis 122
Herodotus 239
Hipparkos 137
Homeros 105, 146, 148, 153, 155, 230, 232
Hopkins, Keith 73, 110, 134, 175
Horatius 147, 180, 186, 204
Hüsrev 231, 233

Iulia 180
Iulianus 74, 106, 118, 149, 155, 167
Iuvenalis 168

İoannis Hrisostomos 20, 55, 121, 139, 140, 175, 183, 191, 209, 216
İran 76, 118, 135, 231, 232, 233
İsa Mesih 142, 210
İskenderiye 24, 84, 95, 97, 98, 121, 125, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 142, 149, 157, 161, 199, 223, 224, 232
İskenderiyeli Ambrosius 195
İskenderiyeli Hypatia 134
İskenderiyeli Klement 182
İspanya 30, 173
İstefanos, Aziz 72
İtalya 20, 29, 30, 82, 137, 138, 145, 173, 175
İustinianus 182, 216, 217, 226, 227, 233

Jacobus de Voragine 71, 242
Jesus College 145
Johnson, Samuel 23
Jones, A. H. M. 156, 175
Joyce, James 40
Judge, E. A. 175
Jüpiter 39, 82, 97, 128

Kallimahos 137
Kartaca 19, 121, 123, 126
Kendrick, Walter 150, 177
Kingsley, Charles 135, 249
Kirene 115
Konstantin 31, 35, 41, 42, 43, 64, 90, 103, 104, 105, 106, 109, 110, 117, 118, 127, 150, 161, 181, 205
Konstantinopolis 35, 106, 107, 123, 194, 224
Konstantius 118

Lacarrière, Jacques 109
Lane Fox, Robin 72, 90, 249
Libanios 24, 118, 119, 125, 126, 127, 165, 190, 201, 219
Livy 61, 240
Londra 71, 116
Lucanus 167, 168
Lucretius 54, 55, 56
Lukianos 58, 59, 89

MacMullen, Ramsay Malchus 20, 23, 42, 121, 129, 157, 189, 195
Magdelan College 145
Malchus 108, 127
Marcellus 120, 123, 124, 125
Marcus Aurelius 47, 88, 89, 147, 148
Martialis 147, 150, 192, 193
Martinus, Aziz 20, 22, 35, 115, 120, 121, 124, 125, 126
Maxentius 103
Maximus 52, 69, 87, 88
Meryem Ana 137, 163
Mısır 20, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 95, 116, 120, 122, 137, 155, 161, 173, 199, 209, 212, 226
Michael (fantastik roman okuyucusu) 164
Michelangelo 105, 178
Midillili Zacharias 223
Minerva 117
Minucius Felix 41, 54, 62, 174
Mithras 116, 117
Monte Cassino 120, 226
Moss, Candida 73, 249
Muhterem Bede 145
Murdoch, Iris 193
Musa 49, 50, 52, 53, 58, 155

Nero 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 90
Newton, Isaac 56
Nietzsche, Friedrich 201
Nikomedes 179
Nursialı Benedictus 120

Orestes 138, 140, 141

Origenes 51, 52, 56, 75, 195
Ovidius 57, 147, 162, 167, 173, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 192, 195, 200, 204

Palladas 17, 31, 99, 107, 166, 173
Palmyra 11, 12, 21, 116, 235
Pan 176, 228, 235
Panopolis 210
parabalani 133, 134, 140, 141, 142
Paris 136
Partheon 18, 95, 115, 124
Pavlus, Aziz 21, 75, 82, 152, 166, 168, 181, 182
Peregrinus 58, 59
Phidias 225
Philae 226
Platon 15, 17, 57, 152, 153, 154, 155, 163, 168, 225, 230, 232
Plautus 167
Plinius (Genç) 49, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 116, 168, 175, 190, 211, 218, 228, 234
Plinius (Yaşlı) 61, 79, 174
Plutarkhos 54
Pollini, John 111, 115, 125, 129
Pompeii 175, 176, 177, 178, 181
Pontius Pilatus 70, 82
Porphyrios 63, 64, 153
Priapus 250
Probus 86
Prokopius 217
Protagoras 152, 186, 241
Prudentius 72, 74, 75, 81, 85, 86, 87
Ptolemaios II 135, 139
Ptolemaios III 136
Publius Clodius Pulcher 60

Rabbula 161
Rohmann, Dirk 55, 156, 162, 167
Rovelli, Carlo 55, 250

Sanctus 89
Sauer, Eberhard 116
Savonarola 162
Seneca 19, 167, 193, 234, 241
Serapis 95, 96, 97, 98, 108, 116, 118, 119, 120, 121, 125, 137
Shaw, Brent D. 20, 74, 84, 85, 121, 123, 129, 151, 154, 217, 218, 220
Shaw, George Bernard 20, 74, 84, 85, 121, 123, 129, 151, 154, 217, 218, 220
Sienkiewicz, Henryk 72, 73
Simon Magus 60
Sisyphos 31
Sketisli Apollo 203
Sokrates 17, 134, 138, 140, 142, 155, 157
Sophokles 136
Sozomen 236, 241
Stark, Rodney 74, 110
Suetonius 50, 61, 67, 68, 69, 70, 179
Suriye 11, 12, 20, 21, 23, 24, 118, 138, 173, 199
Sütuncu Simeon 164, 199
Symmachus 15, 128, 129, 242

Şapur 75, 76
Şenuda 11, 161, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 220

Tacitus 50, 70, 71, 156
Tantalos 31
Tertullianus 37, 39, 41, 72, 83, 148, 153, 155, 189, 190, 194, 195
Themistius 126, 128
Theodoretos 121, 168
Theodoros 201
Theodosius 64, 119
Theon 137, 200
Theophilus 204, 250
Tiberius 70
Tibullus 162
Toskana 115
Trajan 79, 80, 81, 85, 89, 90
Türkiye 21, 22, 40, 79, 111

Ustinov, Peter 73

Vaftizci Yahya 35, 98, 210
Valens, İmparator 118
Valentinianus 64, 118
Valerianus 75, 76
Venüs 122, 193
Vergilius 146, 147, 167, 173
Vespasianus 61
Vezüv 176, 178
Victoria, Kraliçe 178
Viyana 167

Waugh, Evelyn 183

Yedi Uyurlar 108, 127
Yehova Şahitleri 164

Zerdüşt 135, 232
Zeus 62, 87, 108, 124, 125, 148, 212, 228, 235
Zosimus 104

Kasvetli Çağ farklı kültürlere ve inançlara karşı hoşgörülü olan kadim Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığın gelişiyle başlayan karanlık tarihini anlatıyor. Greko-Romen dünyada insan avları, kitap yakmalar, sürgün edilen filozoflar, yağmacı keşiş çeteleri, tapınakların yerle bir edilmesi, heykel ve tasvirlerin tahribatı gibi pek çok hadisenin yaşandığı bu dönem, Klasik Antikçağ'ın mirasını ortadan kaldırmış ve "klasik dünya"yı büyük bir yıkıma uğratmıştı.

Catherine Nixey gazeteci olmanın yazınsal imkânlarını sonuna kadar kullanarak sürükleyici bir tarih kitabı sunuyor.

Kasvetli Çağ yayımlandığı tarihte yılın en iyi kitaplarından biri kabul edilmiş, özgünlüğü ve üslubu dolayısıyla akademik olsun olmasın pek çok övgüye değer görülmüştü.

"Harika bir kitap... Nixey (...) dinsel hoşgörüsüzlüğün ve entelektüel tek-kültürlülüğün hüzünlü hikâyesini anlatıyor."
New York Times

"Hıristiyanlık galip geldiğinde nelerin kaybedildiğini açığa çıkaran ... yıkım ve çaresizliğe dair keyifle okunan bir kitap. Nixey ciddi bir akademisyenin otoritesiyle iyi bir gazetecinin canlı üslubunu birleştiriyor."
The Times



ISBN: 978-975-08-5638-9